

مادی آطلاسی.

قزان خانلغی

انچی جلد

ایکنچی باصماسی.

تاشری: «معارف» شرکتی، قزاقده.

Издатель Т-ва «МААРИФЪ» Казань.

استفاده ایتدیگم کتابلر :

کتاب اسملری	بجه جلد	يازوچمسی	نینهی تله
Воскресенская лѣтопись	۲		روسچه
Никоновская лѣтопись	۵		روسچه
Львовская лѣтопись	۲		روسچه
Тверская лѣтопись	۱		روسچه
Лаврентьевская лѣтопись	۱		روسچه
Новгородская лѣтопись	۱		روسچه
Симеоновская лѣтопись	۱		روسچه
Книга степенная	۲		روسچه
Ермолинская лѣтопись	۱		روسچه
Лѣтопись Авраамки	۱		روسچه
Софійская лѣтопись	۲		روسچه
Новгородская харатейная лѣтопись	۱		روسچه
Русскій хронографъ	۲		روسچه
Новый лѣтописецъ	۱		روسچه
Западно-русскія лѣтописи	۱		روسچه
Исторія о взятіи казанскомъ	۱		روسچه
Исторія о казанскомъ цар- ствѣ	۱		روسچه
Царственная книга	۱		روسچه
Исторія російская	۵	Татищевъ	روسچه
Древ. російская вивлюеика	۲۰	Новиковъ	روسچه
Продолж. древней росій- ской вивлюеики	۱۱	Новиковъ	روسچه
Исторія россіи	۲۹	Соловьевъ	روسچه
Исторія государства росій- скаго	۱۲	Карамзинъ	روسچه
Измѣдованіе о касим. ца- ряхъ и царевичахъ	۴	Вельяминовъ-Зерновъ	روسچه
Повѣствованіе о россіи	۵	Арцыбашевъ	روسچه
Извѣстія археологіи, исто- ріи и этнографіи	۲۵		

کتاب اسماری	جلد	يازوچيسی	نیمند تلدہ
Исторія російская	۷	Щербатовъ	روسچہ
Исторія русскаго народа	۶	Полевой	روسچہ
Записи о москвитскихъ дѣ- лахъ	۸	Герберштейнъ	} روسچہ تاریخ روسچہ
Исторія монголовъ	۸	Плано Карпини	
Списаніе путешеств. въ мо- сковію	۸	Олеарій	
Путешеств. въ восточныя страны	۸	Рубрукъ	
Книга о москвитскомъ по- сольствѣ	۸	Іовій	} روسچہ تاریخ روسچہ
Записки о московіа XVI-го вѣка	۸	Горсей	
О Государствѣ русскомъ	۸	Флетчеръ	} روسچہ
Опытъ казанской исторіи	۸	Рычковъ	
Древніе города	۸	Шпилевскій	روسچہ
Великіе удѣльные князья	۷	Экземпларскій	روسچہ
Сказаніе князя Курбскаго	۸	Курбскій	روسچہ
Энциклопедія Брокгауза и Ефрона	۸۷		روسچہ
Поволжье	۷	Перегятковичъ	روسچہ
Кр. исторія города казани	۸	Рыбушкинъ	روسچہ
Казанская исторія	۸	Баженовъ	روسچہ
Казань въ ея прошломъ и настоящемъ	۸	Пинегинъ	روسچہ
Очерки древ. казани	۸	Заринскій	روسچہ
Записки о московской вой- нѣ	۸	Рейденштейнъ	لا تینچہ دن روسچہ
Инженерно—историческій очеркъ	۸	Богдановскій	روسچہ
О городищахъ древ. волж. болгар. казан. цар.	۸	Невоструевъ	روسچہ

کتاب اسماری	۴ ۳ ۲ ۱	یازوچیمی	نیزدی تله
معجم البلدان	۸	یاقوت الحموی	عربیچه
عجائب المقدور	۱	ابن عربشاه	عربیچه
رحلة ابن بطوطه	۱	ابن بطوطه	عربیچه
جامع التواریخ	۱	رشیدالدین	فارسیچه
قاموس الاعلام	۶	سامی بك	تورکچه
مستفاد الاخبار	۲	شهابالدین المرجانی	تورکچه
تاریخ شجرة ترك	۱	ابوالغازی بهادر خان	تورکچه
جزأ جنك			فارسیچه

بىنا - ياساۋ - سالد رو، امەكتە بىر

۱

قزان.

يازما تارىخلاردىن قايسى لارنىڭ كورسەتۈۈپتە بىنا، بلغار خانلىغىدىن بىر تۈرلى خلىق اوزلارنى موفاق ياشا بىر اورون بىنا ايتۈگە كىشكاشوب، بلغاردىن سفر ايتدىلەر. جاىگى قوياش بايوشى طرفىنە ايروشوب، «ايدىل» گە قىيە طورغان «غزان» يىلغىسى بويىنە بىر شەر بىنا ايتدىلەر. وآشا تىگى يىلغەنىڭ اسمى بولغان «غزان» سوزىنى اسم ايتوب، شەرنى «غزان» دىو آتادىلەر. و «ياشا بلغار» دىو قوشام آتدە قوشدىلەر. بورونغى بلغار انقراض غە توشكانە آنىڭ خانى عبدالله اسمى ايدى. صوگرەدن اول شەيد ايتولدى. آناردان ايكى اوغول قالدى. آنلردن برسېنىڭ اسمى آلتون بىك، ايكىنچى سېنىڭ اسمى عالم بىك ايدى. نسللىرى كىسولودن قورقوب، بونلارنى اورمانغە ياشوردىلەر. صوگرەدن شوشى يكتلر قزان شەرىنى بىنا ايتوب، آندە، اولگى عرف بويىنچە، آلتون بىك خان بولدى. مونە شوشى خان، قزان خانلارنىڭ اولگىسى ايدى. آندىن صوگ آلتون بىكنىڭ قارنداشى عالم بىك، خان بولدى. بو ذات قزان خانلارنىڭ ايكىنچىسى ايدى. تاتارچە يازما كىتابلردە ايسە اول خصوصە بايتاق نرسەلر ذكر ايتولەدر. آنلردە يازولغان نرسەلرنىڭ نىندى خىرلر ايدىگىنى بو اوروندە بلورگە وشونىڭ ايلە برابر آنلرنىڭ اوشانورلىق اورونلرى بارمو ايدىگىنى تحقيق لاب كىتەرگە تېوشىلرزمز. بىزنىڭ قولمىزدەغى يازما رسالەلرنىڭ بارچەسندە، آلتون بىك ايلە عالم بىك، بلغار خانى بولغان عبدالله خاننىڭ اوغوللىرى ايتولوب كورسەتولەلر. اول عبدالله خان ايسە آقصاق تېمورنىڭ بلغارغە ھجومى وقتىندە شەيد ايتولدى، دىلەر. بو خىرلر، بىزنىڭ تارىخغە عائد

تحقيق - بىز نەرسەلەرنىڭ تۈرى بولدى

ئۆزلەردە

تور كچه هم روسچه باصولغان كتابلرده تكرر ذكر اينولهلر (۱). اول خصوصده تاريخ دوائر اسمنده جيولغان يازمه نسخهده ايتنه: «آلتمش برنجي بابا الهام خاندن عبدالله خان توغدى. ايللى يل بلغارده خانلق قىلدى، آقساق تيمور بلغارنى عبدالله خان زمانده خراب قىلدى. نام ونشان عبدالله خانمى هم ئولتوردى. آندن ايكي اوفول قالدى. برى عالم بيك وبرى آلتون بيك. عالم بيك غريب لكده اوسدى، عالم قوبدى، بلغار ناحيدسندە «قسان» ديدىگى كچك شهرده امام ومدرس اولدى. آلتمش اوچنجى بابا آندىن امير خان توغدى. اول هم «قسان» ده اوتوز يل توروب «زاي» (۲) قاتنده ئولدى». ايكنچى بر يازمه نسخهده «تاريخ يوز يلده ايردى آقساق تيمور بولغار شهرىنى آلدى عبدالله خاندن، عبدالله خاننڭ ايكي اوغلى برى آلتون بيك برسى عالم بيك. اول بلوكلو كدين صوڭك كليب قزان درياسى اوستوندا قلعه يساديلر، شهر ايتدیلر. اول خلق يوزدا دورت يل آندا تورديلار. آخر اول اوروننى ياراتماين آندن كوچتى لار. قزان سوينك تماغنده شهر توزديلار. يوزدا ايللى سكر يل آنده بولديلار. مسلمان خانينڭ نسلى آنده كيسلدى. قزان شهرنده خان يوق بولدى ايرسه، اول زمانده كافر اوروسنڭ قولونده شغالى خان توتقون ايردى. مسلمان لار بار يوب آنى كئتورديلار. اول قزان ده اوتوز يل خانلىق سوردى» ديدىر. بو يازمه ده «تاريخ يوز يلده ايردى . . .» ديگان سوز نسخهنى يازوچينڭ خطاسندن غنه بولوب، اصل نسخهسندە يدى يوز وياخود سيكز يوز سوزى بولورغه تيوشليدەر . واقعا باشقه نسخه لرده شولايدەر (۳). يوغاريدەغى سوز لوگه قاراغانده، آفصاق تيمور بلغارغه هجوم ايتوب عبدالله خاننى شهيد ايتكان. آناڭ، عالم بيك هم آلتون بيك اسملى

۱) Извѣст. общ. арх. истор. и этн. т. XXI, вып. 4.

۲) حاضرندە دەى، زەى، زای اسملرنده يورتولگان بويلغەنڭ بورونغى اسمى، شېهەسىز، ايسكى توركچه دە يلغە معناسندە بولغان، «سای» «چای» سوزلريدەر. بو يلغە بوگولمە باقىنندن چغوب، شوشى اويازد هم مېتزهله اويازدى آرقىلى آقدقن صوگره قلمانهرينه توگولدر. اوزونلغى ايسه ۱۵۰ چافرم چاماسندەدر. ايسكى توركچه جرولرده: «قمز، بوزە، كوفوك اچيب تويگانلر. زيوه جانى «سای» بوينده كورگانلر» ديو بار.

۳) Извѣст. общ. арх., истор. и этн. т. XXI, вып. 4.

اوغوللری قالغان. یازمه لرنڭ قایسی لرنجه عالم بیک قزان ده مدرس، قایسی لرنجه ایسه قزان ده خان بولغان. بلغاردن کوچوب کیلگاچ بناء ایتدکلری شهرده ۱۰۴ یل طور دقن سوگره، آئی یار اتمانچه قزان سووینڭ طاماغینه کیلوب، ایکنچی شهر بناء ایتکانلر، آنده ایسه ۱۵۸ یل طورغانلر بولا مونه بو سوز لرنڭ ۱۵۸ کوبسی مینم بلوومچه درست توگللردر. آقصاب تیمورنڭ بلغارغه هجومینی یازمه لر تورلیچه کورسه تهلر. بر یازوده ایته: «۶۹۳ نچی یلده میر تیمور لشکری برله شهر بلغارنی یدی یلغچه حلقه قیلوب یاتدی. ۷۰۰، ذی الحجه نڭ ۲۰ آنده بلغارنی آلدی». مونه بو سوز بتونلای یالغاندر. چونکه آقصاب تیمورنڭ دنیاغه کیلووی هجرتدن ۷۲۶ نچی یلده بولغانلقدن (۱)، آنڭ ۶۹۳ نچی ۷۰۰ نچی یللرده، یعنی اوزینڭ طوووندن ۴۲ - ۳۶ یل ئلوك بلغارنی خراب قیلدی احتمالی یوقدر. باشقه نسخه لرنڭده «تاریخ یدی یوز ایردی آقصاب تیمور بلغارنی آلدی» دیگانلری شبهه سز خطادر. شونڭ ایله برابر آقصاب تیمورنڭ بلغارغه هجوم ایتو مسئله سی تاریخا ثابت بولماغان بر مسئله در. قایسی نسخه لرده «تاریخ یدی یوز ایدی» عباره سندن سوڭ «محقق قول ایله سیکز یوز ایردی» عباره سی بار. بوڭا بناء آقصاب تیمورنڭ بلغارغه هجومی هجرتدن ۸۰۰ نچی یلده بولوب، آنڭ خانی عبدالله شوشی زمانده شهید ایتولگان، اوغوللری آلتون بیک ایله عالم بیک قاچوب طور دقن سوگره، باروب قزاننی بناء ایتکانلر بولا، مونه شول زمانلرده تیمور طوغان هم سلامت بولسه ده؛ لکن آنڭ شوشی یلده بلغارغه هجومی یوقدر. اول، شول چاغنه، هند سفرنده ایدی. آقصاب تیمور طرفندن بلغار خراب ایتولگان یل دیو حسابلانغان ۸۰۰ یانینه ایسکی قزانده طورولغان ۱۰۴، یاڭا قزانده طورولغان ۱۵۸ یللرنی قوشولغانده نه باریسی ۱۰۶۲ یل بولادر. بو یل ایسه میلادی ایله ۱۶۵۱ نچی ۱۶۵۱ یلغه طوغری کیلوب، قزاننڭ روسلر طرفندن ضبط ایتولووندن ۹۹ یل سوگدر. بولای بولغانده، ۱۴۸۸ یل آنده بولدیلر. مسلمان خانی نڭ نسلی آنده کیسلیدی» دیگان سوز درست بولوب چقمیدر. چونکه آڭا قدر قزانده فی تاتار خانلرینڭ نسلی کوبدن کیسولگان ایدی. بلغارنڭ آقصاب تیمور طرفندن خراب ایتولووی هند یاڭا قزانغه خلق نڭ کوچووی طوشماسنده

(۱) مستفاد الاخبار ج. ۱. ص. ۲۱۷. قاموس الاعلام ج. ۳. ص. ۱۷۲۶.

حسام الدين تاريخنده ده بايتاق نرسه لر بار. اول ايتە: «ياز فصلنده شهر بلغارغه ايرشدى. بزنگ بلغار هم فسق وعصيان ايله مشهور ايدى.

اول زمانده بلغارده بيكچورا خان ايردى... آفساق تيمور بلغارلرنىڭ بو قوللارنى ايشتوب عسكرينه اوقلرگىزنى و طوبلرگىزنى آطوگىز. بو بلغارنىڭ شهر اورنىنى ناجيز و نابود ايتەرم ديو آنط اچدى. اوچ كوننىڭ اچنده شهرمىزنى ناجيز نابود ايلهدى.. خلقنى برجمعه اچنده چىتكە كىتمەگە امر ايلهدى... بعض لرى قزان صووينىڭ طاماغنده فى ياڭى قزانغه كوچوب كىتىدىلر. القصة تاريخ هجرتدن سىكز يوز آلتىش توقونچى يلدە ايردى. محرم نىڭ اوّل كوننده جمعه كون روميه آينىڭ جوزەنىڭ يكرمى آلتىنچى كوننده بلغار شەرى ناجيز نابود بولدى... وهم اق ايداننىڭ يارنده «قشان» ديدىكى شهر وار ايردى. آنى هم شهرنىڭ نىگىزىنى بتوروب شهر خلقىنى اطرافى عالمە پراكنده ايلهدى... القصة مير تيمور حضرتلى بلغارنى وقشاننى خراب ايله كاج غازىلك اوچون ماسقاوغە كىتىدى... وولادىمير قلعه سندن سمرقندكە قايتماغه توجه ايلهدىلر. يوللىرى ياڭا قزانغه توشدى. اول زمانده ياڭى قزاننىڭ خانى الهام خان ايردى. مير تيمورنىڭ كىلورنى ايشىدوب استقبال ايلهدى. ياڭى قزانغه آلوب كردى. عسكرلرىنى اطرافغه تاراتدىلر. ايكى آى اوزى ووزىلرى علامە نقتازانى وغير علمالر ايله طوردىلر. اوزى وزيرلرى ايلەن اطرافده اولان تابعينلر قبرىنه زيارە ايلهدىلر. اوّل قزان صووينىڭ باشنده اولان اشتراك باى - تيراك اوغلىنه، قورصاده عدل ابدل اوغلىنه كاجى ايلنده ذوالمحمد حاجى محرم اوغلىنه... (۱) زيارە ايلهدىلر. قمولرىنه ياڭى قزانده طوروب زيارە ايلهدى القصة حضرت مير تيمور ياڭى قزاندىن عسكرى ايلەن سدومغه كىلدى. يعنى آلابوغە شهرينه. اوّلده ذكر ايتدىكمز يازمە چىلر آفساق تيمورنى وجودكە كىلوندن مقدم بار ايتوب، بلغارنى خراب ايتدىرگانلر ايدى. حسام الدين ايسە آفساق نىڭ ئولوندىن ۶۲ يل صولك آتاردن شىلوق بلغارنى خراب ايتدىرە. چونكە تيمورنىڭ وفاتى هجرتدن ۸۰۷ نچى يلدە (۲) بولدىغى حالده، بو، آتاردن بلغارنى ۸۶۹ نچى يلدە ناجيز و نابود قىلدىرە. اوّلگى

(۱) حسام الدين بو اورونده طاغىده بيك كوب كىشىلرنىڭ اسمىنى صائىرە.

(۲) عجايب المقدور ص. ۱۰۵، ۷. تاريخ شجرة ترك ص. ۱۰۲

بازمەچىلەرنىڭ سوزلارنىڭ قزاننىڭ بىنا ئىتولۇردى تىمورنىڭ بلغارنى خراب ئىتۈرۈش
صوڭغىنە بولدىغى آب آچىق آڭلاشولدىغى حالدە، بونىڭ سوزىدىن قزاننىڭ
بلغار شەھرى زىمانەسندۇق بولغانلىغى بلونوب طورادىر. بونىڭچە ياشقا قزاندا
الھام اسمى خان بولوب، آناردا آقساق تىمورنىڭ روسىدەن قايتوشلى قوناقدا
بولغانلىغى بلونەدر. حسام الدىن قزانغە باشقە تاغىدە بىر «قشان» اتالغان
شەھرنى ذىكر ايتە. البتە بونىڭچە قزان «قشان» غە باشقە. چۈنكى قزان، شول
اسمەگى قزان صووينىڭ تاماغىدە دىو ذىكر ايتولدىگى حالدە، قشاننى آق
ايدىل يارنىدە دىو بيان ايتە. بونىڭ بوسوزى درست ايكانلىغى صوڭغى مۇرخلارنىڭ
تحقىق لىرىدىن آڭلاشولادىر. آنلر، قاما ياغەسى بويندە «قشان» اسمى شەھىر
بولغانلىغىنى بىك آچىق اثبات ايتىدىكلىرى ايلە برابر، آنىڭ بولۇپ بىر دائىر
بورونىغى روز نامەلردە ھم خېلى مەلۇمات بار. آقساق تىمورنىڭ بلغارغە كېلىپ
خېرى نە چاقلى يالغان ايسە، آنىڭ ولادىمېرغە بولغان سفىرىدە شولچاقلى
يالغاندىر. قزاندا الھام اسمى خان بولسەدە، لىكىن اول تىمور ايلە زىمانەداش
بولماينچە، آناردىن خېلى صوڭدىر.

شوشى الھامدىن باشقە ايكىنچى بىر الھامنىڭ بارلىغى، قزاننى تارىخ ضېط
ايتە باشلاغاندىن بېرى بولماغانلىغى اوچۇن، بىز، حسام الدىننىڭ بوسوزلرىنە
باشقەلرىنە قاراغان كېڭەش بولغان دىووب قارىمىز. قزان شەھرىنىڭ قاچان وكم
طرفىدىن بىنا ئىتولۇردى خصوصىدە باشقە تورلىدە سوزلر بار. صفا گراى خان
زىمانەسندە قزاندا يىكرومى يىل طوتقون بولوب طورغان بىر روس اوزىنىڭ كىتابىدە
اول حقدە بايتاق نوسەلر يازا. اول ايتە: «باتو خان» بودا، شەھرى ياندىدە
قارول ولادىسلاف طرفىدىن ئولتورولگاندىن صوڭرە، پادشالغىنى صابىن خان ايتە
باشلادى. شوشى خان روس بېرىنى ھلاك ايتىمكىچى بولوب، بىك كۆب عىسكىر
ايلە سفىرگە چىقىدى. لىكىن روس كىنازلىرى بلغار بېرىنە كېلىپ، صابىننى اولوغ
بولەكلر ايلە قارشى آلدىلر. شوندىن صوڭ صابىن خان روس بېرىنى ھلاك
ايتماسكە بولوب، كوچوب يورى طورغان بېرىندە، اوزىنىڭ آتاقلىغى، ھەدە
ھرىلنى يورۇچى ايلچى لىرگە طوقتاش بولسۇن اوچۇن بىر شەھىر بىنا قىلورغە
اويلادى. صابىن خان، شەھىر اوچۇن ياراقلى بولغان اورونلرنى ئىز لەب يورگاندىن
صوڭ، وولغە بويندە، قاما ياغەسىنىڭ بوياغىدە، روس بېرىنىڭ ايسە نەق قىرىندە

بر اورون بيلگولهدى. اول اورون اوزينڭ بر چيگى ايله بلغار پيرينه، ايكنچى سى ايله وانكه هم پيرم پيرلرينه طوتاشادر. اول پير تورلوك-طوارغه، هر تورلى اورلوقلرغه، همده بالقلرغه بىك باى ايدى. آنڭ شىكللى اورونى هيچ قايدن طابارغه ممكن توگل ايدى.

مونه شوڭا كوره، صاين خان اول اورونى بىك ياراتدى. لىكن آنده يلانلر بىك كوب ايدى. حتى ايكى باشلى بربيلان بولوب، اول اوزينڭ بر باشى ايله حيوانلرنى، ايكنچى باشى ايله ئوله نلرنى آشيدىر ايدى. آناردن باشقه طاغنده ئله نيچه تورلى يلانلر بار ايدى. شول سببلى صاين خان خيلى زمانلر آبديراب طوردى. صوڭندن، بر كوره زهنى كىلتوروب، شوناردن بارچه يلانلرنى هلاك ايتدىر گاج، شول اورونغه شهرنى بنا ايتدى. اول شهر ايسه، قزان شهرى بولدى. شول تيگرده گى روسلرنى قاولاب، پيرينى اوچيل بوش طوتىقدن صوڭره، قاما آرغى ياغندن بلغار خلقلرينى، اوزلرينڭ باشق هم توره لرى ايله، چاقوردى. صاين خان بلغار شهرلرينى اوزلرينڭ بارچه كشىلرى ايله قزان شهرينه قوشقاندىن صوڭره، قزانده پادشاهلىق ايتيه باشلادى قزان، اوڭلگى بلغار شهرى «ابراهيم» اورنينه پايتخت بولوب، صاين خان آنى بىك ياراتقانلىقى اوچون، سراى شهرندن كىلدى. آناردن صوڭ، آنڭ نسلندن كىلگان بىك كوب خانلر هم قزانده پادشاهلىق ايتدىلر (۱). «بزنڭ بلوومزچه بو سوزده درست توگلدىر. آنڭ درست بولماوينه بىك كوب سببلر بار: برنچيله، باتو خاننڭ «بودا» شهرى ياننده ولاديسلاف طرفندن ئولتورولووى اوشانورغه لايىق بولغان دليللر ايله ثابت بولغان نرسه توگلدىر. «روبروق» اوزينڭ ۱۲۵۳-۱۲۵۴ نچى يللرده مانخوليهغه بولغان سياحتنده، بارغان هم قايتقان چاغنده باتو خاننى اوز كوزى ايله كوردىگىنى يازادر (۲). روس روز نامه لرنده باتو خاننڭ ولاديسلاف طرفندن ئولتورولووينى ۱۲۴۸ نچى يلده ديو كورسه تولگانلىكدن (۳)، روبروقنڭ ايسه باتونى كوروى ۱۲۵۳ هم ۱۲۵۴ نچى يللرده، يعنى نڭى تاريختن ۶-۷ يىل صوڭ بولغانلىقتن، باتونڭ ولاديسلاف طرفندن ئولتورولو

۱) Истор, о взят. казан. гл. 2.

۲) Путеш. въ восточ. стр., стр. 97—99, 167.

۳) Никои. л. т. 2. стр. 136. Таттщевъ т. 4 стр. 21.

خبرى اوزلگىنىدىن يالغان بولوب چىقاردى. اوشانچىلى تارىخلىرىنىڭ سوزىنە قاراغاندا، باتوخان ايدىل يلغەسى ياقاسىدە بولغان سراى شەرىندە وفات بولمىشدر (۱). ايكىنچى لەب، تاتار خانلىرى آراسىدە ساين اسمىدە، باتودىن صولڭ خان بولغان كىشى يوق.

آناردىن صولڭ خان بولوچى كىشى، باتونىڭ دورت اوغلىدىن بىرسى بولغان «سرتاق» بولوب (۲)، اول، ساين اسمىدە توڭل ايدى. ساين سوزى كىشى اسمى بولماينچە، باتوخانغە بىرولگان قوشام آت غنە ايدى. اول سوز تاتار خانلىرىدىن ھىچ بىرىنە اسم بولمادىغى كىشى، آنىڭ باتوخاندىن باشقەغە قوشام آت بولوويدە يوقدر. شوڭا كورە، بىز، باتودىن صولڭ ساين اسمى كىشىنىڭ خانلىق ايتووينە اوشانا آلمادىغىمىز كىشى، بولماغان اول خاننىڭ قزاننى بىنا ايتووينەدە اوشانا آلمىمىز. قزان اورىنىنى روس بىرىنىڭ قىرى دىمىكە ياشلىشىدر. اول اورونلر بىك بورونىغى زماندىن بىرلى تورك اوروغلىرى ايله اوطراق ايتولگان ايدى. شوندا كورە شول عرب جغرافىيونلرى بلغار يورتىنىڭ چىگىنى تون باغىدە بىك يراقغە ايتوب كورسە تەلر (۳). اول زماندە ايسە قزان اورنى بلغار خانلىغىنىڭ اركىڭ ياقىن بىر كىسەگى بولغانلىقىدىن، آنىدە روسلارنىڭ بولووينى اويلارغە اورون يوقدر. ساين خاننىڭ قزاننى ياراتقانلىغى سىببى، سراى شەرىدىن كىلوب آنە طورا باشلاوينە، ھىدە آنىڭ اوروغىدىن كىلگان خانلىرىنىڭ قزاندا پادىشاھلىق ايتولرىنە دائىر بولغان سوزلردە تارىخا ثابت بولماغان نرسەلردىر. تاتار خانلىرىنىڭ قزاندا خانلىق ايتە باشلاولرى آنچىق اولوغ محمدخان زمانە سىدىن غنە باشلانوب، آندىن ئلوك قزاندا تاتار اوروغىدىن ھىچ بىر خان بولدىغى يوقدر. قزان حقىدە سوزىنى كوپوردىگىمىز تىگى طوتقون مۇرخنىڭ باتوايله سرتاقنى قزاندا خان دىو اويلاغانى زماندە تىگىلرنىڭ ھەر ايكىسى ايدىل ھم دون بوپلرىندە كوپچان بولوب يورىلر ايدى. آنلر يايلاغان چاقلرىندەدە قزان بىرىنە چاقلى مەنە اينچە، بلغارغە كونلك يول قالدىدىن شوڭرە كىرى كون ياغىنە ايله نەلر ايدى (۴). مۇرخنىڭ ايكى باشلى يىلانلر حقىدەغى سوزلرىنە نىچوك قارارغە

(۱) جامع التواريخ ج. دوم. ص. ۱۴۷.

(۲) تاريخ شجرة ترك ص. ۱۱۲-۱۱۳، جامع التواريخ ج. دوم. ص. ۱۰۷-۱۰۸.

(۳) معجم البلدان ج. ۱. ص. ۱۹. التفسير الكبير ج. ۲. ص. ۹۸-۹۹.

(۴) Путеш. въ восточ. стран. стр. 87-96.

تيوشلى لگىنى او قوچى اوزى دە باسه كبرەك. قزان شەرىنڭ بنا^۱ ايتولووينى
 مىلاددىن ۱۲ نچى عىصر دە ديوچىيار دە بار (۱). لىكن بو سوزلر اوشانوچلى دليللر
 ايله ثابت بولماغانلىقىدىن، بىز آنلرغە طوراً صالانغە اوشانا آلمىز. كىلە چكە بىزنىڭ
 يازاچىمىز سوزلر اول اويلونڭ اوشانچىسىز ايدىكلووينى شايد آڭلاتسەلر كىرەك.
 قزان نڭ باشلاب بنا^۲ ايتولووى خصوصەنە طاغىدە بىك كوب سوزلر بارايسە دە،
 آنلر يوغارىدە يازدىغىمىز سوزلر چاقلىدە اوشانچى بولا آلمادىلرندىن، بىز آنلرنى
ذکر ايتىمىز. قزان نڭ قاي زماندە بنا^۳ ايتولووينى يازغانچەغە چاقلى، بىز بو
 اوروندە قزان اسمىنڭ روس روز نامەلرندە قايسى وقتدىن باشلاب ذکر
 ايتولگانىنى يازوب كىتەسىز كىلەدر. اول اسمنڭ ايك اول ذکر ايتولە
 باشلاوى ۱۲۲۹ نچى يىلدەدر. اول حقدە نىقون روز نامەسىندە «شوشى يىلدە
 (خلىقتە مالدىن ۶۷۳۷، مىلاددىن ايسە ۱۲۲۹) قزان لىق آتالغان بلغارلر اولوغ كىناز
 «يورى» و سىپولودوويچەغە ايلچى يباروب، كىلوشونى صورادىلر. بو كىلوشو
 ۶ بلغە سوزولورغە ايدى. طوتقونلر ايسە هر ايكى ياقدىن آزاد قىلونورغە بولدى»
 دىگان سوز بار (۲). طاغىدە ۱۲۳۰ نچى يىلدە ياڭا شەيد ايتولگان أورآمىنى
 قزان يىرى آتالغان بلغار يىرىندىن كىلتوروب، ولادىمىر شەرىندە گى اللە آناسى
 چىركاوينە قويدىلر» دىدر. روز نامەسىنڭ ايكىنچى اورىندە شول سوزلرنى
 يازا: «شوشى يىلدە (۶۷۴۴ - ۱۲۳۶)^{۱۲۳۶} نگرىسىز تاتارلر كىلوب، قزان آتالغان
 بتون بلغار يىرىنى طوتقون ايتدىلر. آنلرنڭ اولوغ شەولرىنى آلوب، اىرلرىنى،
 خانولرىنى هم بالالرىنى بارچەسىنى طاپادىلر. باشقەلرىنى ايسە اسىر
 آلدىلر (۳)». اوشقوينىق لر آتالغان يولباشلارنىڭ وولغە بوينچە باسقونلىق
 ايتوب يورولرىنى يازغاندە ايتە: شوشى يىلدە (۶۸۸۲ - ۱۳۷۴) طوقسان
 كىمە دە اولارەق وانكە سووى بوينچە توبەن طابا توشوب وانكە شەرىنى
 طالادىقن سوگرە، آندىن كىتوب قزان آتالغان بلغارنى آلدىلر. شەرىنى
 ياندۇرماقچى بولوب ۳۰۰ سوم آقچە آلدىلر. آندىن ايكى گە آيورولوب،
 ۵۰ كىمە وولغە بوينچە توبەن طابا سراى شەرىندە، قرق كىمە وولغە بوينچە

۱) Казань въ ея прошл. и настоящ. стр. 24.

۲) Никон. л. т. 2, стр. 98.

۳) Никон. л. т. 2, стр. 104.

يوغارى كىتىدىلەر (۱). شولوق يولباشارلىرىنىڭ ۱۳۷۵ نچى يىلىدە، وولغە بويىنچە باسقونلىق ايتوب يورولرىنى يازغاندە ايتە: «قاسترامادىن نىژنى - نوو غورودغە كىتوب، اول شەرنى ياندىرىلەر. آندەغى كىشىلرنىڭ قايسىلارنى ئولتوروب، قايسىلارنى ايسە طوتقون ايتدىلەر. آندىن وولغە بويىنچە توبەن توشوب «قاماغە كىردىلەر. آنگە بويىنچە ھەم بىك كىوب طالاب يورگاندىن سولۇڭ، كىرى بىلغارغە يعنى قزانغە كىلوب، آندە اوزلرىنىڭ طوتساق لارنى ساتدىلەر (۲). شول يىلدىن بىرگە يىل سولۇڭ قزان اسمى طاغىدە روز نامەدە ذكر ايتولەدر. «شوشى قىشنى (۱۳۷۶) اولوغ كىناز دىمىترى قونستانىنوويچ سوزدالىسكى اوزىنىڭ بالالارى ۱۲۷۶

واسىلى ھەم ايوانى بىلغارغە يعنى قزانغە يىباردى. ماسقاو كىنازى دىمىترى ايوانوويچ اوزىنىڭ ياي باشلىغى دىمىترى والىنسكىنى يىبارگان ايدى. بونلەر، مارتنىڭ ۱۶ نچى كونىدە، قزانغە كىلوب ايتدىلەر. قزانلىلر ايسە شەردىن چىقوب، آنلرغە قارشى اوقىدىن ھەم اوزلىگىدىن آتولا طورغان نرسەلردىن آندىلەر. قايسىلار شەردىن قورقنچلى طاوشلر چىقاروب روس عىسكىرىنى قورقوتورغە، قايسىلار توبەلرگە آتلانوب، روسلرنىڭ آنلرىنى ئور كوتورگە تەلەدىلەر. اللە، روسارغە ياردەم بىروب، آنلرنى شەرگە چاقلى قاولادىلەر. قزان تورەلرى بولغان ھىسن ھەم محمد سلطانلر اولوغ كىنازگە باش بىروب، دىمىترى ايوانوويچ ھەم دىمىترى قونستانىنوويچلرغە مۇكەر سوم، عىسكىرگە ايسە ۳ ماڭ سوم بىروب كىلوشدىلەر (۳) دىدر. قزان سوزىنىڭ ايك ئلوك ذكر ايتولە باشلاوى ۱۲۲۹ نچى يىلدىن باشلاپ بولسەدە؛ لىكن اول سوزدىن قزان شەرى وياخود ۱۲۲۹

قزان يورتى مراد بولماسقە تىوش. چونكە اول سوز، نىقون روز نامەسندەگنە ذكر ايتولوب، باشقەلرندە ايسە اوزىنىڭ واقعەسى ايلە برابر يا بتولەى يەق، بولغاندە ايسە طوب طوغرى بىلغار سوزى ايلە ذكر ايتولەدر. واقعە قزان سوزىدىن اول سوز ايلە آتالغان شەروياخود يورت ارادە ايتەرگە ممكىن توگىلەر. چونكە شولوق يىلدە روس روز نامەلىرى «آورا آمى» اسملى خرىستىياننىڭ بىلغارلر طرفىدىن ئولتورولۇشىنى يازالر. آنگە ئولتورولۇشى ھەمدە كومولوى

۱) Никон. л. т. 3. стр. 20.

۲) Никон. л. т. 3. стр. 24.

۳) Никон. л. т. 3. стр. 25.

اولوغ شهر (Великій градъ) ده ديلر (۱). بو ايسه، شهبه سز بلغار شهريدر. نيقون روز نامه سينگ اوز سز لریده، قزان سوزندن، اول اسم ايله آتالغان شهر ويا خود يورت مراد بولماينچه، بلغار شهری مراد ايكانلگيني آڭلاتالر. اول، آورا آمي نڭ ثولوويني اولوغ شهرده ديو يازديغي حالده، آنڭ نعشيني بر يلدن صوگ كوچورو خصوصنه قزان آتالغان بلغار بيرندن ولاديميرغه كوچورولگانلگيني يازا.

ديمککه اول، قزان سوزيني اوزينڭ خاص معناسنده استعمال ايتماينچه، آني بلغار سوزينه تفسير اوچون گنه کياتورگان بولا. تاتارلرنڭ بلغار يورتينه باصقونلق ايتولري طوشماسنده يازغان سوز لریده، قزاندن مراد بلغار ايكانلگيني بيگ آچيق آڭلاتالر. «تگريسز تاتارلر، قزان آتالغان بلغار بيريني طوتقون ايتديلر. آنلرنڭ اولوغ شهرلريني آلدیلر» ديدر. بو عباره قزاندن مراد بلغار ايدگيني بيگ آچيق آڭلاتديغي ايله برابر، آندهغي اولوغ شهر سوزیده واقعه نڭ بلغار حقنده بولغانلغيني آچيق بلدیره در. طوغر و سي تاتارلر طرفندن باصقونلق ايتولگان بيرلر بلغار ثولکه سي بولديغي کبي، آلونغان شهرده بلغار آتالغان شهر ایدی. باشقه روز نامه لرده بو واقعه لر يازولغانده طوب طوغري بلغار ثولکه سي ايله بلغار شهر يگنه ذکر ايتولوب، آنلرنڭ هيچ برنده قزان سوزي يوقدر (۲). اوشقوينيقلرنڭ سفرنده يازولغان قزان هم، شول اسم ايله يورتولگان قزان توگلدن. روز نامه نڭ اوز عباره سند نوک قزاندن مراد بلغار ايكانلگي آچيق آڭلاشولوب طورادر. «واتکهنی طلا دقندن صوگره طاغیده توبه نرهک توشوب، قزان آتالغان بلغارني آلدیلر. آندن طلا وچيلر ايکي گه آيرولوب. ۵۰ کيمه وولغه بوينچه، توبهن، سراي شهرينه، ۲۰ کيمه ايسه، وولغه بوينچه، يوغاري منوب کيتديلر» ديگان سوزلر، بارسیده، بزنيڭ دعوا مزغه آچيق دليللر در. نيقون روز نامه سينه باشقه روز

۱) Воскр. л. т. 1. стр. 135. Симеон. л. стр. 54. Лаврент. л. 430. Лѣт. русс. ч. 1 стр. 408 Кн. степенная. т. 1. стр. 261.

۲) Воскр. л. т. 1. стр. 138. Лаврент. л. стр. 437. Львов. л. т. 1. стр. 156. Симеон. л. стр. 54. Ермол. л. стр. 74. Твер. л. стр. 364.

نامه‌لر، اول طالانغان شهرنڭ قزان بولماينچه بلغار بولغان ايديگيني بر آغزدن سويليلر. شولوق بولماصارلرنڭ ۱۳۷۵نجى يلدە قاسترامادن آلسوب كىلكان طوتقونلرينى ساتقان شهر هم، قزان بولماينچه، بلغار شهريدر. حاضرگى قزان مراد بولسه ايدى، اول چاغنده تگى لر اوزلرينڭ طوتقونلرينى «قاما» غە سفر ايتكانچهگە چاقلوق ساتوب قالديرغان بولورلر ايدى. حالبوگە آنلر «قاما» دن چغوب، سراى شهرينه وولغە بوينچه، توبەن طابا بولغان سفورلنده گنە صائديلر (۱). بو ايسە شهرنڭ آتاقلى بلغار ايديگيني آچيق بليديره در. ۱۳۷۶ نچى يلدەغى واقعه ده ذكر ايتولگان قزان سوزى طوشماسنده بر آز اويلابره ق سويلەرگە تيوشلى بولور. اول يلغى واقعه ده حسن هم محمد اسملى سلطان ذكر ايتوله در. كول باشنده بولغان آرخييرى يورتنده غى قبر طاشنده حسن ابن محمود ديويازولغان (۲). شوشى حسن نى طاشده سلطان، اميردبو آتالغان. روز نامه لرده هم محمدنى سلطان اسمى ايله يورتوله در. موڭا قاراغانده تگى حسن بن محمودنڭ ۱۳۷۶ نچى يلغى واقعه ده روسلرغە قارشو صوغوشوجى، همە روس روز نامه لرنده حسن ديو ذكر ايتولگان حسن بولوچيلغى آڭلاشولادر. بولاي بولغانده ۱۳۷۶ نچى يلغى سفر قزان غە بولوب، تگى كشيلىرنڭ قزان خانلرى بولووى لازم بولادر. شول زمانلردوق بلغارده هم حسن ايله محمود اسملى خانلر ذكر ايتوله لر (۳). قبر طاشىنڭ قزانده بولووى همە نيقون روز نامه سنده ۱۳۷۶ نچى يلغى سفرنى قزانغە ايدى ديولووى، تگى كشيلىرنڭ قزان خانلرى بولووينى وبنائعليه اول زماندوق قزان بارايدىگيني تله ديگى كىي، شول زماندوق بلغارده حسن، محمود اسملرنده اميرلر، بولوب، آنلرنڭ اسمنه تنكه لر بولووى تگى لرنڭ بلغار خانى بولووينى بليديره در.

۱) Никон. л. т. 3, стр. 24. Воскр. л. т. 2, стр. 23—24.

Твер. л. стр. 436. Л. Авраамки стр. 102.

۲) اول طاشنڭ يازووى شولاي: ۱ هوالحى الدى لايموت. ۲ هندا مرقد السلطان الاكبر الاكرم غوث السلاطين. ۳ الامير المكرم ولى. ۴ المظفر ۵ الكرام والاجاليل العظام العلم. ۶ الى . . . المظفر. ۷ الشرفين مفتح آل. ۸ والدين ظل الله العالمين. ۹ ۱۰ حسن بك بن محمود. بو طاش خصوصتك اشمارين نڭ Мусульман. камень на архіерейскомъ домѣ اسمنده گى

رساله سينه قاراڭز. Изв. общ. Арх., истр. и этн. т. XXI.

۳) استفاد الاخبار ج. ۱. ص. ۹۱.

حسن اسمينه بلغارده صوغولغان تنكه لرنڭ بولووى، آنڭ بلغار خانى ايدىگىنى
 آچىق آڭلاتىدىغى ايله برابر، باشقه روز نامه لرده تىگى سفر نڭ بلغارغه
 ايدىگىنڭ بيان ايتولووى، ۱۳۷۶ نچى يىلده ذكر ايتولگان قزاندىن شول
 اسمده گى شهر بولماينچە، بلغار بولغانلىغىنى بلدىرەدر (۱). بولاي بولغانده
 قايسى بر روس مؤرخلرنىڭ شوشى واقعه نى يازغانده «قزان سوزىنڭ ايشڭ
 ئلوك ذكر ايتوله باشلاوى شول يىلدىن باشلانادر (۲)» دىولرىده درست
 بولوب چقمىدر. كارامزىن، صالاقىيوف كىك اتاقلى مؤرخلرنڭ بواورونده
 بلغارنى قزان ايله ساتاشدىروب يورتولرى، تىگى نىقون روز نامه سىنه
 اويلا ماينچە ايبەرو شوملوغندەدر. بزنڭ بلوومزچە، ۱۳۷۰ نچى يىلده دمىترى
 قونستانىنوۋىچ طرفندىن توشورولوب، اورنىنە ايكىنچى كشى خان ايتولگان
 حسن، شېهەسز، شوشى ۱۳۷۶ نچى يىلده ذكر ايتولگان حسن در (۳).
 اوشقوينىق لرتالغان يولباشار لرنڭ ۱۳۹۱ نچى يىلده غى باصقونلىق ارىنى يازغانده
 روز نامه لر طرفندىن ذكر ايتولگان، همده تىگى لر طرفندىن ضبط ايتولووى
 بيان قىلونغان قزان هم، ۋولغە بوينده غى قزان بولماينچە، «قاما» بوينده غى
 (حاضرگى لايىش شھرنىن بىراق بولماغان) «قاشان» شھرىدەر. چونكه اول سفرنى
 يازغانده روس روز نامه لرى «نووغورود هم اوستيوغ كشىلرى جىولوب،
 كىمە لرگە اولطورغان سوڭرە، وانكە صووى بوينچە توبەن سفر ايتوب،
 ژوقوتىن هم قزان شھرىنى اىلدىلر. ۋولغە غە چغوب كوب كشىلرنى طالادقن
 سوڭرە، كىرى قايتدىلر (۴)» دىلر. مونه بو عبارە، قزاندىن حاضرگى قزان شھرى
 بولماغانلىغىنى بىك آچىق آڭلاتادر. «ژوقوين» قزاننى طالب ۋولغە غە
 چقىدىلر، دىگان سوزدىن قزان نڭ ۋولغە دە بولماغانلىغى بىك آچىق آڭلاشولادر.
 قايسى بريازمە لرده قزان اورنىنە казнь غنە يازولوى هم، اول سوزدىن قامادە غى
 تىگى «قاشان» مراد بولغانلىغىنى قوتلى در. تاريخ دوائر نڭ «بلغار ناحىە سىندە

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 24—25. Татищевъ. т. 4. стр. 238.

۲) Арцыбашевъ т. 3. стр. 124.

۳) Львов. л. т. 1. стр. 196—197. Симеон. л. стр. 109,
 117—118. Ермол. л. стр. 120. Древніе города стр. 177—179.

۴) Воскр. л. т. 2. стр. 61. Никон. л. т. 3. стр. 126.

Симеон. л. стр. 141.

قسان. . « ديو ذكر ايتديگى شهننگ، همده حسام الدين ننگ « آق ايدل يارنده قشان ديدگى شهر وار ايردى» ديو بيان ايتكان شهرى، روز نامه لرده غى ژوقوتين ايله برابر ذكر ايتولگان قزان بولووى بيك ياقين احتمالدر. قزان سوزى نيقون روز نامه سنده ^{۱۲۲۹} نچى يلدن باشلاب ذكر ايتولسه ده باشقه لرده اول زماندوق ذكر ايتولميدر. آننگ باشقه لرده اوز معناسنده اولاره ق ياد ايتوله باشلاوى، آنچق ۱۴ نچى عصر ننگ صوگنى ۱۰ يللرنده غنه باشلانادر. روس روز نامه لر ننگ ايتگ اوشانچى ليرندن سانالغان (Воскр. лѣт.) ده اول سوزنى باشلاب ۱۳۰۸ نچى يلده ذكر ايتوله در. شول روز نامه «شوشى يلده (۶۹۰۶ = ۱۲۶۸) اولوغ كناز واسيلى دميترييوويچ اوزيگ طوغانى «يورى» نى كناز سيمون اوستينه قزان غه يبه ردى» (۱). ديدر. سيمون، صوزدال كناز ليرندن بولوب، آننگ ايله اولوغ كناز واسيلى آراسنده دشمانلىق بولغانغه كوره، اول، هر وقت واسيلى ننگ ييرينه كينه تدن باصقونلىق ايتهدر ايدى. شوگا كوره واسيلى، آنى طوتار اوچون بورى نى يبارگان ايدى. لك ن اول، سيمون نى طوتا آلمادى. شول واقعه دن بريل صوگ، يعنى ۱۳۹۹ نچى يلده، سيمون، تاتار شاهزاده ليرندن «يه نتاك» اسملى برهه ايله برگه له شوب نيزنى - نوو غورودا اوستينه باصقونلىق ايتديلر. آنى نيچه كون قاماب طور دقن صوگره آلوب تماميله طالاديلر. بو واقعه واسيلى ننگ آچوينا كيتروب، اول، ئوچ آكور اوچون، بلغار يورتيه باصقونلىق ايتدى. آنلر ننگ اولوغ شهر، ژوقوتين، قزان، كيرمنچك آتالغان قاللار نى آلوب، بتون بلغار ييرينى طالادقن صوگره كوب كشيلىرنى طوتقون ايتدى (۲). واسيلى ننگ ۱۳۹۹ نچى يلده بلغار يورتيه محاربه ايتوى خصوصنده يات ييرلك يازوچيلر هم بعض برنرسلر يازوب كيتسه لرده، آنلر آلونغان شهرلوى، وشونلر آراسنده قزان نى ذكر ايتمیلر (۳). بو اورنده صوگندن ذكر ايتولگان قزان هم وولغا بوينده غى قزان بولماينچه، قاما بوينده غى بولورغه تيوش. يوغار يده يعنى ۱۳۹۸ نچى يلده غى واقعه ده

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 72.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 72.

۳) Герберштейнъ стр. 11.

ذکر ایتولگانى حاضرگى قزان يلغەسى بويندەغى بولورغە كيرهك (۱). يەنتەك
 آنالغان كشى بلغار تورەلەردن برەو بولوب، آنڭ سيمون ايله بىرگە لەشوب
 روس پورتىنە ھجوم ايتكانلىكى اوچون، واسىلى بلغار يورتىنى محاربه ايتكان
 بولوچىلغى اويلا نولادر. زور نامەلرنڭ شوشى «يەنتەك» واقەسىنى يعنى
 آنڭ نيزنى - نووغورغە ھجومىنى يازغاندە «الوغ كىناز شونى ايشوتكاج بىك
 كوب عسكر جىوب اوزىنڭ قازنداشى «يورى» نى يىاردى. اول، اولوغ شەر،
 ژوقوتىن، قزان، كىرمىنچك لرنى آلدى» ديولرى ھجومنڭ آچو آلور اوچون
 بولغانلىغىنى آڭلاتادر. قزاننڭ قاما بويندەغى شەرلر آراسندە ذكر ايتولوى،
 آنڭ وولغە بويندەغى قزان بولماينچە، قامادەغى ئلىگى «قاشان» بولووينى
 بىلدىرەدر. يوغارىدە ذكر ايتدىگىز «Воскр. лѣт.» بلغار ايله قزاننى
 بوطاب يوروتماوى ايله بىك طوغرى معلومات بىردىگى كىي، قزاننى
 وقتىدىن ئلوك ذكر ايتماوى ايله ھم آنڭ خصوصندە بىك درست معلومات
 بىرە. شوڭا كورە، بز، آنڭ يازغانلرىنە باشقەلرنى قىدىن آرتغورق اھمىت بىرەمز
 آناردە قزان اسمى آنچق ۱۴ نچى عصرنڭ آخرغى ۱۰ يىلندەغىنە ذكر ايتولە
 باشلاغانلىقدىن، بز، قزاننى شوشى عصرنڭ سوڭغى يىللىرىدەغىنە بىناى ايتولگان بىر
 شەر دىو بلەمز. طوغرىسى قزان ۱۴ نچى عصردىن ئلوك بوق ايدى. روسلرنڭ بلغار
 اوستىنە بولغان بىك كوب سىرلەردە ئلە نىندى اورونلر ذكر ايتولوبدە،
 قزاننڭ ذكر ايتولمى قالووى، اول چاقلردە آنڭ يوقلىغىنە قۇتلى دىلدەر.
 نكى سىرلەردە قزان اسمى ايله ذكر ايتولگان شەرنڭ، قاما بويندە ايكانلىكى
 آچىق آڭلاتولغانلىقدىن، اول، بز نلى طورغان قزان توگىلەر. بورونغى
 ناتارچە يازمەلرنڭ «بلغارنى آقصابق تىمور خراب ايتدى، آنڭ خانى بولغان
 عبداللەنى ئولتوردى» ديولرى ياڭلىش ايسەدە، آلتون بىك ايله عالم بىك نڭ
 بلغار خلق لرى ايله برابر كىلوب قزان شەرىنى بىناى ايتولرى حقندە بولغان
 سوزلرى درست بولورغە اوخشىدر. لىكن آنلرنڭ باشلاب بىناى ايتدىكلرى
 قزان، حاضرگى قزاننڭ ياقىنىدە بولغان ايسكى قزان (۲) بولوب، آندە طورولرى،

(۱) چونىكە Воскр. лѣт. دە «يورى» نڭ سىرىنى طوب طوغرى قزانغە
 ديولدىگىدىن، آندەغى قزاننى باشقەغە حمل ايتوب بولمى.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 215. Цар. кн. стр. 510.

تنگى يازمەلردە كورسەتولگانچە، ۱۰۴ يىل بولماينچە. آندىن خېلى آز بولورغە تېوسلىدىر روس روز نامەلرى، ۱۴۴۵ نچى يىلدە محمودك خان نىڭ قزاننى آلووى طوشماستىدە «اولوغ محمدنىڭ اوغلى، محمودك پادشاه، قزان شەرىنى آلوب، آنىڭ بىگى بولغان «لىبەي» (LIBEY) نى ئولتوردى. اوزى قزانىدە پادشاهلىق ايتە باشلادى (۱)، ديار. مونه شوشى «لىبەي»، ئىگى بىزنىڭ عالم بىك بولورغە كىرەك (۲). لىبەي، على بى، عالم بى، عالم بىك سوزلرى آراسىنىڭغى ياقىنلىق ھر كىمگە بىلگۈلىدىر. اولوغ تورە معناسىدە بولغان «بىك»، «بىك»، «بىك» سوزلرى كوبرەك وقت «بى» دىيالوب سويلەنگانلىكىدىن، عالم بىك اسىمى عالم بى دىيوب سويلەنگان، شوناردىن «لىبەي» سوزى حاصل بولغان بولورغە تېوش. «بىك» سوزى تىلدە «بى» دىيوب سويلەندىگى كىي، آنىڭ يازودەدە شولاي يازولغانى بار (۳).

قايسى بىر روزنامەلردە، محمودك خان طرفىدىن ئولتورولگان قزان بىكى

۱) Воскр. л. т. 2, стр. 114.

۲) Извѣд. о касим. цар. царев. т. 1, стр. 4—5.

۳) آندىن سوڭ چىنگىزخان اويىش مايقى «بى» گە ايدى: اى مايقى سىنىنىك آخاچنىڭ قارا آخاچ بولسون، قوشنىڭ قارا قوش بولسون، اوراننىڭ صلوات بولسون تىدى. آندىن سوڭ چىنگىز خان اردراج «بى» گە ايدى: اى مىنىك (۱۰۰) صداقلى اردراج، مىنىك تىماكلىك آندىن قالدور، اردراج «بى» غايتىدە باى كىشى ايردى. اوروشقە چقار بولسە، مىنىك صداق كىشى بىرلە چقار ايردى. چىنگىز خان اردراجغە ايدى: سىنىنىك آخاچنىڭ قاين بولسون، قوشنىك قارچىغە بولسون، اوراننىك آلاچ، تامغانىك قوش قايرغاسى بولسون تىدى. داستان نسل چىنگىزخان.

قولمىزدەغى توركچە بىر اوروغلىق (شجرە) دە شولاي يازولغان سوزلر بار: «اردراج» بى، آننىك اوغلى قوچقارى بى، آننىك اوغلى آغم بى، آننىك اوغلى ايسان بى، آننىك اوغلى شىگر بى، آننىك اوغلى محمود بى، آننىك اوغلى جىلدار بى، آننىك اوغلى جىغىر بى، آننىك اوغلى اسحاق بى، آننىك اوغلى طايىشان بى، آننىك اوغلى قادر بى، آننىك اوغلى حسان بى، آننىك اوغلى بولوط بى، آننىك اوغلى بولغاق بى، آننىك اوغلى صلوم بى، آننىك اوغلى صاڭخوسىن بى، آننىك اوغلى ساتولغان بى، آننىك اوغلى صاصوغە بى، آننىك اوغلى گىراى بى. آننىك اوچ اوغلى بار ايدى: اولوغ اوغلى چوبى بى، ايكىنچى اوغلى قورتقا بى، اوچىنچى اوغلى بىكموش بى، آننىك اوغلى قىزانغار بى، آننىك اوغلى دورت: بىرسى فوجە باقى، ايكىنچى باياقتى، اوچىنچى دىستان، تورتنچى قداش بى..»

یازدهم ایتکانک لری اوچون، بز آنی بو اورونده کوچوروب کینه سمر کيله. آنده اینه: «آقساق نیمور معامله سندن خلاص بولغاچ بلغار خلقی ننگ بر تورلیسی یاغی قالا بناء ایتو فکرینه کیلوب، جایگی قویاش بابوشی طرفینه سفر ایتدیلر. قارا ایدانگ یاننده، غزان یلغھسی قریینده بر شهر بناء ایتوب، آغا غزان دیو اسم بیودیلر. اول اورونده نیچه آی ونیچه یلر، کونلر اوتکار دیلر. هر اشونده شرع شریف گه موافق. قاضی لرغه هم اولوغلرغه مراجعت ایتدیلر. آنلرده، ایمان علامتنجه، نزاعلرنی همه اوز آراده غی دشمانلق لرنی دفع قیلدیلر. بو قزانده ۱۶ پادشاه بولوب اوتدی. بلغارغه آغیرلق کیلگان زمانده، آننگ عبدالله اسملی خانی بار ایدی. اول، شول چاقلرده شهیدلک گه ایروشوب، آناردن آلتون بیک و عالم بیک اسملرنده ایکی اوغول قالدی. نسل لری کیسولودن قورقوب، آنلرنی اورمانغه یا شورگانلر ایدی. شوکا کوره، سلامت قالدیلر. قزاننی بناء ایتکاچ بورونغی جولا بوینیچه، آلتون بیک خان بولدی. (قزان پادشاهلریننگ) ایکنجیسی عالم بیک، اوچونجیسی محمد، دورتنجیسی ممتک (ممودک)، بیسنجیسی خلیل، آلتنجیسی ابراهیم، یدنجیسی الهام، سیکزنجیسی محمد امین، طوقزنجیسی ماموق اونونجیسی عبداللطیف، اونبرنجیسی صاحب گرای، اون ایکنجیسی صفا گرای، اون اوچونجیسی علی، اون دورتنجیسی اوتاش، اون بیسنجیسی یادکار، اون آلتنجیسی شغالی (۱)». موزنگ آقساق تیمور حقنده غی سوزلری یاغکلس بولسه لرده، خانلر حقنده غی سوزلری درست در.

(۱) ولهدا عمارة نوساختن مصلحت ندیدند بمشورتهای آنها بمقامی رسیدند، بسوی غروب صیفی نزدیک ابدیل سیاه درکنار نهر غزان قلعه عمارة کوردند، بغزان اسم نهادند وملقب ببلغار جدید. درین موضع باشعار چند ماه سال ماشاءالله تعالی زندگانی کوردند، روزکاری گزاردند. درجمع حوادث بموافقة شرع شریف بقضاة الاسلام وسادات عظام رجوع کوردند. آنها نیز علی سنه سیرة الایمان بعیان رفع نزاع وقطع خصوصتها کوردند، درین قلعه شانزده خانان گذشتهند، کد امین روزی که ببلغار قدیم دشواری فرود آمده ست، خان او عبدالله نام بود دران روز بشهادة رسیدست. ازو دوپسرمانده بود: یکی آلتون بیک، دوم عالم بیک. ازجهة احتیاط انقطاع نسل شان بییشه بردند نهفته داشتند. در آنجان جان سلامت سر بردند ودران روزیکه قلعه قزان را عمارة کوردند. بقانون قدیم اول آلتون - بیک خان شد. بدین نمط دوم عالم - بیک. سید محمد، چارم ممتک، پنجم خلیل ششم ابراهیم، هفتم الهام، هشتم محمد امین، نهم ماموق، دهم عبداللطیف، یازدهم صاحب گرای، دوازدهم صفا گرای، سیزدهم علی، چاردهم اوتاش، پانزدهم یادکار..... شانزدهم شغالی خان.

قزان خانلغى.

بىز يوغارىدە بلغار خلقى لىرىدىن بىر تورلى خلق نىڭ، ياڭا شىر بىنا ايتو اويىنە كىلوب، جايگى قوياش بايوشى طرفىنە يورگانلىكلرىنى، ھەم قزان سووى بويىندە بىر شىر بىنا قىلوب، آڭا، نكى سونڭ اسمى بولغان قزان سوزىنى اسم ايتىكلىكلرىنى، شىرنى ايسە قزان دىو اتادقلىرىنى، اوشانداق آنە باشلاب آلتون بىك ايله عالم بىكلر خان بولدىغىنى يازغان، تورلى تارىخلرنىڭ سوزلىرىنى بىرگە جىوب، قزان نىڭ بىنا ايتولووى ۱۴ نچى عصر نىڭ سوڭى يارتىسىدىن ئلوك، ۱۵ نچى نىڭ اولىكى يارتىسىدىن سوڭ بولماسقە تيوشلى لىگىنى بلىرگان ايدىك. كوچوب كىلگان بلغارلر طرفىدىن بىنا ايتولگان، ھەم آنارده بىرنچى خان آلتون بىك وعالم بىكلر بولغان قزان، حاضرگى قزان بولماينچە، آنىڭ ايسكى قزان بولدىغىنى، نكى خان لىرنىڭ ايكىنچىسى بولغان عالم بىك زمانە سىندە، شوشى شىرنىڭ تاتار خانلرى طرفىدىن ضبط ايتولوب، آندهغى خانلىق يارتى عصر چاماسىندەغىنە ياشاگان ايدىگىنى بىان ايتىكان ايدىك. ايسكى قزان نىڭ ۱۵ نچى عصرده تاتار خانلرى طرفىدىن ضبط ايتولووندا مۇرخلر آراسىندە اختلاف بولماسىدە، شوشى شىرنىڭ اولوغ محمد وياخود اوغلى محمودك خان طرفىدىن ضبط ايتولگان بولووندا و بىنا عليه «قزان خانلغى» دىو تارىخلردە اتاقلى بولوب نىچە عصرلر دوام ايتىكان خانلىق نىڭ بىرنچى مۇسىسى كىم ايدىگى حقىدە يارىسىغىنە اختلاف بار. روس مۇرخلرىنىڭ ايكىنچىسى مۇسىسى قايىسىلرى، پايتختى قزان سووونىڭ تاماغىدە. ايدىلنىڭ ايسە سول قىرىندە بولغان شول خانلىق نىڭ بىرنچى مۇسىسى اولوغ محمد خان بولماينچە، اوغلى محمودك خان ايدىگىنى دعوى ايتىكلرى حالده (۱)، ايكىنچىلرى اولوغ محمد نىڭ اوزى بىرنچى مۇسىسى بولغانلىغىنى دعوى ايتىار (۲). ايكىنچىلرى سانالغان روسچە روز نامەلرنىڭ سوزلىرىدىن ھم، اولىكى فكر نىڭ درستلىگى آڭلاشولسىدە،

۱) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1, стр. 11—12.

۲) Истор. о взят. казан. гл. 8. Караязвнъ. т. 5, стр. 167—168. Опытъ казанск. истор. стр. 81. Полевой т. 5, стр. 333.

بىز، بو اورۇندە صوڭغى فېكرىنىڭ، درستلىگىنى قۇتلمىكچى بولامز. يازولۇلۇرى نېچە عصرلر ئلوك بولغان تاتارچە ھم فارسىچە يازمەلردە، اولوغ محمد خاننى قزان خانلارى جملەسندىن سانالادۇر. تىگى طوتقون مۇرخ ھم، اوزىنىڭ كىتابىدە، اولوغ محمد حقىدە بايتاق نرسەلر يازوب، آنى قزان خانلىغىنىڭ مۇسسسى ايتوب كورسەتەدۇر. آنڭ يازغانلۇرى آراسىندە اوشانماستىق سوزلر بار ايسەدە، درست بولغان سوزلۇرى اۆلگىلر يىنە قاراغاندە كوبرەك.

بىز حاضرندە ايسكى قزان ايله آناردە تشكيل ايتكان خانلقنى بر ياقىدە قويوب، آنچى «قزان خانلىغى» «قزان يورتى» اسملارى ايله تارىخىدە مشهور بولوب ياڭا قزان دە تشكيل ايتكان خانلقىدىن بحث ايتىمكى بولامز. قزان خانلىغىنىڭ پايتختى بولوب، نېچە عصرلر دوان ايتكان قزان شھرى، ايدىلگە سول ياقىدىن قىيە طورغان قزان يىلغەسىنىڭ طاماغىدىن ۷ چاقىرم يوغارى، آنڭ ايسە سول ياقىدە بولوب، ۵۵ درجە ۴۷ دىقىقە عرض شىمالىدە، ۱۸ درجە ۷۴ دىقىقە طول شوقىدەدۇر. ماسقاودىن يراقلىغى ²⁹⁰ ۷۹۰ چاقىرم بولوب، پىتربورغىدىن ايسە ۱۴۵۷ چاقىرم در (۱). اۆلگى عالملىرىدىن قايسىلرى، نڭ عرضى ۵۵ درجە ۳۸ دىقىقە (۲)، قايسىلرى ايسە ۵۵ درجە ۴۵ دىقىقە (۳) ديسەلردە، صوڭغى تىقىقۇلرغە بنا، اول بىز ايتىكانچەدۇر. بوشھر، اوزىنىڭ موضع جىغرافىسى جھتىدىن پايتخت بولورغە صلاحىتىلى بولدىغى كىي، تارىخى جھتىدىندە ياڭا خانلىق نڭ پايتختى بولورغە اياڭ صلاحىتىلى اورون ايدى. كوچوب كىلوجى بلغارلر طرفىدىن بنا ايتولگان قزان، پايتخت بولو اوچون بتونلەي يارقىسز بر اورن ايدى (۴). شوڭا كورە، اول، اوزاق زمانلر دوام ايتە آلمايىچە، خانلىق مركزى بولونى، اوزىنە ھر ياقىدىن اوستون بولغان ياڭا قزانغە باغشلادى.

۱) Энцикл. Брок. Ефрон. т. 26, стр. 910.

۲) Олгарій стр. 369—370.

۳) مستفاد الاخبار ج. ۱. ص. ۱۱۷.

۴) قايسىلر ايسكى قزاننى قزاندىن ۵۰ چاقىرم يراقلىدە، شولوق قزان يىلغەسىنىڭ قىيىدە ايدى ديسەلردە، اول سوز درست توگىل. ايسكى قزان، «يلان طاغى» آنالغان اورۇندە بولورغە كىبرەك.

Царь же вселеся въ жилище ихъ и постави себѣ деревяны градъ крѣпокъ, на новомъ мѣстѣ, крепчаше стараго недалече отъ старыл Казани разорен(чя) отъ русекія рати. Истор. о казан. цар. стр. 19, 226.

مۇسسسى - باشقا بىر قۇرۇلۇش

بو خانلق نىڭ تشكىلى ھەمدە چىڭگى زاھالىسى خصوصىتىدە ئۆز مەنزىڭ تىلكە بۇرۇنغىدە يازولغان ھېچ بىر اثر بولماسەدە، باشقە مەلت كىشىلەردىن ئانڭ حەقىدە يارىسى غەنە نرسەلەر يازۇپ كىتۇچىلەر بار.

۱۵۶۷ ۵۱۷ نچى ھەمدە ۶ ۱۵ نچى يىللردە، يەنى قزان خانلىقى روسلەر طرفىدىن خىپت ايتولماسىدىن ئىلراك، روسيەدە يولونوب، قزان ھەم روسيە حەقىدە بىك قىممەتلى نرسەلەر يازۇپ قالدىرغان نەسە عالمى «گىربىر شتەين» ئۆزىنىڭ كىتابىدە ايتە: «قزان خانلىقى، اوشانداق شول اسمەگى شەر ايلە قلعە، وولغە بويىدە بولۇپ، نىئىتى - نووغۇروددىن ۷ نەسەمىلى يىراقلىغىدە در. بوپادشاھلىق، كۈنچىغار ھەم كۈن ياقلىرىدىن وولغە بويىدەغى بوش چولار ايلە چىكداش بولۇپ، جايىگى قوياش چىغوشى ياغىدىن آڭشا شىبىنى آتالغان تاتارلار ايلە قازاقلار چىكداشلىرىدۇر. بو خانلىق نىڭ پادشاھسى صوغوش مىدانىيە ۳۰ مڭ عىسكەر حاضرلى آلا. شوشى ۳۰ مڭ نىڭ بارچەسى دىيورلك جاباۋلى عىسكەردىن عبارت در. شول عىسكەرلەر آراسىدە چىرەمش ھەم چواشلار بولونوب، آنلار بىك اوستا اوقچىلار. قزان شەرى، نق قلعە بولغان وائىكەدن ۶۰ نەسەمىلى يىراقلىغىدە در. قزان سوزى، تاتار تىلىدە، قايناب طورۇچى باقىز قزان مەناسىدە در. موندەغى تاتارلار باشقەلرغە قاراغاندە مەنئىتلى بولۇپ، اىگون اىگەلەر، ھەمدە ايلۇردە طورۇپ، تورلى صاتۇ ايلە كۈن ايتەلەر (۱)». موندە شىبىنى دىيۇپ آتالغان تاتارلار، تومەن تاتارلار بولۇپ، بولاي بولغاندە قزان خانلىقى نىڭ كۈنچىغار ياغىدىن بولغان چىڭگى سىبىر ھەم قىرغىز چولى ايلە چىكداش بولغان بولا. بو اورىدەغى عبارەسىدىن كۈن ياغىدەغى چىڭگى آچىق اولارەق، تون ياغىدەغىسى ايسە بىتونلاى آڭشلاشولماسەدە، كىتابىنىڭ باشقە اورۇتلىردە آنلردە بىلدىرۈلەدر. «سورا يىلغەسى، ماسقار پادشاھلىقى ايلە قزان خانلىقى آراسىنى آيورادىر (۲)» دىگان سوزى، قزان خانلىقى نىڭ تون ياغىدەغى چىڭگى سورا يىلغەسىنە چاقلى بولغانلىغىنى آچىق بىلدىرەدر. «تائائىد (دون) يىلغەسى، باشلاب، كۈنچىغار ياغىدە طوب طوغرى آقىدىن سوڭرە، قزان ھەم آستراخان خانلىقلىرى آراسىدە، وولغەدن آنچىق آلطى وياخودىدى نەسەمىلى يىراقلىغىدە غەنە قالغاج، كىرىرى جىنۇبكە بورولادىر (۳)». دىگان سوزىدىن، قزان خانلىقى نىڭ

۱) Герберштейнъ стр. 145.

۲) Герберштейнъ стр. 103.

۳) Герберштейнъ стр. 105.

كون ياغندەنى چىگى ۵۰ نچى درجە عرض شىمالى دن توبەن، وولغە ايلە دون يلغەلارنىڭ اياڭ ياقىن كىلگان اورونلارنىدە بولغانلىقى آڭلاشولادىر. ايتاليا مۇرخلارنىدىن «جويئو (۱)» ھم قزان خانلىقى ھقندە بر آز نرسەلر يازا: «ۋولغە آرتندەنى قزان تاتارلرى ماسقاوليلر ايلە دوستلنىقنى ايزگو اش صاناب، اوزلرىنى آنلرغە باش بىروجى دىوب بلەر (۲)». ايدىل ھقندە بايتاق نرسەلر يازوب كىلد كىن سوڭرە، «آنڭ ط ماغىندن يوغارىرەق آستراخ ن اسملى تاتار شەرى بولوب، آندە عجم، ئەر مەن ساتوچىلرى آتاقلى يارمونكە ياسىلر. بىگەرە كدە يىراق، وولغەنڭ صول قىرىندە، قزان اسملى تاتار شەرى بولونوب، قزان اورداسى اوزىنڭ اسمىنى شوناردن آلمىشەر. اول شەر، وولغەنڭ ط ماغىندن ھمدە كىكاسپى دىگىگىزىدىن ۵۰۰ مڭ آدمىر. يراقلىقەدەر. قزاندىن ۱۵۰ ميل يوغارىدە، صورا يلغەسىنىڭ ايسە قىيە طورغان اورنىدىن، حاضرگى واسىلى پادشاه «صورسكى» شەرىنى بىئە ايتدى. مقصودى شول بوش اوروندە امىدىلى ھم قورقنچىسز بر طوقتاش، اوشانداق ساتوچىلر ھمدە يولچىلر اوچون كىبتلر ياصاو ايدى (۳)» دىدر. مشهور «آلىئارى» (۴) اوزىنڭ كىتابىدە قزان خانلىقى ايلە قزان شەرى ھقندە طاغىدە آچىغىرەق مەلومات بىرە. صورا ياغەسى ھقندە بر آز يازدىقن سوڭرە، «ويغە بورونغىدە قزان ئولكەسىنى روس ئولكەسىدىن آيورا ايدى. اول تىگىرەدە چىومش تاتارلر طورادىر. آنلر قزان آرتىنە چاقلى طارالوب، وولغەنڭ ايكى ياغندە طورالر. چىومشلر ايكى گە بولەنوب، طاغ ياغندەنى سىنى يەنى وولغەنڭ اوڭ ياغندە بولغانىنى طاغلق، صول ياغندە غىلرىنى ايسە بولونلق چىومش دىوب آتيلر. آنلارنڭ قايسىسى پوت پىرست، قايسىسى مسلماندر. قزان، وولغەنڭ صول ياغە، آنڭ قىرىندىن ايسە ۷ چاقىر وم يراقلىقە بولوب، تىگوز اورونلق

(۱) بو كىشى ۱۴۸۳ نچى يىلدە طوغوب، ۱۵۵۲ نچى يىلدە وفات بولمىشدر. تاريخغە دائر ايتالماچە خىلى اثرلرى بار.

(۲) Iobii стр. 258.

(۳) Iobii стр. 264.

(۴) بو كىشى نەسە عالملىرىنىڭ آتاقلىلرىدىن بولوب طوغووى ۱۵۹۹، ئولووى ايسە ۱۶۷۱ نچى يىلدەدر. مونڭ يازغان اثرى روسىيە ھقندە يازولغان اثرلرنڭ اياڭ بونچىلرىدىن سانالادىر.

بو ن پىرست - ئەزىزگە ئابو ئوھلا

هم آرتق بيوك بولماغان بىر صرت اوستىندە در . شەرنڭ تيگرە سندن قزان يىلغەسى
 آغادر . شوشى يىلغە دن شەر هم بتون اطراف قزان ديو آتالمشدر . قزان دە قطب نڭ
 يوغار يىلغى ۵۵ درجە ۳۸ دقيقە در . بو شەر ، وولغە بويندە غى باشقە شەرلر
 كىي ، آغاچدن بولغان قلغە ايلە چور مالوب ، آلدە غى ايولردە آغاچدن در . قزان
 شەرى ئلكدە تاتار خانلغى نڭ پايتختى بولوب ، چيگى تون ياغندن سيپير ياغە ،
 شرفدن نوغاي تاتارلار يىنە چاقلى چايراغان بولغان . بو خانلق بور نغيدە بىك
 كوچلى بولغانلغى سببلى ، صوغش يىرىنە ۶۰ مڭ عسكەر چقارا آلغان .
 روسلر ايلە بىك اوزاق زمانلرغە چاقلى صوغشوب ، قايسى چاقلردە آنلرنى
 اوزىنە ياصاق تولەرگە مجبور ايتكان . شولاي بولسە دە ، بارا طور غاچ روسلر
 طرفندن ضبط ايتولگان (۱) ديدر .

III

قزاق تارىخى

قزان خانلرى :

بورونغى بىريازمە دە (۲) «قزان شەرنە» يورت بيلە گان خانلرنڭ آطلارى
 بولاردىر : اول عبدالله خان اوغلى آلتون بىك ، عالم بىك ، آندن صوڭ محمود
 خان ، آندن صوڭ مەك خان ، آندن صوڭ خىل خان ، آندن صوڭ ابراهيم خان ،
 آندن صوڭ محمد امين خان ، آندن صوڭ ماموق خان ، آندن صوڭ عبد اللطيف
 خان ، آندن صوڭ صاحب گراي خان ، آندن صوڭ صفا گراي خان ، آندن
 صوڭ على خان ، آندن صوڭ اوتاش خان ، آندن صوڭ يادكار خان . اما يادكار
 خان زمانندە تارىخ طوقوز يوز ايللى يىدىدە ككون طوتولدى . آندن صوڭ
 شغالى خان ، آندن صوڭ اوروس آلدى ، ديو قزان دە ۱۵ خان بولغانلغىنى
 بلدىرە در . بزنڭ فارسىچە يازمە دە نە باريسى ۱۶ خان سانالوب ، ابراهيم
 خان ايلە محمد امين خانلر آراسندە الهام اسملى خان ذكر ايتولە در . تىگى
 تاتارچە يازمە نڭ باشقە نىسخە لرىدە هم ابراهيم ايلە محمد امين آراسندە الهام

۱) Оларий 369—370.

۲) بو يازمە نڭ بزنڭ قولمىز دە غى نىسخەسى ۱۶۶۳ ھىجرى تەن يىلدە يازولمىشدر .

خان يازولوب، آنى قزان خانلىرى جملەسىدىن سانالادىر (۱) واقعا ابراهيم خاندىن صولق محمد امين كە چاقلى الهام اسملى خان نىڭ قزانىدە پادشاهلىق ايتكىنى تارىخە بىلىگوليدىر، بىزنىڭ مقصودىمىز «قزان خانلىقى» اسمى ايله تارىخە آتاقلى ھەمدە مركزى ايدىل بويىندەغى قزان بولغان خانلىقنى يازو بولغانلىقى اوچون، سوزنى شول خانلىق نىڭ بارلىغىنە سبب بولغان اولوغ محمد خاندىن باشلىسىمىز كىلە وىناغۇ عليه تىگى آلتون بىك ايله عالم بىك لىرىنى ذكر ايتەسىمىز كىاميدىر.

II

اولوغ محمد خان

بو كىشى نىڭ اسمىنى تارىخ كىتابلىرى تورلىچە يازالار. قايسىلىرى آنى محمود (۲) دىو آتاب، قايسىلىرى محمد دىوب آتلىسر. روس روز نامەلىرى ايله روس تارىخلىرىنىڭ كوبرەگى آنى اولو - محمد دىو آتاب يورتلىرى (۳) نىگى طوتقون مؤرخ ايسە اولو - احمد دىو يورتلىرى. لىكن آنىڭ طوغرى اسمى محمد بولوب، اولو = اولوغ سوزلىرى آنىڭا ماقتاوى قوشامتەغىنە بولورغە تىوش. بىزنىڭ قولمىزدەغى ئىلگى نارسىچە رسالەدە آنى محمد دىو آتالدىغى كىبى، روسچە روز نامەلىرىنىڭدە قايسىلىرىدە طوب طوغرى محمد دىوبىكەنە آتالادىر (۴) بو كىشى نىڭ اوروغىنى مرجانى حضرتلىرى « اولوغ محمد بن تىمور خان بن قتلوغ تىمور خان بن روس خان » دىو ضبط ايتەدر (۵) بو كىشى ئلوكدە آلتون اوردا خانلىرىدىن ايدى. اول چاقلىردە آلتون اوردا خانلىقى انقراضغە باشلاغان بولغانلىقى سببلى، اولوغ محمد خان قاقشاغان خانلىق نىڭ كوچسىز پادشاهسى ايدى. اول زمانلردە تاتار خانلىرى آراسىدە باشباشتاقلىق، چن معناسى ايله، حكم سورمىكەدە بولدىغى سببلى، اول خانلىق نىڭ ياشاوى ساناولى يىللىردن اوزاقغە باراچاق توكل ايدىگىنى بىلورگە مەكەن ايدى. اول زماندەغى

۱) Отрывокъ изъ одной татар. лѣтописи стр. 8—21.

۲) Извѣст. общ. арх. истор. и этн. т. XXI. вып. 4.

۳) Воскр. л., Никон, л. Татищевъ.

۴) Л. Авраамки, Кн. степенная. Львовъ. л., Симеон. л.,

Ермол. л.

روس كنانزلى آراسنده هم اختلاف لر بولسده، آنلرده دين طويغوسى، ملت محبتى كيك پادشاهلىق نڭ ياشاوى اوچون ايڭ كيرهكلى نرسه لر بولغانه كوره، آنلرنڭ كيلهچكى تانارلرنقى كيك قارانغو توگل ايدى. تاتار خانلرنڭ اشلگان اشلرى بيلگولى بر نيگوزگه قورولوب اشله نماگانلىكى، بلكه هر قيلونغان اشده شخصى منفعت لر كوزه تولگانلىكى سببلى، خانلقده هيچ بر ترتيب قالماغان ايدى. بورونقى بيزانس ايمپيراتورلغنده كتوچى وياخود بر يالچى ايمپيراتور بولو اويندن بوش بولمادىغى كىبى (۱)، آلتون اوردا خانلغنده غى كشيپلرنڭده كوبسى نڭ اوينده خان بولو صافوشى بار ايدى. آنده ياشاووچى كشيپلرنڭ هيچ برى اوزلرنڭ نه اشله گانلىكلرينى بلميلر، قايدە باروب چقاچقلىرىنلده توشونمىلر ايدى. مونه شوشى زمانده، بوغاريدە اسمى ذكر ايتولگان اولوغ محمدخان سرايدە خانلىق ايتەدر ايدى. خانلىق درجه سى بيلگولى برونڭ گنه حقى بولوچىلىق غه دائر هيچ بر ياراقلى قانون بولماغانلىقى سببلى، آنى هر كم اوزينه حاصل ايتودن اميد اوزمىدر ايدى. اولوغ محمدخان نڭ اسمى تاريخلرده ايڭ تلوک اولاروق ^{۱۴۳۰} نچى يلدە ذكر ايتوله باشلیدر. ۱۱۳۰ نچى يلدە تاتار توره لرلزدن آيدار اسملى كشى ليتوا بيلارنە باصقونلىق ايتوب، «مچينسك» شهرى يانينه كيلگان ايدى (۲) اول. شهرنى آلور اوچون، آنى اوچ اطنه قامالاب طورسده آلورغه بولدیره ائمادى. شوڭا كوره حيله بولەن شهرنى آلمق اويينه توشدى. شهرنڭ باشلىقى گريگورى پروتاسيف اسملى كشى ايدى. آيدار آڭا اوزنچه سوز بيرگان بولسده، گريگورينى يانينه كىلتورگانندن صوڭ، آنى سراى شهرينه اولوغ محمدخان يانينه آلوب كيتدى. آيدارنڭ بو اشينى اولوغ محمدخان ياراتمادى. سوزنده طورماينچه يانينه كيلگان كشىنى آلوب قايتقانلىقى اوچون، آڭا آچولانوب، بيك قانى شلتهلهدى. پروتاسيف غه ايسه صى كورسه توب، آنى كيرى قايتاروب بياردى. بو زمانلرده روسلر طشقى يىاقدن تاتارلرغه باش بيرگان صمان بولسه لرده، چننده هيچ آلاى توگلر ايدى. تاتارلر روس بويرينى محاربه ايتدكلرى كىبى،

(۱) تاريخ مدنيت ص. ۱۷۲

(۲) Синеон. л. стр. 170. Никон. л. т. 4. стр. 9. Воскр. л. т. 2. стр. 95. Софийск л. т. 2. стр. 144. Ермол. л. стр. 147. Львов. л. т. 1. стр. 234.

روسلرده آنارغه جواب بپرودن طارتونمیلر ایدی. روس کنازلری اوزلرینه طغوزلق بولغان چاققلرده تانار خانلری بانینه باروب توز چوکلکلی کبی، ایرکونلک بولغان چاققلرده تاتار خانلری قول آستونده بولغان یرلرگه باصقونللق ایته لر ایدی. ۱۴۳۱^{۱۴۳۱} نچی (۱) یلنک یاز باشنده اولوغ کناز واسیلی، فیئودر داویدوویچ اسملی یاو باشلغی قول آستونده وولغه هم قاما بوینده غی بلغارلر اوستینه عسکر یباردی (۲). فیئودر، بلغارلرنک بیک کوب بییرلرینی محاربه ایتوب، اوزلرینک خیلی سینی طوتقون ایتدی. یوغاریده ذکر ایتولگانچه، روس کنازلری آراسنده ده بو چاققلرده نزع آز توکل ایدی. آنلراوز آراده بولغان قچقروشلورنی اوزلریگنه یاتوشتوره آماغانده، خان یانینه باروب آناردن حکم ایتدیره لر ایدی شولچاققلرده روس کنازلرندن واسیلی ایله آنک آتاسی ایله بر طوغمه بولغان «یوری» آراسنده طالاشلر بولوب، بونلرنک هر ایکیسی اولوغ کناز بولو اوینده ایدی. آنلر مسئلهنی اوز آراده غنه یاتوشتوره آماغاچ، آنی اولوغ محمدن حل قیلدیرور اوچون، سرای شهرینه بارورغه بولدی لر. خان، اولوغ کنازلکنی قایسینه بییرسه، شونک اولوغ کناز بولاچغینه هر ایکیسی رضا بولوشقانلر ایدی. ۱۴۳۱ نچی یلنک جاینده، آوغوستنک ایسه ۱۵ نچی کوننده واسیلی آلتون اورداغه یوزورگه حاضرلندی. روس کنازلری سفرگه چقغان چاققلرنده اوزلرینک روحانیلرندن تلهک آلوب چغوجان بولغانلقلاری سببلی، واسیلی ده آنلردن تلهک آلدی. شوندن سوک آوغوستنک ۱۵ نچی کونندک سفر ایتدی واسیلی اوزینک سرایغه بولغان سفرنده بول اوستونده، طوغری کیلگان کلبسه لرده هم روحانیلردن تلهک ایتدیروب بارادر ایدی. آنک سفرندن اوچ آطنه سوک، ۱۴۳۱ نچی یلنک ۸ نچی سنتابرنده «یوری» هم، اوزنچه عبادت ایتدکن، سوکره، واسیلی آرتندن سرایغه سفر ایتدی. بونلرنک هر ایکیسی اولوغ محمدخان طرفندن اولوغ کناز بولوچیلقنی امید ایته لر

(۱) بو واقعهنی کارامزین ۱۴۳۰ نچی یلده دیسه لرده، اول سوز خطاءدر.

خلقت عالمدن ۶۹۳۹ نچی یلنک جای میلادی ایله ۱۴۳۱ نچی یلدر.

۲) Никои. л. т. 4, стр. 9. Воскр. л. т. 2. стр. 95.

Львов. л. т. 1. стр. 234. Ермол. л. стр. 147. Симеон. Л.

стр. 171. Софійск. л. т. 2. стр. 144.

ایدی. سرای غه یتد کدن سوگره، آنلرنی ماسقاو کنازلگی نڭ «داروغه»^(۱) سی بولغان میڭلی - بولات میرزا اوز یانینه آلدی. اول، واسیلی غه طور صیلر کورسه تدیگی حالده «یوری» غه هیچ بر التفات ایتمه دی. آنی کیمسوتودنده طارتونمی ایدی. یوری نڭ سرایه شیرین - تیگینه^(۲) اسملی بلوش بر میرزاسی بولغانغه کوره، اول، آنی میڭلی - بولات یانندن کوچلهب آلوب چقدی. شیرین - تیگینه نڭ اولوغ محمد قارشوسنده اعتباری بیک اولوغ بولغانغه کوره، یوری نڭ اولوغ کناز بولوب ماسقاوغه قایتووینی اویلارغه ممکن ایدی. شیرین - تیگینه یوری نی میڭلی - بولات یانندن آلوب چقچاق، اوزینڭ اعتبارینه اوشانوب، اولوغ کنازلکنی یوری غه بیردرووی طوشماسنده آشکا سوزده بیروب قویدی. شوڭا کوره، اول، قشلاوا و چون یوری نی قریم غه آلوب کیتدی. واسیلی ایسه سرای ده میڭلی - بولات یاننده قالدی. واسیلی نڭ اوزی ایله برکه بیک حیللمی وشونڭ ایله برابر بیک عقللی بولغان ایوان دمیتربیویچ اسملی بایاری بار ایدی. حیلله نڭ ایڭ یاراغان اورنی شوندی اورونلر بولغانغه کوره، ایوان، اشنی شول یول ایله بولدر و اوینده ایدی. یوری کیتکچ، ایرکنلهب، اور داده غی میرزالر ایله اولطوروشا هم سویله شه ایدی. اول چاغنده سرای ده غی بکلرنڭ ایڭ اولوغلری آیدار ایله میڭلی - بولات ایدی. بر چاغنده ایوان تگی لرگه «سز اوزگز بزنڭ پادشاهمز واسیلی نی اولوغ کنهز ایندیروورگه سوز بیرگان ایدگز. خان، شیرین - تیگینه سوزندن چغا آلماینچه، آنڭ سوزی بوینچه «یوری» نی اولوغ کنهز ایتسه، اول چاغنده سزگه هیچ بر التفات ایتماگان بولا. آلا ی بولغانده سزنڭ نی چاقلی اعتبارگز قالا؟ «یوری» ماسقاوده اولوغ کناز بولوب، شیرین - تیگینه ایسه اور داده خاننی اوزینه قاراتوب، سزنڭ حقگزده تمام ایرکلی کشی بولور، دیدی ایوان نڭ بوسوزلری،

(۱) داروغه ترکستانده بر رتبه اسمیدر. کمیچی، ملاح، عشر و خراج استفا ایدیچی، طرف حکومتدن خرمن و ذخایر محافظی، املاکار، مشرف. مثال: «بیری تاپتی داروغه لیق عشرتین» بیری اوردی سرحدساری نوبتین لغت چغتای ص. ۱۶۸. «داروغه» سوزی تاتار خانلری طرفندن روس کنسارلری ایله روس روحانیلارینه بیروولگان یارلیق لرده هم ذکر ایتوله در. Древ. Росс. вивліопка. (۲) «شیرین» سوزی بر درجه اسمی گنه بولوب، تیگینه سوزی تگی بکنڭ اسمی بولسه کپرهک.

روس روزنامەلرينىڭ تعبيرىنچە، تاتار بكارىنە اوق كېك تاثير ايتىدى. بىزنىڭ
مسلمان خلقى اشنىڭ آزاغىنە قارامىنچە. كوبرەك وقت يالطراوقلى سوزلرگە
اوشانوچان بولغانلىقى اوچون، تىگى سوزلرنىڭ آنلرغە اوق كېك اثر ايتىكەنلىكىنە
اوشانمى بولمى. بىزنىڭ كوپ زمانلردن بىرى آلدانوب كىلگان نرسەلرمز،
ماتور سوزلر ايلا يالطراوقلى اسملر بولغانلىقى سببلى، تىگى لرنىڭدە ايواننىڭ
يالطراوقلى سوزلر يەنە آلدانچىلرى بىلگولى ايدى. اول سوزلرنىڭ كوبومو
تاثيرى بولغانلىقىنى باور اوچون، ئەلە تىنىدى دليللر ئزلەب طورورغە
كىرەكلى بولماينچە، شوندىن سوڭ بولغان واقىلەر، آنلرنى بىك آچىق ايتوب
كورسەتەر. ايكى بولوگگە بولونگان بكار ايله ميرزالر «يورى» هم واسىلى
طوشماسندە ئەلە نىندى سياست تيگورمانلرى قوردقلى جالده، اولوغ محمد
خاننىڭ اول اشدىن چىلاب خبرى يوق ايدى. باشلارنىدە آيدار هم مىكلى-بولات
بكار بولدىغى حالده، تاتار بكارى محمد خانغە، واسىلىنى اولوغ كىناز ايتو
طوشماسندە تورلىچە سوزلر سويلى باشلادىلر. «يورى»نى اولوغ كىناز ايتونىڭ
ضررى ايدىگىنىدە سويلىلر ايدى. يوغارىدە ئەيتولگانچە، اسلام عالمىدە ايش
ظور اورون طوتقان نرسە، يالطراوقلى سوزلر بولغانغە كورە، بكارنىڭ سوزى
اولوغ محمد خانغە ياخشوق تاثير ايتىدى. اول شول درجەگە يىندى كە «اگرده
شېرىن - تىگىنە قايتوب، يورىنى اولوغ كىناز ايتەرگە طروشسە، مىن آنى
ئولتورورگە قوشاچقىم» دىو سوزىنى بوركتوب قويدى. ياز باشى يتكاج،
شېرىن-تىگىنە، «يورى» ايله برابر، ۱۴۳۲ نچى يىلدە، قىرىم دن آلتون اورداغە
قايتىدى. اول اوزىنىڭ «يورى»نى اولوغ كىناز ايتىدوروندىە ھىچبىر شىكلەنمىدىر
ايدى. خان قارشوسىندەغى درجەسى تىگىنەنى شولاي اويلا تىدىرەدر ايدى.
لكىن موندە اشلر بتونلەى آننىڭ اويلاغىنىنە باشقەچە قورولوب قوبولغانلر
ايدى. اشنىڭ توبىنى بولماينچە، يورىنى اولوغ كىناز ايتەرگە طروشقاندىە باشىنىڭ
تەندىن آيورولاچىقىنى اول سىزمى ايدى. قىرىمدىن قايتووى برلەن، اولوغ
محمد خاننىڭ توشەكچىسى بولغان حسين اسملى برەو، شېرىن - تىگىنەگە
واقىقەنى توبچىلەب سويلەدى. حسين، شېرىن-تىگىنەنىڭ ياقىنى بولغانغە كورە،
آنى ئولومدىن قوتقاراسى كىلەدر ايدى. اشنىڭ باروشىنى آڭلاغىچە،
شېرىن-تىگىنەگە قورقو توشوب، «يورى» فائىدەسىنە ھىچبىر سوز باشلامادى.

واسىلىنىڭ اولوغ كىناز بولۇۋى اور دادە قالغان بىكار طرفىدىن بىلىگۈلەنوب قوبولغان بولسەدە، آنڭ چىلاب اولوغ كىناز ايتولۇۋى يورى قايتقاپدىنغىنە بولاقق ايدى. شوڭاكورە، آنلر قايتو ايلە، اولوغ محمدخان اوزىنىڭ بىكارىنى جىوب، واسىلى ايلە يورىنىڭ قايسى سىنى اولوغ كىناز ايتو طوشماسىندە كىڭاش ايتەرگە باشلادى. واسىلى، ماسقاوپادشاھلر بىنىڭ ياڭاجولاسنچە اوزىنىڭ پادشاھ بولورغە تىۋشلى ايدىگىنى سويلدىر ايدى. آڭا قاراغاندە پادشاھنىڭ ئولۇۋىدىن سوقۇ، آنڭ اوغلى پادشاھ بولورغە تىۋشلى ايدى. «يورى» ايسە، بورونغى روزنامەلر ايلە بورونغى وصىتلر بويىنچە، پادشاھلىقنىڭ اوزىنە بولورغە تىۋشلى لىگىنى سويلەدى. چىلاب قاراغاندە بولورنىڭ ھر ايكىسى بىكار اوچون اولچاقلى اهمىتلى نرسە توڭلر ايدى. شوپاغاندە واسىلىنىڭ بايىرى بولغان ئلىگى جىلەلى ايوان طوروب، خانغە «اولوغ پادشاھ! مىڭابرسوز سويلەرگە ايرىك بىر وڭز ئلى. بىزنىڭ پادشاھىمىز واسىلى، اولوغ كىنازلىكنى سىزنىڭ بوپروغىڭىز، سىزنىڭ دفتىر ويارلىقڭىز بويىنچە آلورغە تلىدىر. مونى بىروايسە سىزنىڭ ايرىكڭىزدەدر. يورى دىمىتريويويچ ايسە، اولوغ كىنازلىكنى آتاسىنىڭ ئولگان يارلىغى بويىنچە آلماقچى بولادر. سىز ايرىكى پادشاھنىڭ تلەۋى بويىنچە آنڭ آلماقچى كىلىمىدىر. سىز اوزڭىزنىڭ ئلوشڭىزدە تمام ايرىكى سىز. كىمگە بىرورگە تلەسەڭىز، شوڭا بىرەسىز. بىزنىڭ پادشاھىمىز واسىلى دىمىتريويويچ، اولوغ كىنازلىكنى اوغلى واسىلىغە سىز ايرىكى پادشاھنىڭ تلەۋى بويىنچە بىرگان ايدى. سىزنىڭ تلەۋىڭىزچە، ھىمە اوزىنىڭ ايرىكى پادشاھسى بولغان سىزگە ياراب تىختىندە نىچە يىل اولطورغان ايدى اوزڭىزگە بىلىگۈلىدىر (۱)» دىدى. ايواننىڭ بو سوزلرى، خاننىڭ بىكارىنەگىنە توئل، اولوغ محمدنىڭ اوزىنەدە بىك نىق تائىر ايتىدى. اسلام عالمىدە مونىدى سوزلر ھروقتىدە اولوغ سانالوب، آڭا كىوب نرسەلر باغشلا نغانلىغى بىلىگۈلىدىر. تاتار خانلرى ايلە تاتار بىكلرى اوچوندە آنڭ اولوغ سانالماقچى وبنائى غلىە كىلەچكىنى ايسە بلەمى كىوب نرسەلر باغشلا نماقچى بىلىگۈلى ايدى. چىلابدە شولاي بولوب چىقىدى. ايوان، سوزىنى بتورۇۋى ايلە، اولوغ محمدخان واسىلىنى

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 95—96. Никон. л. т. 4. стр. 15—16. Симеон. л. стр. 171—172. Татъщевъ т. 4. стр. 503—505.

اولوغ كنانز ايتىدى. «يورى» نى ايسه، واسىلى نىڭ آتىنى كىلتوروب آشا
آتلاندىرورغە قوشىدى. اول زمان نىڭ جولا سىنچە، اولوغ كنانز بولۇچىغە آتنى كچوك
بولۇپ قالغانى كىلتورورگە تىوشلى ايدى. شولاي بولسەدە واسىلى آنى قبول
ايتمادى. اوزى نىڭ آتاسى ايلە بر طوغمە سىنى كىمسوتەسى كىلمادى. واسىلى نىڭ
اولوغ كنانز ايتولووى، ايدار ايلە مىڭلى - بولات بىكلىز نىڭ كىفلر نى نە چاقلى
كىلتورگان بولسە، شىرىن - تىگىنە نىڭ شولچاقلى كىفلىنى بوزدى. بىز نىڭ خلىق دە
شخصى منفعت اوچون بتون ملتنى قربان ايتو هيچ بر نرسەدن سانالماغانلىغى
اوچون، شىرىن - تىگىنەدە شوناردن طارتوناچق توگلايدى. شولچاقلار دە كچوك
محمد خان (۱)، اولوغ محمد خان غە قارشى قوزغالوب، آنى خانلىقدن توشورورگە
اويلى باشلاغان بولغانغە كورە، شىرىن - تىگىنە، اوزى نىڭ تەلەگى بولماغانلىغى
اوچون، كچوك محمد خان ياغىنە آوشورغە اويلايدى. شىرىن - تىگىنە نىڭ
اويلاغانىنى اولوغ محمد خان سىز ونوب قورقوغە توشىدى. آنىڭ كوڭلىنى طابو
اوچون، «يورى» غە «دمىترىف» قالاسىنى، بتون تىرە ياغى ايلە باغشلايدى.

۱۴۳۲ نچى يىل نىڭ جايندە، واسىلى ايلە يورى اوزلر نىڭ اوطراقلر نە قايتوب
كىتىدىلر. واسىلى ماسقاوغە قايتوب، آنىڭ ايلە برگە، واسىلى نى اولوغ كنانز نىڭ
تختىنە اولطور تور اوچون، اولوغ محمد خان طرفندىن يىبارولسگان منصور اسملى
اوغلان (۲) بار ايدى. واسىلى ماسقاوغە ۱۴۳۲ نچى يىل نىڭ ۲۹ نچى ايووندىدە
قايتىدى. يورى ايسە، **Звенигородъ** شەرىنە قايتىدقندىن سوڭرە، اوزى نە اولوغ
محمد طرفندىن يىبارولسگان دمىترىف قالاسىنە كىتىدى. واسىلى ايلە يورى اولوغ
محمد ياندىن كىلوشكان صمان بولۇپ چقسەلر دە، آرالار ندىدە دشمانلىق بىك
كوچلى ايدى. چىلابدە آنىڭ شولاي بولاچقى بىلگولى ايدى. يورى، دمىترىف
قالاسىندە بر آز طور دقندىن سوڭرە، آندىن كىتىدى. اول كىتو ايلە، واسىلى نىڭ
قالغايلىرى باروب، آنى يورى نىڭ تورەلرى قولدىن كوچمەلەب آلدىلر. بارا
طورغاچ آنلر نىڭ ايكىسى آراسىندە اوروشلر دە باشلاندى. شوشى واقعه لردىن

(۱) بو كىشى نىڭ اسمىنى روس روزنامەلرى **Кичикъ-Ахмать, Кичи Ахметъ** دىو ضبط ايتسەلر دە، آنىڭ اسمى محمد بولوب، كچوك سوزى قوشامتەسى بولورغە
تىوش.

۱۴۳۷

صوگ اولوغ محمدخاننگ اسمی بر آز ذکر ایتولمی طوردفدن صوگره، ۱۴۳۷
نچی یلده یاٹکادن ذکر ایتولورگه باشلیدر. اول، بو یولی، آلتون اوردان خان
بولوب ذکر ایتولما اینچه، اوزیننگ خانلغینی یوغالتقان قزغانچ بر کشی بولوب
ذکر ایتولدر. ۱۴۳۸ نچی یلننگ واقعه لرینی یازغانده روز نامه لرنگ قایسیلرنده
«شول کوزنی (۶۹۶۶ - ۱۴۳۷) آلتون اورداننگ خان، اولوغ محمد، اوزیننگ
طوغانی کچوک احمددن قاجوب، بیلوف فالاسینه کیلوب اولطوردی (۱)، دیگان
سوز بار. قایسیلرنده محمد خاننی سرای شهرندن قاولاب یباروچی کچوک
محمدخان ایکانلگی ذکر ایتولما اینچه، «شول کوزنی محمد پادشاه ایکنچی
پادشاهدن قاجوب، بیلوف شهرینه کیلوب اولطردی» دیوله در (۲). صوگنی
سوزده ذکر ایتولگان ایکنچی پادشاهدن مراد، شهبه سز، کچوک محمدخاندر.
روس روز نامه لری ایله اوشانچلی تاریخلرننگ سوزلرنده، اولوغ محمد
خاننگ بیلوف فالاسینه کیلوب اورونلاشووی ۱۴۳۷ نچی یلده دیو
کورسه تولدیگی حالده، قایسی برلری آننگ قولانووینی ۱۴۳۲ نچی یلده، یعنی
واسیلی ایله یوری ننگ سرای شهرندن کیتکان یلندوق دیو کورسه تهلر.
«۱۴۳۲ نچی یلنده، کچوک محمدخان، آستراخان خانلرنندن سید احمد اسملی
برهه ایله، سرای فالاسینه کیلوب، اولوغ محمد خاننی قولادی. اول، آلتون
اوردان خانلغینی طاشلاب، اوزیننگ ایبرچنلری ایله، دون یلغسه سی بوینده
کوچوب یوردی. کچوک محمد اوزینی خان صایاب، سید احمد ایسه آننگ
اسمندن خانلقنی باشقارادرایدی. لکن آنلر، اولوغ محمدنی بولایغنه قالدیره سیلری
کیلمادی.

۱۴۳۸ نچی یلده، اولوغ محمدنی دون بویندن قولارغه کیتدیلر. اول
ایسه، اوزیننگ تگی لرگه قارشى طورورلق کوچی بولماغانغه کوره، اینگ
بولدقلی کشی لرینی صایلاب، روسیه غه کیتدی (۳) دیلر. لکن بو سوز،
درست بولورغه اوخشامی. اول سوزنی ایتوچی کشی، واسیلی ایله یوری ننگ

۱) Никон. л. т. 4. стр. 24.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 107. Львов. л. т. 1. стр. 240.
Симеон. л. стр. 188. Ермол. л. стр. 149. Кн. степенная т. 2.
стр. 460. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 433.

۳) Полевой т. 5. стр. 328—329.

آلتون اوردادن كىتولرىنى ۱۴۴۱ نچى يىلدە كورسەتتۈى ايله ياڭشلىق ايتىدىكى كىي، اولوغ محمدنىڭ روسىيەگە كېلىۋى ۱۴۳۸ نچى يىلدە دىيۈى ايله دە ياڭشلىق ايتىدۇر. چۈنكىكە واسىلى ايله «يۈرى» نىڭ اوردادن روسىيەگە قايتۇلۇرى، خلىقت عالمىدىن ۶۱۴۰ نچى يىلدە (۱) بولغانلىقتىن، اول يىلنىڭ جايى مىلادى ايله ۱۴۳۲ نچى يىلگە طوغرى كېلەدۇر. مۇندە ايسە، طوزان چاقلى اولسون شېهە بوقۇر. شولوق خاننىڭ روسىيەگە كېلىۋى خلىقتىن ۶۹۴۰ نچى يىلدە بولغانلىقتىن، اول يىل، مىلادى ايله ۱۴۳۷ نچى يىلگە طوغرى كېلەدۇر. واسىلى ايله يۈرى نىڭ سىراىدىن قايتۇلۇرى جاي كۈنى بولغانلىقى سىبىلى، خلىقت عالم ايله مىلاد آراسىندە بولغان ۵۰۷ دىلىنى، ۶۹۴۰ يىلدىن طاشلارغە تېوشلى بولدىغى حالدە، اولوغ محمدخاننىڭ روسىيەگە كېلىگەن زمانى كوز كۈنى، يعنى سىنتاىردىن سوڭ بولغانلىقى سىبىلى، آنىڭ كېلىگەن يىلى بولغان ۶۹۴۰ دىن ۵۵۰۹ نى طاشلارغە تېوشلىدۇر (۲). مۇنە شولاي طاشلاۋدە خېلى مۇرخلر ساتاشوب، مىلادى يىللرنى بوتاب يۈرتەلر روزنامەلرنىڭ قىرلىرىنە مىلادى يىلگە دائىر قۇيولغان سانلارغە دە تۇپچىلەپ قارارغە تېوشلىدۇر. اياڭ اوشانچىلى روزنامەلر، اولوغ محمدنىڭ بىلوف شىرىنە كېلىۋىنى ۱۴۳۷ نچى يىلدە دىد كلىرى اوچون، بىز، يوغارىدە سوزىنى كوچۇردىگىمىز كىشى نىڭ يازغانىنى درست دىيۈپ بامىمىز. قايسى بىر روس مۇرخلرى، اولوغ محمدخاننىڭ بىلوفى قلاسىنە كېلىپ اولطوروۋى واسىلى نىڭ رىخىتى ايله بولدى، ديار «اول آنە كىلىگەچ بوزدىن قىمەلر ياصاتوب، آنىڭ اوستىنە قار ايله سو سىبتوردى. آنى نى قىلە ايتىدى. سوڭرە تىگىرە ياقىغە چىغوب، اوزىنە كىرەك ياراقلارنى طالارغە كىرۈشى. شۇنى واسىلى بىلگاندىن سوڭرە، كىفى كىتوب، اوزىنىڭ بايارلرى ايله اول حقدە كىڭاش ايتىدى. آنلر، تىزلىك ايله، اولوغ محمدنى روس بىيۈندىن قارلاۋى تېوشلى كوردىلر واسىلى، نىڭى لوزنىڭ كىڭاشى بويىنچە، اولوغ محمد كە ايلچى يباروب، تىزىرەك روس يۈرتىدىن كىتو تېوشلىكنى بلىدىردى. لىكن اولوغ محمد،

۱) Воскр. л. т. 2, стр. 96. Никсн. л. т. 4, стр. 16. Твер. л. стр. 489. Симеон. л. стр. 172, Ермол. л. стр. 147. Кн. степенная т, 2, стр. 459. Русскій хронографъ ч. 1, стр. 431. Татищевъ т. 4, стр. 505.

۲) بىو حقدە مىللرنىڭ Описание сибир. царств. اسملى كىتابىنىڭ ۴۸ نچى بېتىنە قاراڭز!

واسیلی نڭ ایلچی لرینه ایسی کیتمادی. سوڭره واسیلی ایکنچی، اوچونچی قات
 ایلچی لر کوندیروب، اولگی سوزینی قاتلادی. خان، اوزینڭ واسیلی غه نه
 چاقلی ایدگولک قیلغانغینی، آنی اولوغ کنار ایتوب یباردیگینی سویلهب،
 کیله چکده یاڭدان خان بولغاج آنارغه طاغیده بیک ظور ایدگولک لر قیلاچغینی
 سویلهب قاراسده، هیچ بر فائده بیرمادی» دیوب یازالار (۱). بونی یازوچی نڭ
 تاریخی بیگوو اوشانچلی صانالمادیغی سببلی، آنڭ بار سوزینده اوشانوب بولمی.
 معتبر روزنامه ارده اولوغ محمد خان نڭ بیلوف شهرینه کیلوب اولطوروی،
 واسیلی نڭ قوشووی بوینچه ایکانلگی یازولمادیغی کبی، اولوغ محمد نڭ تیگره
 یاقده طالب یورگانلگی ده یازولمیدر. اولوغ محمد نڭ بیلوف غه کیلوب دندن بر آز
 زمانلر اونکاج، شولوق ۱۴۲۷نجی یلده، واسیلی آنڭ اوستینه دمیتری شیمیافا
 ایله دمیتری یوریویچ همده باشقه بایارلر قول آستونده بیک کوب عسکر
 یباردی. اولوغ محمد خان نڭ ایسه اولچاغنده عسکری آزایدی. دمیتری هم
 ایپداشلری، بیلوف شهرینه بارغان چاغنده، یول اوستونده طوغری کیلگان
 آوولونڭ هر بوسینی طالب بارلر ایدی. اول آووللر، روس آووللری بولسا، لرده،
 نگی لر آنی مونی تیکشورماینچه، اوچراغان آووللر نڭ بارسینی طالاولرغنه بله لر
 ایدی. باراطورغاج بونلر، بیلوف شهرینڭ یانینه یتدیلر. اولوغ محمد خان نڭ
 عسکری بیک آربولدیغی حالده، روسلرنقی آنیقینه قاراغانده نیچه تلوشلر ارتق
 ایدی. شوڭا کوره خان، اشنی باریشلق ایله بتوروب نیچولک بولسا، ده صوغشدن
 فوتولاسی کیله ایدی. ایکی آراده اوروش باشلانغانچیه چاقلی، اولوغ محمد
 خان روس کنارلرینه ایلچی لر یباروب، باریشلق صورادی. لکن آنلر،
 خان نڭ سوزلرینه قولاق سالمادیلر. ایرته گیسون خان نڭ قالاسینه هجوم ایتو
 اوی ایله آڭیاقینلاشدیلر. تاتارلرده قالدن چغوب، روسلرغه قارشى یورمکلر
 ایدی. بر آزدن ایکی آراده بیک نق اوروش باشلاندى. روسلر تاتارلرغه اوستون
 بولوب، آنلر نڭ خیلی سینى وشونلر آراسنده نیچه لهب بکلر ایله خان نڭ کیلوینی
 ئولتوردیلر. روسلر نڭ قایسیلری قالانڭ اچینه چاقلی باروب کردیلر. شونلر
 آراسنده پیتر قوزمینسکی، سیمون والینیتس اسملی کنازلرده بار ایدی. آنلر نڭ

۱) Истор. о взят. казан. гл. 6. Истор. о казан. цар.
 (Соловец. сп.) стр. 14—15. Истор. о казан. цар. (сп. Румянц.
 музея) стр. 212—213.

ایبداش لری قایتوب کیتکانسکلری سببلی، بونلرغه تاتارلر ایله اوروشو قیون بولدی. شهرنڭ اورطه سینه یتکاج، اوستلرینه تاتارلر هجوم ایتوب، آنلرنڭ هر ایکسی سینی ئولتوردیلر (۱) ایرته برلهن اولوغ محمدخان اوزینڭ کیه وی علی-بیردی ایله حسین هم حسن-خواجه اسملی بکلرینی روس بایارلری یانینه یباروب، آنلر ایله کیاوشورگه تله گانلگینی بلدیردی. بونلر ایله سویله شور اوچون، روسلردن واسیلی صاباکین، آندری غالتیایفی اسملی بایارلر بیلگوله نگانلر ایدی. خاننڭ ایلچی لری سوز باشلاب «پادشاهنڭ سزگه سوزی شول: مین اوز اوغلم محمود کنی، بکلرم ایسه اوزلرینڭ اوغوللرینی سزگه، شوشی اشلر اوچون، طوتاق (زاقلاد) ایتوب بیرهمز. الله مینی یاڭادن پادشاه ایتکانده همده اوزم ترک بولوب طورغان چاغنده روس بیرینی صاقلارغه، آنڭ اوستینه یار بیمارماسکه بولامن» دیو خاننڭ ئه یتکانینی روس بایارلرینه ایروشدیردیلر. لکن بوسوزلونڭ روسلرغه هیچ بر تاثیر بولمادی. شوندن صوڭ بکلر، یانلرنده غی بایارلرغه « ایندی مونی تله ماشه گز، آرتکوزغه ئه یله نوب قارا گز ئه لی» دیو خطاب ایتدیلر. اشنی باریشلق ایله توگاللی آلماجاچ، آنی قورالدن باشقه باشقاروب بولاچق توگل ایدی. شول چاغنده تاتار عسکری روس عسکری اوستینه بیک نقلاب هجوم ایتهرگه باشلاغانلغی سببلی، نگی لر قاچارغه طوتونغانلر ایدی. تاتارلرنڭ اول اورونده الله دن باشقه اوشانورلق طایانچلری بولماغانلغی اوچون ایڭ آقتیغی کوچلرینی قزغانما نیچه اوروشقه باشلادیلر. روس عسکری تاتاریاوندن ئله نیچه ئلوش آرتق بولسه ده، تاتارلرغه قارشى طورا آلمادی. بو اوروشده روس عسکرندن ئولوچیلر چیکدن طش کوب بولدی (۲). آنڭ آلاى بولاچغینه هیچ کم اوشانورلق توگل ایدی. بو اوروش طوشماسنده روس روزنامه لری نڭ «تسگریسز تاتارلرنڭ آزغنه ناچار عسکری، چیکسز خریستیان عسکرینی قردی. آنلرنڭ بوسینه بزنگ عسکرنڭ

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 107. Никон. л. т. 4. стр. 24. Симеон. л. стр. 189. Ермол. л. стр. 149—150. Татищевъ т. 4. стр. 520.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 107. Никон. л. т. 4. стр. 24—25. Львов. л. т. 1. стр. 240—241. Симеон. л. стр. 189—190. Ермол. л. стр. 149—150. Кн. степенная т. 2. стр. 460. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 433. Татищевъ т. 4. стр. 520.

اون دانه سینی و یا خود آندنه آرتقنی جیگارگه طوغری کیلدی» دیوب یازولری،
 صوغوشنک روسلر اوچون نه چاقلی کوکلسز توگالگانلگینی آچیق بلدیره در.
 بو اوروشده روس عسکرینک اولوغ باشقلرندن غنه طوقز کشی ئولتورولدی.
 بونلردن باشقه طاغیده نیچه لهب بایارلر بار ایدی. عسکرلردن ئولوچیلرنگ صانی
 ایسه بیگرکده کوب ایدی. قایسی بر وورخلر بو اوروشقه قاتناشقان روس
 عسکرینک صانی ۴۰ مڭ صاناب، تاتارلرنقی ۳ مڭ ایدی دیلر (۱). اوشانچلی
 روز مامه لرده ایسه هر ایکی یاقده غی عسکرنگ صانی یاد ایتولماینچه، روس
 عسکرینک صانی تاتارلرنقندن اون ئلوشدنه آرتق بولغانلغی آڭلاتولوب کیتوله در.
 بو هقده مرجانی حضرتلری «خاننگ عذر التماسی هیچ مقبول اوله ای اوستینه
 روسیه عسکری کیلوب بتوب، غیر الواحد القهاردن رجاسی منقطع اولغاچ، طهارت-
 لنوب بر آغاچنگ ظلمه ایکی رکعت نماز اوقوب یغلاب اوزاقلاب دعائولوب حق
 تعالی دن عون و مدد صوراب خان جلالت نشاننگ آرسلان همت، قابلان
 غیرت برلان آتغه منگانن کوروب، روسیه طائفه سی ننگ قبنه عظیم خوف
 و دهشت توشدی. خاننگ یاننده اوزینه ایاروب برگه کیلگان اوچ مڭ قدر
 عسکری ننگ بر مکنده قورال واسباب محاربه وار ایدی. آندن ماعداسی
 بالطه یاکه کوساک برلان روسیه گه قارشى صوغوشقه کررگا حاضر بولدیلار.
 خان شول قدر عسکری برله تکبیر ایتوب بسم الله دیوب حمله قلغاننده روسیه
 طائفه سی ننگ قدیم دن قلب لرینه تتر خوفی اورناشقانندن قورق بر مڭ عسکرلری
 بو قدر آز جزئی تترلرغه مقاومت قیله آلمای، تمام منهزم بولوب کوبسی
 تترلرنگ شده ضربیندن، آندن غیر بقیه السیف لری آچدن صوقدن قریلب
 هلاک بولدیلار. حتی سر عسکرلری صوبوینده جار آستینه قاچبغنه قالدی
 دیلار (۲)» دیلر. صوغوشقه باشلاغانچه غه چاقلی اولوغ محمدخاننگ تله کده
 بولونغانلغی قایسی بر روس تاریخارنده ده بار (۳). لکن آنلر، اول تله کنی
 بتونلای باشقه چه کوچوروب؛ کشی اوشاناسدی یاصیلر. بو اوروشده

۱) Истор. о казан. цар. стр 16—18, 215—216. Опыт казан. истор. стр. 79—80.

۲) مستفاد الاخبار ج. ۱. ص. ۱۲۳.

۳) Истор. о казан. цар. стр. 17—18, 216—218. Опыт казан. истор. стр. 79—80.

غیر الواحد القهاردن

التماسی
 و کتب
 و کتب
 و کتب

روسلرنڭ تاتارلر طرفندن بىك نىق جيگولووينى روس مؤرخلرينڭ هيچ بىرسى انكار ايتمايدىكى حالده، جيگولوگە سەبەب نىرسە بولغانلىغى طوشماستە خىيالى اختلاف بار. بىزنىڭ بلوومزچە، تاتارلرنىڭ جيگولوى، اشنىڭ بارىشلىق ايله تاماملانماوينى بىلگىچ، سىسكار تىماسدن هجوم ايتو سىبىلى در. صوغوشلردە اياڭ ظور اورون طوتقان نىرسە لىرنىڭ بىرسى حىيلە بولغانلىغى اوچون، (۱) اولوغ محمدخان نىڭدە بو اوروشدە بىر حىيلەگە يابوشقان بو اوچىلغىنى انكار ايتىپ بولمى. تاتار عسكىرى بو صوغوشدە غنە توگىل، باشقە لىزىندەدە حىيلە قورال، شوڭا كورە، بورونقىدىن بىرلى، اوزلىرىدىن نىچە قات آرتق بولغان عسكىرىنى جيگىرگە بولدىرە آلار ايدى (۲). بو اوروش، ۱۴۲۷^{۱۱۲۷} نچى يىلنىڭ دىكابىرندە ايدى. بو واقىدەدىن سوڭ اولوغ محمدخان نىڭ نە اشە گانلىغى وقايدە كىتىكەنلىكى طوشماستە روس مؤرخلىرى آراسىندە سوز بىرلىكى بولماينچە، آنلر آراسىندە شاقىطى غنە تورىلىك بار. قايسىلىرى آنى، شوشى اوروشدىن سوڭ، اوزىنىڭ جيگىووينە آلدانماينچە، موقشى بىرلىرى آرقىلى كىلوب، اندىلنى چقىدى صوڭرە، بلغار شەرلىرىدىن بولغان قزانغە كىلدى. اول شهر، (۱۳۹۹^{۱۳۹۹} نچى يىلدە) روس عسكىرى طرفىدىن طوزدىرولغانلىغى سىبىلى، تاماما خرابە حالغە ايدى. محمدخان شوشى شەردن بىراق توگىل بىر اورونغە آغاچدىن ياڭا قالا ياصاب، آڭا بلغار، چىرەمش، مانغول خىلقارىنى اولطورتىدى. تىز زمان اچىندە قزان، خىيلى كىشىلى بىر اورون بولوب ئورولدى. شولاي ايتىپ محمدخان ياڭا «قزان خانلىغى» نىڭ بىرنچى خانى بولدى دىيار (۳). بونلرنىڭ سوزىنە قاراغىز، ياڭا قزان نىڭ بىرنچى خانى اولوغ محمدخان بىلوجىلغى آچىق آڭلاشولدىغى ايله بىر بىر، اولوغ محمدنىڭ بىلوفى واقىدەدىن سوڭ قزانغە قايتقانلىغى دە آچىق بلونەدر. بو حوقدە مرجانى حضرتلى «اولوغ محمدخان بو مظفرىتنە مغرور بولماي خلقى آزلغىنى ملاحظە قلب، قوردىن ايلانوب كىلوب نەرا تلىنى كىچوب، قدىمدە بلغار

(۱) شوڭا كورە بورونقى بابالرمز «مەركەدە سواشماگان قاطردىر، اوروش كونى سانچىشگانلار باطردىر» دىگانلر.

۲) План Карпини стр. 30—32.

۳) Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 19—20.
Истор. о казан. цар. (сп. Румянц. музея) стр. 220—221.
Карамзинъ т. 5, стр. 168. Соловьевъ т. 1, стр. 1063.

ولایتی و آل صاین محکومی اولوب سوکزه خراب بولغان قزان غه کیلگاچ، شول اطرافداغی مسلمانلر خان کیلووندن بیک شادلانوب، بزنی روسیه جفا سندن حمایت قل دیب اظهار طاعت و عهد و بیعت قلدیلار. خان قزان خرابه سنه قریب آغاچدن بر قلعه بنا قلم، شونده قرار تابدی. بوخبر اطرافده منتشر اولوب، اوردا وحاجی طرخان وازاق وقریم وسائر مملکت لردن خلق جمع اولوب، شول زمانه قزان خانغی قوت لئه باشلاب، آلتون اوردا دولتی بتدریج ضعیف لنورگه باشلادی. بو واقعه سنه ثمان مائه وار بعین هجریه واقع اولدی (۱) دینر. هجرتدن ۸۴۰ نچی یل، میلادی ایله ۱۴۳۷ نچی یلغه طوغری کیلگانلکدن مرجانی نڭ سوزینی اول یاقدن یا ککشلاب بولمی. لکن آنڭ سویله کانلری، یوغاری یله سوزلرینی کوچوردیگمز کشی لرنڭ یازغاناری ایله بر توسلی بولغانغه کوره، آنلرغه آیوروم بر سوز دیو قاریسی کیلمیدر. روس مؤرخلرینڭ قایسیلری ایسه، اولوغ محمد خان نڭ بلغار بیرینه کیل اووینی وشونڭ ایله برابر قزان خانلغینی تاسیس ایتوونی انکار ایتلر (۲). بو صوغخی لو اوزلرینڭ دعوی لرینی، ایڭ اوشانچلی روز نامه لرنڭ سوزلرینه طایاندیروب اثبات ایتلر. لکن بز، محمد خان قزان خانی ایقولوب ذکر ایتو ا سده، آنڭ قزان خانی بولغانلغینی قوتلی سمز کیله در. قولمزده غی نیچه عصر ثلوك یازولغان تاتارچه یازمه لرده محمد خاننی قزان خانلرینڭ اوچونچی سی سانالدیغی کبی، باشقه تلده گی یازمه لرده هم، آنی قزان خانی ایتو اوب سانالادر (۳). روسچه روز نامه لرده محمد خان نڭ قزان خانی ایتو اوب ذکر ایتولماوی، اول واقعه نڭ بولا طوروب یازولماوندن بولما اینچه، بولوبده آنلرغه ایروشما گانلگی سببلی یازولمی قالغان بولووی بیک ممکندر. تاتارلرغه تعلقی اشلرده گنه توگل، روسلرنڭ اوزلرینه تعلقی بولغان اشلرنڭ ده بیک کوبسی روس روز نامه لرینڭ بارچه سنده یوق ایدیگی کوز آلمزده در. ۱۴۳۷ نچی یلده بیلوف شهری یاننده بولغان اوروشدن صوگ، ۱۴۳۹ نچی یلغه چاقلی، روز نامه لرده محمد خان نڭ اسمی

(۱) مستفاد الاخبار. ج ۱. ص. ۱۲۲ - ۱۲۴

(۲) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 5—7.

(۳) درین قلعه شانزده خانان گذشته ند... یکی آلتون بیک، دوم عالم بیک، سیم

محمد، چارم ممتک. جزا جنک ص. ۲

ذکر ایتولمی طورووی، آنک اول یاقده بولماوینه اوزی بر دلیلدر. اوزینه طایانچ بولوردی بر اورنی بولماغان خاننک، روسارغه قارشى اوروشووینى اویلاو بیك اغیر بولغانغى سببلى، محمد خاننک بیلوف واقعهسندن سوک طنج یاقغه کیلوب، کیرهک وقتلرده طایانچ بولسون اوچون، قزان قالاسینی بنا ایتکان، سوکره یاثاکوچ ایله روسار اوستینه طاغیده سفر قیلغان بولووینه اوشاناسمز کیلهدر. بو حقه مر جانی حضرتلری «وعلى قول اولوغ محمد خان شهر سرایدن مطرود بولدی بعدنده قزانغه کيامای نیژنی وقرمشده قرار تابدی. سنه تسع واربعین اوغلى محمود خان قرمشدن کیلوب صوغشب علی بكنی اولدرب، قزاننى آلوب، اوزی قزانده قرارنوب قزان خانلغى شول وقتده تأسس تابدی دیرلر. وعلى قول اولوغ محمد خان مسکوبنی محاصره قیلوب، قزانغه قایتقاچ آنی اوغلى محمود خان کچی اوغلى یوسف برلان برکه اولدرب اوزی خان بولغاچ ایکی برادری فاسم وبعقوب آندن قاچوب کیتدیلر. بلغار وقزان خرابی بعدنده علی بک نام ذات قزانغه کرب استقلال اعلان ایتمای حکومت قیلا باشلاغان بولوب اولوغ محمدخان کیلگاچ آکار طاعت اظهار قلوب خان شونده قلعه بنا قلب استحکام ویوب، علی بکنی حاکم لکده فالدرب، اوزی نیژنیگه کیتوب، اولوغ محمدخان بعدنده اوغلى محمودخان قزانغه تصرف قیلماق بولغانده علی بک عناد قلوب، محمود خان کوچ بلان شهری آلوب اوزی قزانده قرارتابقان بولسه کیرهک. بیله اولدقه هر ایکی قول برکه جمع بولوب صحیح بولور (۱) دیدر. مرجانی ننگ بو سوزلرنده مقصودنی آچوب بیروورلک نرسه بولماسده، هر ایکی روایتنی برکه جیو حقنده بولغان سوزلری یاخشوق یاریسیدر. مسلمان علماسی طرفندن یازولغان تاتارچه هم فارسچه بورونغی بازملرده اولوغ محمد خاننی قزانخاننی سانالوب، روسچه روزنامه لرننگه قایسیلرنده (۲) شولای سانالووی، بزنی، محمد خاننک قزانخاننی بولغانغینه اوشاندیرهدر. روس روز نامه لری ننگ کوبسندن اولوغ محمد خاننک اوطراق ایتکان بر قالاسی بولغانغی آچبق

نیگ سالو

(۱) مستفاد الاخبار ج. ۱، ص. ۱۲۵

(۲) Истор. о взят. казан. гл. 8. Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 19—21. Истор. о казан. цар. (сп. Ру-мянц. музея) стр. 219—222.

آڭلاشولماسده، قايسى بولرينڭ سوزلرندن آنڭ اوپراق ايتكان بر اورداسى بولغانلىقى آڭلاشولادىر. «شول يىلدە (۱۴۴۵) اولوغ كنانز كوپ عسكەر جيوب، محمد اوستينه كيتدى. سوزدال قالاسينه يتكچ، سيسكار تەسدىن آنڭ اوستينه تاتارلار ھجوم ايتوب، اولوغ صوغش بولدى. بزنڭ يازغمز سىبلى، اولوغ كنانز واسىلى واسىليويچ جيگولوب، تاتارلر قولينه اسبر توشدى. تاتارلار آنى اوزلرينڭ اوردرلر يىنە آلوب ككىندىلر (۱)» ديگان سوز، اولوغ محمد خان نڭ اوپراق ايتكان بر اورداسى بولغانلىغىنى آچىق بىلدىرەدر. اوردا، خان نڭ طورمقده بولغان اورنى بولغانلىقى اوچون، شوشى اورون نڭ قزان بولوچىلغى تولى ياقدىن آڭلاشولادىر. اولوغ محمد نڭ قزان خانى بولمايىنى دعوى ايتوچىلر، قايسى بر روزنامەلرنڭ سوزلر يىنە طايانوب، آنڭ طورغان اورنى نيژنى - نووگورود بولدىغىنى دعوى ايتەلر (۲). قايسى روزنامەلرنڭ «اولوغ محمد، بىلوف شەرنىن نيژنى - نووگورود يانينە كيلوب، ايسكى نيژنى - نووگورودغە اوپورغان ايدى. اول ياقغە آناردن بيك كوپ زيانلر ابروشدى. آنەن موروم يانينە كيلدى. شونى اولوغ كنانز واسىلى واسىليويچ ايشوتوب، اوزى نڭ طوغانلرى ھمدە بارچە كشىلرى ايلە، آنارغە قارشى مورومغە سفر ايتدى. اولوغ محمد خان شونى ايشوتوب، اوزى آنەنە طوراً طورغان، نيژنى - نووگورودغە تيزلك ايلە قايتوب كيتدى (۳)» ديگان سوزلر يىنە اولوغ محمد خان نڭ اوپراق ايتكان اورنى قزان بولماينچە، نيژنى قالاسى بولغانلىقى آچىق آڭلاشولسەدە، شول سوزلرنى باشقە روزنامەلرنڭ سوزلرى ايلە چاغشديروب قاراغاندە، تىگى سوزلرگە اوشانوب بولمىدر. چونكە باشقەلردە «محمد خان كيلوب، نيژنى - نووگورود شەرنە اولطوردى، آنەن مورومغە ككىندى (۴)» ديولوب، اولوغ محمد خان نڭ نيژنىگە قايدان ككىلگانلىقى ذكر ايتولمايدىكى حالدە، نىقون روزنامەسندە بىلوف يانندىن ككىلگانلىقى بىلدىرولەدر. بو صوڭغى نڭ اولوغ محمدنى «بىلوف دن نيژنى - نووگورودغە كيلوب اورونلاشدى» ديوى، شەھەسز، اوزلگندىن آرتدىرغان نرسەسىدر. قايسى بر روزنامەلرنڭ

۱) Л. Авраамки стр. 188.

۲) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. стр. 9—10.

۳) Никон. л. т. 4. стр. 64.

۴) Воскр. л. т. 2. стр. 112. Симеон. л. стр. 193. Ер-мол. л. стр. 151. Кн. степенная т. 2. стр. 463.

شول قشنى اولوغ كناز واسىلى واسىليويچ، اوزىنىڭ سىكرى ايله، اولوغ محمدكە قارشى يوردى. خان، نيژنى - نووگورود شەرىنە كىلوب، آندە قشلارغە تەلەگان ايدى (۱)» دىگان سوزلىرى، نيژنى - نووگورود شەرىنىڭ اولوغ محمد خان طرفىدىن دائىمى اوطراق ايتولماينچە، وقتلى غنە آندە كىلوب طورغانلىغىنى بىك آچىق آڭلاتالار. «آندە قشلارغە تەلەدى» دىگان سوزنىڭ ھەر وقت اوطراق ايتولگان اورون حقنىدە ئەيتولماينچە، وقتلى اورون خصوصىدە غنە ئەيتولگانلىقى ھەر كىمگە بىلگۈلىدىر. بىلوفى واقەسىدىن سوڭ اولوغ محمد خان قزانغە قايتوب، اوزىنە نق بىر طايانچ ياصادقۇن سوڭرە، ۱۴۳۹نجى يىلنىڭ جايندە، ايبول آيىنىڭ ايسە ۳نچى كۈنىدە، بىك كۈب ياوايىلە، ماسقاو يازىنە كىلدى. اولوغ كناز واسىلى آڭا قارشى يورمىچى ايدى ايسەدە، خاننىڭ سىسكار تەسلىن كىلووى سىبىلى، جيونوب ئولگۈرە آلمادى تاتارلارغە قارشى طورورلىق كوچى يوق ايدىكىنى بىلگۈچە، ماسقاوغە «يورى پاترىكىويچ» اسمى كنازنى قالدېروب، اوزى ۋولغەنىڭ آرغى باغىنە قاچدى. اولوغ محمد خان ماسقاونى آلورغە اون كۈن طوروشوب قاراسەدە بولدىرە آلمادى. سوڭرە ماسقاونىڭ تىگرە يانندە باصقونلىق ايتوب، قزانغە قايتوب كىلدى. قايتوشىدە «قالومنا» شەرىنە كىلوب آنى ياندىردى. خىلى كشىلرىنى طوتقون ايتدى. اولوغ محمد خان طرفىدىن، شوشى ۱۴۳۹نجى يىلدە، باصقونلىق ايتولگان اورونلار ماسقاو تىگرەسىگنە بولماينچە، توپر چېكىنە چاقى بولغان اورونلارنىڭ طرفىدىن يىغما ايتولدى (۲). روس روزنامەلىرى اولوغ محمد خان ياوينىڭ بىلوف اوروشمەسىدە بىك آزايدىكىنى يازدقلىرى حالدە، بو اوروشدە كۈب ايدىكىنى بىلدىرەلەر (-). اولىگى اوروشدە آزا يولى بولغان خاننىڭ، سوڭغى اوروشدە كۈب ياولى بولووى، آنىڭ اوطراق ايتكان اورنى روس يىرىندە بولماينچە، تۈزك اورونلىرى ايله اوطراق ايتولگان اوروندە ايدىكىنى آڭلاتادىر. قزان خانلىغىنىڭ چېكىنى صورايىلغەسى بولغانلىغى سىبىلى، آنىڭ بوغارىغى ياغى روس

۱) Львов. л. т. 1. стр. 257. Софійск. л. т. 2. стр. 170.

۲) Твер. л. стр. 491.

۳) Львов. л. т. 1. стр. 256. Симеон. л. стр. 190. Ермол. л. стр. 150. Никон. л. т. 4. стр. 30. Софійск. л. стр. 169. Тагищевъ т. 4, стр. 530—531.

ييري ابدى. نيژنى قالاسى صورانڭ يوغارىغى باغندە و بناء عامه روس يېوندە بولغانلىغى اوچون، اولوغ محمد خاننڭ آنده ياونىي آرتدېرمق احتمالى يوق، كىموتىك احتمالى غنە بار ابدى. ۱۴۴۳نجى يىلدە، اولوغ محمدخان موروم شەرى يانينە كىلدى. مقصودى اول ياقندە باسقونلىق ايتىك ايدى.

اولوغ كىناز واسىلى شولچاقلىردە مورومدە بولغانلىغى سىبىلى، تاتارلار آشا هجوم ايتماينچە، تيگرە ياقەغى اووللرغە باسقونلىق ايتدىلر. آليكساندر ايوانوويچ اسملى باشلىقنڭ ايكي قولىنى يارالاب، آغزىنە اوق ايله آتدىلر. (۱) ۱۴۴۴نجى يىلنڭ كوزندە، اولوغ محمدخان نيژنى نوو غورود شەرىنە كىلدى. تەگى روسلر اوستينە يورو ايدى قش كوني اوروش اوچون اوڭغايىسز بولغانلىغى سىبىلى، نيژنيدە قشلارغە تەگەن ايدى. سوڭدن، آنده قشلاوني اوڭغايلى كورماينچە، موروم اوستينە يوردى. خاننڭ مورومغە كىلووى ۱۴۴۵نجى يىلدە ايدى (۲). بو خىر واسىلىغە ايروشوني، اول، اولوغ محمدنى روس يىرىدن قاولاب چقارمق اوپى ايله، مورومغە سفر ايتدى. قش بيك صالحون بولغانلىغى اوچون، روس عسكرىنڭ كوبسى صالحوندىن قرولدى. روسلرنڭ كىلووينى ايشوتكاچدە، اولوغ محمدخان كىرى نيژنىگە قايتوب كىتدى. آلايدە روس عسكرىنڭ آلدەغى بولكارى تاتارلرنڭ آرتدىن يتوب، قايسىلرىنى موروم يانندە قايسىلرىنى ايسە **Гороховецъ** يانندە قرغالادىلر. اولوغ محمدخاننڭ قايتوب كىتووى سىبىلى، كىناز واسىلى مورومدىن صورذالغە، اندن ولادىمىر آرقىلى ماسقاوغە قايتوب كىتدى. ۱۴۴۵نجى يىلنڭ ياز باشندە، اولوغ محمدخان اوزىنڭ **محمدك**، يعقوب اسملى اوغوللرىنى ماسقاو اوستينە يىباردى واسىلى، تىگىلرنڭ ماسقاو اوستينە كىلولىرىنى ايشوتوب، آنلرغە قارشى ماسقاودن سفر ايتدى. اول، يورىق شەرىنە يتكاچ، آنارغە نيژنى نوو غورودنڭ قالغايارىدىن كىناز «فيئودر» ايله يوشقو اوچراب، بونار، نيژنيدە آشارلق آزوق قالماغانلىغى سىبىلى، قالاغە اوت تورتوب، اوزارى آندىن قاچوب كىتكانلرىنى خىر يىردىلر.

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 111.

۲) Софійск. л. стр. 170. Воскр. л. т. 2 стр. 112. Никон. л. т. 4. стр. 64. Львов. л. т. 1. стр. 257. Симеон. л. стр. 193. Ермол. л. стр. 151. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 435. Кн. степенная т. 2. стр. 463.

واسىلى، ٢٩ نچى اييوندە، يوريف دن چغوب، صوزدال قالاسىنە كىلدى. بو
 چاغندە واسىلى غە اوزىنىڭ ياقىنلرى كىناز ايوان ھم مىخائىل آندىرىيوچىلر،
 واسىلى ياراصلوويچ، اوزارنىڭ عىسكىرلىرى ايلە، كىلوب قوشولدىلر. واسىلى،
 اييولنىڭ ٦ نچى كۈنىدە، سەشئبە كۈن، صوزدال يانىنە يتوب، قامىنقالغەسى
 يانندە اورون طوتدى. شوشى كۈندۈك صوغوش قوراللىرى ايلە قوراللاندى.
 يالاوينى كوتاروب، قىرغە چقىدى بو چاغندە واسىلىنىڭ نە بار عىسكىرى ١٠٠٠
 كىشى دن آرتق توگىل ايدى. قىردە تاتارلر اوچراماغانلىغى سىببىلى، كىرى
 طوقتاشىنە قايتدى. اوزىنىڭ ياقىنلرى ھم يارلرى ايلە كىچكى آشنى آشادىن
 صوگرە، يوقلارغە ياتدى شول كىچنى ولادىمىر قالاسىننن ايغىناتى آلكىسىيوچ،
 اوزىنىڭ عىسكىرى ايلە، واسىلى غە قوشولدىغى كىبى، آناردن باشقە طاغىدە
 كىلوب قوشولوچىلر بولغالادى. قوياش چغو ايلە، واسىلى يوقوسىننننننننننن
 ايرتەنگى عبادتنى ايتد كىن صوگرە، طاغىدە يوقلارغە ياتدى. كىچ قىسقە بولغانغە
 كورە، يوقوسى طوبىماغان ايدى. شول چاغندە «تاتارلر «ئىرل» بوينە يورىلر!»
 دىگان طاووش واسىلىنىڭ قولايغىنە ايشوتولوب، يوقوسىنى آچدى. سىكوروب
 طورووى ايلە عىسكىرلرگە خىر يباروب، تىزلك ايلە اوروشقە حاضرلەنورگە
 قوشدى. اوزى ھم، صوغوش كىوملرىنى كىدى. يالاوينى قولىنە طوتوب،
 تاتارلرغە قارشى يورى باشلادى. يوغارىدە ذكر ايتولگان ئلىگى كىنازلر،
 بار كىك روس عىسكىرى ايلە، واسىلىنىڭ آرتىننننننننننننننننننننننننننننننننننن
 اورونلردن عىسكىرلر كىلوب يتمادىگى سىببىلى، واسىلىنىڭ نە بار عىسكىرى
 ١٥٠٠ دن آرتق توگىل، تاتارلر ١١ سە ٣ مڭ ٥٠٠ چاماسىندە ايدى (١). شولچاقلىردە
 بىردى - داد اسىلى بر تاتار شاھزادەسى، واسىلى غە ياردەم اوچون، صوزدال غە
 كىلمكە ايدى لىكن شوشى كىچنى يوريف شەرنە قوندىغى سىببىلى، كىلوب
 ئولگورە آلمادى. روسلر يەوفىموف موناستىرى يانىنە يتكچ، تاتارلر ايلە
 اوچراشدىلر. اوچراشولرى ايلە اوروشقە باشلاب، ايكى آرادە بىك قرو

١) Воскр. л. т. 2. стр. 112—113. Софійск. л. т. 2.
 стр. 171. Львов. л. т. 1. стр. 257—258. Симеон. л. стр. 194.
 Ншкон. л. т. 4. стр. 65. Кв. степенная т. 2. стр. 463.
 روزنامەلرنىڭ بىلەن خەبەر قىلغۇچىسى بولغان بىلەن دىگان سوزلرىنى
 ٣ مڭ ياروم دىو مطالعه ايتىدك.

صوفوش باشلاندى روس عسكرى آز بولا طوروبده، باشدهرق تاتارلارنى قاچورغان ايدى ايسهده، موگنندن تاتارلر بىك نق هجوم ياصاب، روسلارنى برهملهب قره باشلاديلر. بو اوروش روسلر اوچون شولچاقلى ضرورى بولوب چقدى كه: اولوغ كناز واسىلى، ميخايل آندريويچ وبونلرغه باشقه طاغیده خيلى بايارلر، بىك كوب عسكلرى ايله، تاتارلر قولينه اسير توشديلر. كناز ايوان آندريويچ ايسه يارالانغان آتيني طاشلاب قاچدى. ايكنچى آتقه آنلانوب ئولگوردىكى سببلى، تاتارلر قولينه توشى قالدى. بو اوروشده روسلردن قرولوچيلر كوب بولديغى كىي، تاتارلردن ده ۵۰۰ دن آرتق كشى قرولدى. بو اوروش ۱۴:۵ نچى يلنڭ ۷ نچى ايوولنده بولدى. جيگولگان دشماننى نق هلاك ايتو، آنڭ آرتندن قووب قروده بولغانلغى اوچون، تاتارلرده قاچوچى روسلرنڭ آرتلردن قووب، آنلرنڭ كوبىنى قرديلر. يولده طوغرى كيلگان اووللرنى يغما ايتوب، آندهغى كشىلرنى طوتقون ايتديلر. اوزلرينڭ روسلرغه اوستون بولغانلقلرني آڭلاتور اوچون، واسىلىنڭ مويونندن كريستينى آلوب، واسىلىنڭ آناسى «صوفيه» ايله خاتونى ماريهغه طاپشورور اوچون حاجى - حسن اسملى كشىنى ماسقاوغه يبارديلر. حاجى - حسن ماسقاوغه كيلوب، كريستنى تگى لرگه طاپشوردى. بو واقعه ماسقاوغه خلقى وبتون روسلر اوچون چي دن طش قايعو بولوب، هر برسى شوگا قان آغليلر ايدى تاتارلر سوزدال ياننده اوچ كون طوردفن سوكره، ولاديمير يانينه كيتديلر. قليازما يلغىسىنى اوتوب شهرنڭ قارشوسينه طوقتاديلر. شولاي بولسهده شهرگه هجوم ايتمايتچه، مورومغه اوزوب كيتديلر. آندن ايسه نيزنى نوو غورودغه قايتديلر. اوغوستنڭ ۲۵ نچى كوند، اولوغ محمدخان اوزينڭ بالالرى هم عسكرى ايله نيزنى نوو غورود شهرندن قورمش شهرينه كيتدى. طوتقون ايتولگان واسىلى هم آنڭ ايله برگه ايدى. اولوغ محمدخان، واسىلىنى اولوغ كناز ايتوب آلدانديغىنى بلگانلگى اوچون، اولوغ كنازلكنى ايكنچى كشىگه بيرورگه اويلادى. دميتري شىمافاغه بيگيچ اسملى ايلچى يباروب، آنارغه اوزينڭ نه اويده ايدىگىنى بلديرورگه قوشدى. بيگيچ، دميتري يانينه باروب، خاننڭ نرسه تله گانلكىنى سويلهدى. دميتري، آڭا قووانوب، بيگيچنى حرمت ايتدى. واسىلى حقنده

يامانلارلق نيندى سوز بار ايسه، بارسنده سويلهدى. دميتري، كويدن اولوغ كناز بولورغه تليدر. ايدى. واسيلى نڭ طوتقون ايتولووى آنڭ اوچون ظور قووانچ بولدى. بيگيچ ايله برابر فيئودر دوبينسكى اسملى كشى سيني اولوغ محمدخانغه ايلچى ايتوب، آنارغه، واسيلىنى ياڭدان اولوغ كنازلك كه يبارماو طوشماسنده خاندن اوتونورگه قوشدى. بيگيچ نڭ اوزاق طورووى اولوغ محمدخاننى قورقوغه توشوردى. آنى شىماقا ئولتورگاندر ديو شهبه لهنوب، واسيلىنى آزاد ايتو حقنده كيشكاشورگه طوتوندى. شيه قانڭ بيگيچنى حرمتلەب قبول ايتكانلگىنى، اوشانداق خانغه ايلچى يباروب واسيلىنى اولوغ كناز ايتماوينى اوتونگانلگىنى اولوغ محمدخان بلسه ايدى، واسيلىنى آزاد ايتواحتمالى يوق ايدى. اشنڭ قارانغولغى، آنى باشقه چه اويلاتدى. اول اوى ايسه واسيلى دن كوب آڭه تولهتوب آنى آزاد ايتو ايدى. خان، اوغلى محمودك ايله كيشكاشوب، واسيلىنى آزاد ايتەرگه بولدى. كوب آقچه بيره چكىنه واسيلى دن كرىست اوبديروب، آنى آزاد ايتدى. بو واقعه ۱۴۴۵ نچى يلنڭ ۱ نچى اوكتابرىدن بولدى. كوبرەك روز نامه لرده واسيلى طرفندن اوزينڭ آزادلغى اوچون بيرولسگان آڭهنڭ سانى ذكر ايتولماسه ده، قايسيلرنده آنى ۲۰۰ مڭ سوم ايدى ديوله در (۱). واسيلىنى طوتقونلقدن ساتوب آلورغه بيرولسگان آڭهنى، چوقنچى تاتار ميرزاسى نڭ اوروغندن بولغان لوقا استروغانف اسمى باى بيروگانلگى روايت ايتوله در (۲) آزاد ايتولوچى واسيلى اوز يگنه بولماينچه، آنڭ ايله برابر طوتقون ايتولسگان كناز ميخائيل همده آنارغه باشقه طاغیده بيك كوب بايارلو هم كشيلىر بار ايدى روز نامه لرنڭ كوبره گنده واسيلى آڭه برابر يغه گنه قوتولغانلغى بازولسه ده، قايسيلرىدن آنڭ اولوغ محمدكه ياصاق توله رگه ده سوز بيروگانلگى آڭلاشولادر (۳). او اوغ محمدخان، واسيلى ايله برگه، سيدحسن، اوتاش، قورايش، ديل - خوجه، آيدار اسملى بکلرنى، همده بونلرغه باشقه طاغیده نيچه لهب كشيلىرنى ماسقاوغه ايلچى ايتوب يباردى. واسيلى، قورمش دن ايكي كونلك يول كبتدكدن صوڭره، اندرى پله شچييف اسملى

1) Л. Авраамки стр. 189. Новгород. арх. л. стр. 52.

۲) Описание сибир. цар. Миллера стр. 54.

۳) Твир. л. стр. 492.

كشىنى آناسى ايله خاتونينه آزاد ايتولو خبرىنى اير وشتوروب سيونچى آلورغه كوندىردى. مونه شوشى قورمىش واقعه سندن سوڭ، تارىخلرده، او اوغ محمد خاننڭ اسمى ذكر ايتولمى باشلىدىر. شوڭا كوره، ۴۴۵ نچى يلىنى آنڭ ئولگان وياخود ئولتورولگان ياي ديو حسابلانادر. آنڭ حقندە فى بعض برسوزار محمودك خان ترجمە حالندە يازولاچق بولغانغە كوره، بو اورونده آنلرنى يازاسمز كيلمىدىر.

۱

محمودك خان

بو ذاتنڭ اسمى تارىخارده تورليچه ذكر ايتوله در. قايسيلر آنى «مك» (۱) ديوب يوروتبكارى حالە، ايكنچى لىر ممتك (۲) ديوبورتەلر. بىزنىڭ بلوومز چە آنڭ چن اسمى محمود بولوب، محمودك، ممتك اسمارى شوشى محمود سوزىنىڭ تورلەنمەلرىدىر. محمودكنىڭ اسمى ايڭ ئلوك اولارەق ۴۴۵ نچى يىلدە ذكر ايتولە باشلىدىر. شوشى يىلدە آنى، آناسى اولوغ محمد خان. اوزىنىڭ اوغلى يعقوب ايله برابر، نىرئى دن ماسقاو اوستىنە يبارگان ايدى. يوغارىدە ئەيتولگانچە، محمودك ايله يعقوبنڭ ماسقاو اوستىنە يورولرى واسىلى غە ايشوتولوب، واسىلى، تىزلك ايله آنارغە قارشى سفر ايتەرگە جيونا باشلادى. پىتراو روزەسىنىڭ اولندە ماسقاو دن چغوب، يورىف شەرىنە كىلدى. اييوننڭ ۲۱ نچى كۈنىدە ايسە سوزدال شەرىنە سفر ايتدى. موندە آشكا ايوان، مبخايل آندىر يىويچ لىر، واسىلى يار اصلاويچ، اوزلرىنىڭ عسكەرلىرى ايله، كىلوب قوشولدىلر. واسىلىنىڭ اوز عسكەرى آز بولدىغى كىبى، بونلر ايله كىلوچى عسكەر هم آز ايدى. بارسىنى چىغاندە دە ۱ مڭ ۵۰۰ دن آرتق توگل ايدى. اول چاقلردە ماسقاو كنازلگندە دائىمى عسكەر بولمادىغى سىبىلى، دشمانغە قارشى بر يولى يورو مېكەن توگل ايدى. آنى كىرەك چاغندە بىلگولى بر اورونغە جيارغە قوشوب پادشاهنڭ بو يروغى طارالا؛ سوڭرە تىگىلر، قوشولغان اورونغە چىولوب، شوندىن بارىسى برگە دشمان اوستىنە يورىدىر ايدى. محمودك ايله يعقوب غە قارشى بولغان

(۱) بورونغى يازمە بر كىتابدە مك ديو يازولادر. «جزء جنك» ص. ۲.

(۲) Извест. общ. арх., истор. и этн. т. XXI. стр. 311. Фуксъ.

سفرده شولای بولدی. جیولورغه بیلگوله ننگان اورون، پادشاهلقلقنڭ هر بیرینه بر تورلی یراقلقده بولماغانلما سببلی، جیولونڭ بر وقتده بولوی ممکن توگل ایدی. یاقینده غیلر وعده ایتولگان کونده کیلوبیتسه لرده، یراقه غیلر اول کوننی بیته آلمیلر ایدی. اول زمانده عسکر طاشورغه یارارلق جونلی کیمه لر بولمادیغی کبی، توزوک یوللرده یوق ایدی. باتقالقلارنڭ کوبلگی، یوللرنڭ ناچارلغی، ظور صولارده کوبلرنڭ یوقلغی بارسیده عسکرنڭ آقرون بارووینه سبب ایدی. یوغاریده یازولغان تاتار شاهزاده لرندن بیردی. دادنڭ، ۱۴۴۵نچی یلنڭ ۷نچی ایبولنده بولغان صوغوشقه کیلوبیته آله اویده، یوغاریده ذکر ایتولگان سبب اوچون ایدی. بو شاهزاده ماسقاوغه کیلوب، ناتار بکلرنڭ کوبسند بولغانغه اوخشاشلی، روس کنازلرنده خدمت ایتکان بولورغه کیرهک. ۱۴۴۵نچی یلنڭ قشنده واسیلی، لیتواقالالرنی بحاربه ایتمک اوچون، ایکی سلطان قول آستونده عسکر یبارگان ایدی. بونلر، لیتوا اوستینه یوروب، آندهغی شهرلرنی یغما ایتدیلر. کوب طوبولتی هم طوتقونلار ایله ماسقاوغه قایتدیلار. مونه شوشی سلطاننڭ برسی، ۱۴۴۵نچی یلنڭ جاینده، محمودک ایله یعقوبلرغه قارشى صوغوشورغه کیلگان چاغنده یوربفده قونوب، ۷نچی ایبول اوروشینه کیلوب یته آلمان بوردی. داد (۱) بولورغه کیرهک. واسیلی نڭ چاقرووینی طکلاب، صوزدال یانینه کیلوچیلر بولدیغی کبی، بتونله ی کیلمی قالوچیلرده بار ایدی. کناز دمیتری شیمافا، محمودک ایله یعقوبلرغه قارشى بولغان شوشی صوغوشقه اوزی کیلمادیگی کبی، عسکرینی ده یبارمادی (۲). واسیلی ایله برگله شوب تاتارلارغه قارشى صوغوشاچق کنازلر خیلی کوب بولورغه تیوشای ایدی (۳). لکن محمودک ایله یعقوب نڭ ۷نچی ایبولده صوزدال یانینه کیلوب چغولاری، روسلرنی، عسکرلری آز بولدیغی حالده، تاتارلار ایله صوغوشورغه مجبور ایتدی. شوکا کوره. بو اوروش، روسار

(۱) بو ذاتنڭ اسمینی Арцыбашевъ «بیردر آت» دیو ضبط ایتسه ده، روزنامهلر بوردی. داد دیو ضبط ایتلر.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 112. Никон. л. т. 4. стр. 65. (офіійск. л. т. 2. стр. 171. Львов. ж. т. 1. стр. 257. Симеон. л. т. стр. 194. Кн. степенная т. 2. стр. 463.

۳) Воскр. л. т. 2. стр. 112. Софіійск. л. т. 2. стр. 171. Никон. л. т. 4. стр. 65.

اوچون بىك آچى نتيجه لر ايله تاماملاندى. واسىلى صوغوشقه اوزيده قانناشوب، باشى هم قولى نيچه اوروندن يارالاندى. تهنى ايسه تاما تئولگان ديورلك ايدى. اش مونك برله گنه قالمادى، اوزينك ايك اولوغ كناز وبايارلرندن نيچهسى ايله برابر، محمودك ايله يعقوب قولينه اسير توشدى بو اوروشده اولوغ محمدخان اوزى بولماينچه، آنى تاتارلر. اوچون ياخشى ايتوب توگانوچى محمودك ايله يعقوب بولدى. واسىلى نك مويونندن كويستنى آلوب ماسقاوغه يباروچيلرده شونلر ايدى. بونلر، روسلرنى چيگوب، پادشاه لر ينى ايسه طوتقون ايتدكن همده كيره كلى نرسه لرنى شول تيگرده ده تله گانچه طالادقن صوكره، صوزدال ياننده طوروده فائده يوقلغىنى بلوب، آنلارنى يانينه نيژنى نوؤغورودغه قايتوب كيتديلر. اولوغ محمدنك آنده طورووى وقتلى غنه ايدى.

محمودك ايله يعقوب نك صوزدال واقعه سندن صوك آنده قايتولريك، اول شهرنك قزانغه قايتوشلى يول اوستونده بولغانلغى اوچون ايدى، محمودك، آتاسى يانينه قايتوب بر آز طوردقن صوكره، آنلر واسىلىنى قورمشغه آلوب كيتديلر. مقصودلرى، شبهه سز، قزانغه قايتو ايدى. قورمش شهرى «صورا» يلغه سينك صول قريينه بنا ايتولگان بر شهر بولوب، آنى شوشى صوزدال واقعه سندن ۷۳ يل تلوک، ۱۳۷۲ نچى يلد، نيژنى - نوؤغورود كنازلرندن باريس قونستان تينرويچ اسملى كنار بنا ايتكان ايدى. اولوغ محمدخان نك، اوغلى محمودك ايله، واسىلىنى آزاد ايتهرگه كيگاشولرى، ايك صوگندين ايسه، آچه آلوب آزاد ايتولرى، شوشى قورمش شهرنده بولدى. بيگيچ ميرزانك دميتري شىماقافه ايلچى بولوب كيتووى، هم، شوشى شهردن بولوچيلغى آكلاشولادر بيگيچ شىماقا يانينه كيتكان چاغنده واسىلى طوتقون ايدى ايسه ده، اول قايتقنده واسىلى آزاد ايتولگان ايدى. آنك آزادلغى اوزى اوچون فائده لى بولوب چقسه ده، بيگيچ اوچون بىك ضرورى بولوب چقدى. چونكه اول، شىماقانك اولوغ محمدخانغه يبارگان ايلچىسى فيئودر دوبينسكى ايله برابر، خان يانينه قايتورغه چغوب، موروم شهرندن صو ايله، توبهن طابا، سفر ايتيه باشلاغانلر، آنلرينى ايسه يبار بوينچه يبارگانلر ايدى. واسىلى طرفندن ماسقاوغه سيونچى آلور اوچون يبارولگان آنلرى پله شچيف، بيگيچ

ایله دو بینسکی نڭ آنلرینی آلوب باروچی پایشقو آبرازتسفیغہ موروم ایله
 نیژنی آراسندہ فی Иваново-Киселево اسمای آوول طوغریسنده اوچراب،
 آنارغہ واسیلی نڭ طوتقونلقدن آزاد ایتولگان لگینی سویلهدی. آبرازتسفی ایسه
 بیگیچ ایله دو بینسکی نی کوتوب، آنارغہ واسیلی نڭ آزاد ایتولگانلکینی
 بلدیردی. شوندن صوڭ بیگیچ ایله دو بینسکی کیری مورومغہ فایتدیلر.
 شهرنڭ باشلیغی کنار واسیلی آبالینسکی بیگیچ میرزانی طوتوب بوغاولاندى.
 واسیلی نڭ آزاد ایتولووی دمیتیری شیمافاغده قورقو توشوروب، اول، اوغلیچ
 شهرینه قاچدی. محمودکخان طرفندن واسیلی نڭ طوتقون ایتولووینه بر اطنه
 اوتکاندن صوڭ ۱۴۴۵^{۱۷۷۵} نچی یلنڭ ۱۶ اییولنده، ماسقاو شهرنده بیک ظور
 یانغین بولوب، بتون ماسقاونی کولگه ایلەندیردی. اول یانغین ده طاش چیرکاولر
 خراب بولدیغی کبی، ماسقاونڭ طاش قیمه لریده کوب اورونده یمورولدیلر.
 آغاچ یورتلرنڭ ایسه برسیده قالمادی. روسلر، تاتارلرنی مسقاو تیگره سینه
 کیلگانلردر دیواویلاقلری سببلی، فالانڭ طشینه چغارغہ قیوچیلیق قیلا آلمادیلر.
 شوڭا کوره، بیک کوب کشیلر اوت اچنده یانوب هلاک بولدی. بونلر آراسندە
 ایرلر، خاتونلر، پوپلر، ماناخلر، بالالر، طوغریسی هر تورلی خلق بارایدی.
 تیگره یاق خلق لرینڭ قاچوب ماسقاوغه جیولغان چاقلری بولغانلیغی اوچون،
 یانغین ده چیکسز مال خراب بولدیغی کبی، پادشاهلیق خرینه سینده یانوب هلاک
 بولدی. بویانغین ده هلاک بولوچیلرنڭ سانی ۷۰۰، (۱) قایسی مؤرخلرنڭ
 دیدیگنجه ۳۰۰۰ (۲) ایدی.

}

۱۴۴۵ نچی یلنڭ ۱ نچی اوکتابرنده، کیچ ساعت ۵۶، ماسقاو شهرنده،
 اچکی روسیه ده بولمی طوزغان، بیر سالکونو بولدی. بو واقعه ماسقاو خلقینه
 طاغیده قورقو توشوردی روسلر کیچ بوی یوقلی آلماینجه، کیچنی تله کده
 اوتکار دیلر. ایرته بران جیولوشوب توبه استغفارده بولوندیلر. واسیلی قورمشدن
 مورومغہ کیلدی. آنده آزغنه طوروب، ولادیمیرغہ کیندی. شوچاقارده آنڭ
 ایرکلی ایتولگان خبری هر یاقغه طارالوب، روسیه نڭ بارچه شهرلرنده شادلیق
 حکم سوره، ایسکی قایغولر اونوتولا باشلادی. ۲۶ نچی اوکتابرده پیریسلاف

} *

۱) Л. Авраамки стр. 188.
 ۲) Карамзинъ т. 5. стр. 191—192.

شهرینه كېلىدى. آنده آناسى صوفىيە، خاتونى ماريە، اوغوللىرى ايوان ايله يورى وبولمىغى باشقى ھەر ياقىدىن جىولغان كىناز وبايارلار واسىلىنى قارشو آلدىلار. ۱۷ نچى نويابردە ايسە، واسىلى ماسقاوغە قايتوب يتدى. قورمىش واقەسىدىن سوڭ اولوغ محمدخاننىڭ اسمى تارىخىردە ذكر ايتىلۇدىن طوقتاب آننىڭ ارىنىنە محمودك اسمى ذكر ايتىلە باشلىدىر. روزنامەلردە واسىلىنىڭ آزاد ايتىلۇوى يازولغاچدە، «شول كوزنى اولوغ محمدنىڭ اوغلى محمودك پادشاه، قزان شىرىنى آلوب، آننىڭ تورەسى بولغان على بكنى ئولتوردى. اوزى قزاننە پادشاهلىق ايتەرگە اولطوردى (۱)» دىواەدر. بوخېر، واسىلىنىڭ ماسقاوغە قايتووندىن، يعنى ۱۷ نچى نويابردىن ئىلگىرى يازولغانلىقى اوچون، محمودك خاننىڭ قزانغە قايتووى ۱ نچى اوكتابر ايلە ۱۷ نچى نويابىر آراسىدە بولغانلىغىنى بلدىرەدر. بوخصوصە بىزنىڭ قولمىزدەغى اوشانچىلى روزنامەلردە ھېچ بىر نەرسە يازولماسدە، طوتقون مۇرخنىڭ كىتابىدە خېلى نەرسەلەر بار. اول، اولوغ محمدخان طوشماسىدە بايتاق نەرسەلەر يازوب كىيىدىكىدىن سىرتدە، «اوزىنىڭ كچوك اوغلى يعقوب ايلە برابر قزان دە ئولدى. ھەرايكىسى اولوغ اوغلى محمودكنىڭ پىچاغى ايلە سوپولدىلەر. قزان دە ۷ يىل پادشاهلىق ايتىدى. آناردىن سىرت قزان پادشاهلىغىنى چاينىدىن يامانرەق، آرسىلانىن اوصالرەق، يورتقىچ، ھەدە قان اچۇچى اوغلى محمودك آلىدى. بوذات، خرىستىيانلار ھەم روس يىرى اوچون آتاسىدىن دە اوصال ھەم بورەكلى ايدى (۲)» دىدىر. مۇنە مونىڭ [سوزىدىن، اولوغ محمد خاننىڭ ئولتورۇلۇوى اوغلى محمودك خان طرفىدىن بولغان ايكانىلىكى بىك اچىق بلۇندەدر. فقط بوواقەنى سوزدال واقەسىنە چاقىلى بولغانلىغىنى بلدىرووى، ھەدە كچوك اوغلى يعقوب ايلە برابر ئولتورۇلدى دىووى درۇست توگىلەر. سوزدال اوروشى وقتىدە محمد خاننىڭ سلامت بولۇوى، اوشانداق ۱۴۴۵ نچى يىلدىن سوڭغى نېچە واقەلەردە يعقوب اسمىنىڭ تارىخىردە ذكر ايتىلۇوى، تارىخا ثابت بولغان بىر نەرسەدر. بىزنىڭ قولمىزدەغى

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 114.

۲) Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 20. Истор. о казан. цар. (сп. Румянц. музея) стр. 221 222. Истор. о взят. казан, гл. 8.

نسخه ده يعقوب يازولغان بولسە دە، قايسى بىر نىسخالردە يعقوب اسمى اورنىنە يوسى
 يازولغانلىقى بلونە در (۱). بولاي بولغاندە آنڭ سوزىنى اول ياقىن درست توڭل
 ديوب بولمى. بومۇرخنىڭ يازغانارى آراسىدە اوشانماستىق نىرسەلر بولدىغى
 ايلە برابر، اوشانورغە يارارق لىرىدە باردى. اولوغ محمدخاننىڭ محمودك طرفىدىن
 ئولتورولووى، ۱۴۴۵ نچى يىلدىن ئلوك قزانده بولغانلىغىنى كورسەتووى خطا
 بولسە دە، آتانىڭ اوغول طرفىدىن ئولتورولو واقەسى درست بولورغە تيوشلىدىر
 شول يىلغى واقەلرنىڭ بارچەسىدە ذكر ايتولوب كىلگان اولوغ محمد اسمىنىڭ
 قورمىش وائەسىدىن سوڭ بىريولى يوغالوب كيتووى سببىز بولماسقە كىرەك.
 شول يىلنى آنڭ ئولگان وياخود ئولتورولگان بولووينە اوشانمى مەكىن توڭل.
 تارىخلردە، محمدخاننىڭ محمودك طرفىدىن ئولتورولووينە اوشانورلق سوز بولوب
 طورغاندە، بىز آنڭ محمودك قولى ايلە ئولتورولگان بولووينە اوشاناسمىز كىلە.
 تاتار خانلارى آراسىدە اوزىنىڭ آتاسىنى ئولتوروب خان بولوچىيار بولغانغە
 كورە، آنى ياتاش ديوب بولمى. محمودك خاننىڭ قزاننى آلوب آندە پادشاهلىق
 ايتە باشلاوندىن ۸۴ يىل ئلوك (۱۳۶۱ نچى يىلدە) آلتون اوردا خانلىرىدىن تىمور
 خواجه اسملى برەو، اوزىنىڭ آتاسى خضر خاننى ئولتوروب، خان بولغان
 ايدى. (۲) آتار آراسىدە اوزىنىڭ طوغانلارنى ئولتوروب خان بولوچىيارنىڭ
 ايسە سانى وىحسابى يوق ايدى. محمودك خاننىڭ شونلردىن كوچورگچ آلوب
 آتاسىنى ئولتورگان بولووى، اول چاقىدەغى جولاغە قاراغاندە هيچ ياتاش
 توڭل. مرجانى حضرتلى بو اوروندە «بو قىلدىن صكرە اولوغ محمد خاننىڭ
 احوالدىن هيچ نىرسە معلوم توڭل. قىرمش دە يا قزانغە قايتوب اولدىمو، ياكە
 برونڭ غىر خىانتى بولە هلاك اولدىمو تحت الخفادر. وعلى قول اولوغ محمد
 خان شەر سىراىدن مطرود بولدىغى بعدىدە قزانغە كىلماى، نىژنى و قىرمش دە
 قىرار تابدى. سەنە تسەق واربعىن، اوغلى محمودخان قىرمش دن كىلوب صوغىش
 على بكنى اولدىرب، قزاننى آلوب اوزى قزان دە قىرارلىنوب، قزان خانلىغى

۱) Опытъ казан. истор. стр. 82. Карамзинъ т. 5. пр. 354

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 11. Никон. л. т. 2. стр. 233

Л. Авраамки стр. 89. Львов. л. т. 1. стр. 190. Симеон. л
 стр. 101. Ермол. л. стр. 113. Кн. степенная. т. 2. стр. 394
 Русскій хронографъ ч. стр. 411.

شول وقتده تأسس ئابدی دیرلر. وعلی قول اولوغ محمدخان مسکوبنی محاصره قیلوب، قزانغه فایتقاچ، آنی اوغلی محمودخان، کچی اوغلی یوسف برلان برکه اولدرب، اوزی خان بولغاچ، ایکی برادری قاسم و یعقوب آننن قاجوب کیتدیلمر» (۱) دیر. مونڭ یازغانلری روس تاریخلرنده یازولغان نوسه لرگه باشقه توکل ایسه لرده، آنده غی قایسی بر سوزلرنی آچارغه، وشونلر آراسنده محمودک خان طرفندن محمد خان ایله برابر ئولتورولگان کشینڭ یوسف ایدیگینی بلدیرورگه بر آز خدمتلری باردی. اولوغ محمد خان نڭ وفاتندن سوڭ، آنڭ کچوک اوغوللری قاسم ایله یعقوب نڭ، آغالری محمودک خان ایله نیچوک طورغانلقلری طوشماسنده آچیق خبرلر کورونماسه ده، تگی لرنڭ محمودک خاندن طنچ بولا آلمانقللری، آتالری نڭ باشینه کیلگان واقعه نڭ اوزلری باشینه ده کیله چکینی اویلاغانلقلری بلونهدر. قاسم ایله یعقوب نڭ طوروشلری یاخشی آڭلاشولسون اوچون، بز بو اورونده واسیلی ایله شیماقا طوشماسنده برور نوسه یازوب کیتونی تیوشلی دیوب بله مز. واسیلی ایله شیماقا آراسنده اولوغ کنازک حقنده بیک نق کونچیلک حکم سورهدر ایدی. واسیلی تاتارلر قولینه طوتقون ایتولگاچ، شیماقا اولوغ کناز بولورغه یاقینلاشسه ده، واسیلی نڭ آزاد ایتولووی شیماقانی اولوغ کناز ایتمی قالدیردی. بواش شیماقاغه بیک نق قورقو سالدی. شیماقا کناز ایوان ماژایسکیغه ایلچی یباروب، «واسیلی نڭ خان طرفندن آزاد ایتولووی، آنڭ ماسقاونی، اوشنداق بارچه، نڭ ئلوشلری بولغان اورونلرنی خانغه بیروب، اوزی ایسه، تویرده کنازک ایتهرگه سوز بیرگانلکی سببلی بولغان» دیو بلدیردی. شول خبرنی تویر کنازی باریس غه ده ابروشتوردی. چننه اش آلائی بولماسه ده، باشقه کنازلرنی واسیلی غه دشمن ایتهر اوچون، شیماقانڭ طوتقان یولی مافتارلق ایدی. ایوان ماژایسکی شیماقانڭ سوزینه اوشانوب، واسیلی نی توشور و طوشماسنده شیماقا ایله خبرله شه باشلادی. بونلر، اوزلرنیڭ اویلاغانلری نی باشقه کشی لرگه ده بلدیردیلر. ماسقاونڭ اولوغ هم کچوک خلقلرننده شیماقا اوینده بولغانلری بار ایدی. بونلر، اوزارا اشنی اویوشتوروب بتورگاچ، واسیلی اوستینه هجوم ایتهرگه تلایلر، آنی اولوغ کنازلکن قوری قالدیرور اوچون

اوخغايلى وقتى غنە كوتوب طورالرايدى. ماسقاونىڭ اوزىندە واسىلىنىڭ نرسە
اشەگانلىكىنى بولمىغە، بىلبىر بولمىغە، بولمىغە، بولمىغە، بولمىغە، بولمىغە، بولمىغە،
نرسە قىلغانلىغىنى بىلبىر طورالرايدى ۱۴۴۶ نىچى يىلىنىڭ ۱۲ نىچى فيورالدىنە، واسىلى،
اوزىنىڭ اوغلىرى ايوان ھەم يورى ابلە، ترويتسكى (۱) موناستىرغە كىتتى.
يانتىغى عىسكىرى بىك آزايىدى. شىماقا ايلە ماژايسكى، واسىلىنىڭ كىتووندىن
خىبر آلاچىك، شوشى كوندوك، ماسقاوغە ھجوم ايتوب، آنى آلدىلار. شول كىچىنوك
شىماقا، بىك كوب عىسكىر ايلە، ماژايسكىنى واسىلى آرتوندىن بىباروب، آنى طوتارغە
بويوردى. ماژايسكىنىڭ كىياووندىن واسىلى خىبر آلان بولسەدە. آشا،
اوشاناسى كىلمادى. اول اوشاناسىدە، ماژايسكى واسىلى يانتىغە ياقىنلاشمىقە
ايدى. ماژايسكىنىڭ كىلووونى كورگاچ. واسىلى، موناستىر چىركەلاردىن
برىنىڭ اچىنە قاچوب، اوستوندىن بىكەتوب قويدى. شولاي بولسەدە آنىڭ
قاچووى فائىدە بىرمادى. واسىلىنى چىركەلدىن طابدىلار. اول نەچاقلى بىغلاب،
يالواروب اوزىنە تىماولرىنى اوتونسەدە، فائىدەسى بولمادى. ماژايسكىنىڭ
قوشووى بويىچە، آنى بوش چاناغە اول طورتوب ماسقاوغە اوزاتدىلار. بو واقىقە
شوشى يىلىنىڭ ۱۳ نىچى فيورالدىنە ايدى. ۱۴ فيورالدىنە ايسە، واسىلى ماسقاوغە
قايتارولوب، شىماقاننىڭ يورتىنە اورونلاشتورولدى. اول چاقلردە طوتقون
ايتولگان كونداش پادشاهنىڭ كوزىنى سوقورايتو عادت ايتولگانگە كورە،
واسىلىنىڭ كوزىنى سوقورايتولدى ۱۶ نىچى فيورالدىنە، آنى، خاتونى ايلە برابر،
اوغلىچغە بىبارولدى. بر آز زمانلار اوتدىكەن سوڭرە، شىماقا اوغلىچغە باروب
واسىلىنى آزادايتتى. شىماقاننىڭ واسىلىنى آزادايتەرگە اويى يوق ايدى ايسەدە،
دىن باشلىقلىرىنىڭ اوگوتى شىماقاننىڭ كوڭلىنى يومشارتىدى. واسىلى، شىماقا ايلە
اوجراچقا شىدە، كوزلردىن ياشلار آغوزوب، اوزىنىڭ عىبلى ايدىگىنى سويلەدى.
«سەن مېنى ئولوم جىزاسىنە ھىك ايتسەكە ھىك بار ايدى، لىكن سەن پادشاه مېڭا

(۱) بوموناستىر خاھرىندە Троице - Сергиева лавра اسمىندە يورتولوب،
برنىچى درجە موناستىرلاردىن در. ۱۳۲۵ نىچى يىللار تىگرەسەندە ايدىگو سىرگى طرفىدىن
بىنا ايتولوب، ماسقاودىن يراقلىقى ۶۸ چاقرومدر. ۱۴۰۸ نىچى يىلدە، ايدىگو مىرزا
طرفىدىن ياندىرولمىش، لىكن تىز زمان اچىندە ياكىدان تۈزەتۈلمىش.

مرحمت کورسه تداک» (۱) دیوب تلله نیندی یالطراوقلی سوزلر ایله شیماقانی یومالادی. تگی اوگوتارنک، اوشانداق یالطراوقلی سوزلرنک تأثیر ایله، شیماقا واسیلیغه ظور صیلر کورسه تدی. آنک اوزینی، اوشانداق ایوجماعتارینی صیلاب، واسیلیغه والوغدا شهرینی باغشلا دی. واسیلی شیماقانی یومالادی ایسه ده، آنک کوکلنده اولوغ کناز بولو اوی بارایدی. اول، والوغداغه باروب بر آز طور دقدن صوگره، اوزینک جماعتاری هم یاقینلری ایله، کیریللی موناستیرینه کیتدی. باشقی یاقدن قاراغانده واسیلی تلک اوچون کیتکان صمان بولوب کورونسه ده، اچندن اولوغ کناز لکنی یا شکان فایتارو اوبنده ایدی موناستیرده غی تریفون اسملی بر ماناخ، واسیلینی یا شکان اولوغ کناز بولورغه دیملدی. شیماقاغه بیروگان سوزنک بوزولوروندن هیچ بر گناه یوق ایدیگینی آکلادتدی. «اگرده گناه بولا ایکان، اول چاغنده بزگه بولسون» دیدی. بو چاغنده واسیلی نک اولوغ کناز بولو چیلغی تیگره یاقغه طارالغان ایدی. شیماقا یاقلی بایارلر بولدیغی کبی، واسیلی یاقلی بولغانلریده بار ایدی. واسیلی نک اولوغ کناز بولو خبری بلونگاچده، تیگره یاقدن آنک یانینه بایارلر جیولا باشلادیلر. اول، موناستیردن والوغداغه قایتماینچه، طوب طوغری تویرگه یوری باشلادی تویر کنازی، باشده. شیماقا ایله براویده ایدی ایسده، صوکندن اول اویندن فایتدی. شوکا کوره، واسیلینی اولوغلاب قارشو آلدی. واسیلی تویر کنازی باریس نک، اوشانداق تیگره یاقدن جیولغان بایارلرنک عسکری ایله، ماسقاوغه یوری باشلادی. واسیلی یار اصلاویچ شیماقادن قورقوب لیتوا بیرینه قاچقان ایدی. مونه شوش کناز، اولوغ کناز واسیلینی طرفتولقندن قوتقارمق اوی ایله لیتوادی یورگان ایدی. آنک ایله برگه طاغیده نیچه لهب کناز هم کشی لر بار ایدی.

بونلر «یلنا» دیگان اورونغه يتسکاچ، بر تور کوم تاتار لرغه اوچراب، برسی ایکنچی سینک کم ایدیگینی بلماینچه، اتوشورغه باشلادیار. بو اتوشو اوزاقغه کیتکان بولسه ایدی، هر ایکی یاقدن تلله نی چاقلی کشی قرولسان، تولترولسان

۱) Воекр. л. т. 2. стр. 119. Софійск. л. т. 2 стр. 176. Никон. л. т. 4. стр. 71. Симеон. л. стр. 20. Кн. степенная т. 2, стр. 467.

بولاقچى ايدى. تاتارلارنىڭ روسلاردىن «سز كىم بولاسىز؟» دىيۈپ سوراولرى
آتوشونى طوققاتىدى. روسلار ايسە «بىز ماسقاۋلىار بولامىز، كىناز واسىلى ياراسلاۋىچ
ايله برگە، اولوغ كىناز واسىلى يانىنە بارامىز» دىدىلر. روسلار دە تاتارلاردىن «سز
صوڭ كىم بولاسىز؟» دىيۈپ سورادىلر. انلار، «بىز، اولوغ محمدخاننىڭ اوشوللرى
قاسم مەم يعقوب ايله، چىركاسدىن كىلدىك. اولوغ كىناز واسىلى غە اوزىنىڭ ياقىنلىرى
قىلغان صىسىزلىقنى ايشوتتۇب، انىڭ بورونىغىدى غى ياخشىلىغى مەم ايكەم گى اوچون
انى ئىزلەپ كىلەمىز. بىزگە انىڭ كۆپ ايدىگۈلگى تىگان ايدى (۱)» دىدىلر.
شوندىن صوڭ بونلر، برگە لەشۇب، واسىلى يانىنە يوردىلر. قاسم ايله يعقوبنىڭ
روسىغە كىلوۋى ۱۴۴۶ نچى يىلنىڭ كوز كۈنىدە ايدى. اولوغ كىناز واسىلى
اوغلىچ يانىنە يىنكاچ، انارغە واسىلى ياراسلاۋىچ كىلوب قوشۇلدى. انىڭ
ايله برابر، اولوغ كىناز واسىلى ياقلى خىلى بايارلر بار ايدى. ياراسلاف شەرى
يانىنە يىنكاندە، قاسم ايله يعقوب مەم كىلوب واسىلى غە قوشۇلدىلر ۱۴۴۷ نچى
يىلنىڭ ۱۷ نچى فېورالندە، واسىلى ماسقاۋغە قايتۇب، ياڭدان اولوغ كىنازلىك
ايتە باشلادى. قاسم ايله يعقوبنىڭ، آغالرى مەمۇدىك خاندان قورقۇب، واسىلى
يانىنە قاچۇلرى طوشماسندە آچىق خىبار بولماسەدە، اشنىڭ باروشندىن شونى
آڭلارغە بولا. ۱۴۴۵ نچى يىلدە واسىلىنى صوزدال يانندە طوتقون ايتۇچىلرنىڭ
بوسى يعقوب بولدىغى حالدە، بىر يىلدىن صوڭ، انىڭ اوزى طوتقون ايتىدىگى
واسىلى يانىنە يارۇب صغونوۋى سەبەب سىز توگىل ايدى. تاتار شاھزادەلرى
آراسندە انالرىنى ئولتۇرۇپ خان بولوچىلر بولغانلىغى كىبى، خان بولغاچ اوزىنىڭ
طوغانلرىنى ئولتۇرۇچىلردە بار ايدى.

جانى بك خاننىڭ اوغلى بىردى بك اوزىنىڭ ۱۲ طوغانىنى ئولتۇرتكان
ايدى (۲). مەمۇدىك خاننىڭدە بىردى - بك چە اش ايتوۋى بىردە يىراق توگىل.
آتا - بابانىڭ دىنى، بالارغە كوچۇب قالۇچان بولدىغى كىبى، انلارنىڭ

۱) Воскр. л. т. 2, стр. 120. Никон. л. т. 4, стр. 72.
(офійск л. т. 2, стр. 177. Симеон. л. стр. 202. Львов. л.
т. 1, стр. 260. Ермол. л. стр. 154.

۲) Воскр. л. т. 2, стр. 10. Никон. л. т. 4, стр. 229.
Л. Авраамки стр. 87. Львов. л. т. 1, стр. 188. Ермол. л.
стр. 112. Кн. степенная т. 2, стр. 355. Русскій хронографъ
ч. 1 стр. 411.

ناچار عادنلر ينده بالالارغه ككوجوب قاللا. بورونغي بابالرينك اتالريني وياخود طوغانلريني ئولتورروب خان بولغانلريني بلوب ئوسكان محمودك نك ، آنلر عادتتجه يوروب، طوغانلريني ئولتورورگه تلهوي، اول چاقلرنك جولاسينه قاراغانده هيج يات اش توگل ايدى. قاسم ايله يعقوب نك ماسقاو يورتنده نه حالده طورغانلقلرى بر آزغه چه بيلگولى بولماسه ده، سوگنندن آنلر خصوصنه خيلى معلومات بار. بونلرنك ۱۴۴۷ نچى يلدە واسيلى ايله برابر ماسقاوغه تايغوب، آنسك خستنده بولغانلقلرى بورونغي يارليقلردن آكشلاشولادر. شيماقاهم ايوان ماژايسكى ايله كناز ميخائيل آنديريويچ هم واسيلى ياراصلاويچ لر آراسنده، ۱۴۴۸ نچى يلدە، يازولغان يازوده اولگى لر صوگنغى لرنى «اولوغ كناز واسيلى، كناز ميخائيل آنديريويچ، كناز واسيلى ياراصلاويچ، شاهزاده لر، تاتار تورلرى، اوشانداق آنلرنك تاتارلرى اوستينه يورماسكه، آنلرغه هيج بر يامانلق قيلماسقه» ديو سوز بيره لر (۱) مونه شونده غى شاهزاده لر، شهبه سز، قاسم ايله يعقوب در. محمودك خان قزانغه اورونلاشقدن صوكره، روس يورتي اوستينه باصقونلق ايتە باشلادى.

۱۴۴۶ نچى يلدە، خان نك كشى لرنندن ۷۰۰ كشى اوستيوغ اوستينه كيلوب، آنى اوچ كون قاماب طورديلر. صوكره، آكشا هجوم ايتوب، شهرگه اوت تورتيلر. تاتارلر شهرنى آلورغه طروشوب قاراسه لرده، بولديره آلماديلر. روسلر تاتارلرنك هجوملرينى قايتاروب، اوتنى سونده بوردلر. تاتارلر اوستيوغ شهرينى آلا آلماسه لرده، روسلردن تورلى جه نلك آلوب كيلوشديلر. آرتلردن قوماسقه روسلردن سوز آلوب، يورتلرينه قايتوب كيتديار. تاتارلر اوچون بو يورو قيون بولماغان ايدى ايسه ده، قايتو قيون بولوب چقدى. تاتارلرنك كوبسى قايتقان چاغنده صوغه باتوب هلاك بولدى.

۱۴۴۷ نچى يلنك قشنده، (نويابر، ديكابر آيلرنده) محمودك خان اوزينك بكلرينى، بيك كوب عسكر ايله، ولاديمير، موروم هم باشقه شهرلر اوستينه يياروب، اول ييرلرده باصقونلق ايتهرگه قوشدى. واسيلى، تاتارلرنك كيلووندىن خبر آلغاچده، آنلرغه قارشى عسكر يباردى (۲). محمودك خان عسكرينك

۱) Древн. росс. вивліюв. т. 1. стр. 299.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 121. Никон. л. т. 4. стр. 78. Щербатовъ т. 4. стр. 719. Симеон. л. стр. 203.

بويور وشارنده نەلر قىلدقلىرى طوشماسنده تارىخلردە آچىق خىبرلر كورونمىدىر .
 ۱۶۶۱ نچى يىلدە اولسوغ كىناز واسىلى ولادىمىر شەرىنە كىلدى . پلوىي ، قزان
 اوستىنە يورو ايدى . شول چاقاردە قزاندىن ايلچى لىر كىلگانلىكى سىبىلى ، واسىلى
 اولكى اويندىن قايتوب ، قزانغە يورمادى . مونە شوشى واقەلردن صولك محمودك
 خان طوشماسنده تارىخلردا خىبر كىسولەدر . آنڭ قايسى يىلنى ئولگانلىكى
 بىلگولى توگل . مرجانىڭ يازوونە قاراغاندە ، اول ، ۸۶۸ نچى يىلدە وفات
 بولغان (۱) . بو ايسە مىلادى ايلە ۱۶۶۳ - ۱۶۶۳ نچى يىلرغە طوغرى كىلە .
 محمودك خانڭ ترجمە حالندە ذكر ايتولگان قايسى بر نرسەلر آچىق
 بولنوب قالسون اوچون ، بز ، بو اوروندە واسىلى ايلە شىماقا ھەدە قاسم
 ايلە يعقوب لىر طوشماسنده بر آزنسە يازوب كىتونى تىوشلى كورەمز . واسىلى ،
 ياڭدان اولوغ كىناز بولوب ، اشنى يولغە قويدقن صوكرە ، ۱۶۴۸ نچى يىلڭ
 تىشندە ، بىك كىوب عىسكەر ايلە ، شىماقا اوستىنە يورمىكچى بولوب ، گالچ
 شەرىنە يورى باشلادى . قاستراماغە طوقتاب ، اوزىڭ كونداشى ايلە كىلوشو
 طوشماسنده خىبرلەشورگە طوتوندى . شىماقا مونىن صولك واسىلى ايلە دوست
 بولمىچى بولدى . آڭا ھىچ بر يامانلىق قىلماسلىغىنە كرېست ئوبوب آندايتدى .
 شىكا كورە ، آرادەغى دشمانلىق يومشاروب ، ايكى آرادە اوروش بولمى قالدى .
 شىماقا واسىلىغە يامانلىق قىلماسقە آندايتدى ايسەدە ، بو آند اوزاققە بارمادى .
 ۱۶۴۹ نچى يىلدە ، آندىنى بوزوب ، قاستراما شەرىنە ھجوم ايتدى ، واسىلى ، شول
 خىبرنى ايشوتكچدە ، شىماقا اوستىنە يورى باشلادى . آنڭ ايلە برگە قاسم ايلە
 يعقوبدە بار ايدى . ايكى آرادە طور صوغوش بولوچىلىغى كوتولگان ايدى
 ايسەدە ، بويولمىدە اوروش بولمى قالدى . شولوق يىلنى كوك اوردا خانلردىن
 سىد احمدنڭ كشى لىرى «پوخرا» يلغەسى يانمە كىلگانلر ايدى . بىونلر ،
 اول ياقدە باصقونلىق ايتوب ، روسلرغە خىلى ضرر كىلتوردىلر . روس اولوغلردىن
 نىچەسىنڭ خاتونىنى طوتقون ايتىلر . قاسم ، آنلرنڭ كىلوونى بىلگچدە ،
 زۇينىغارود شەرىدىن تاتارلر اوستىنە يوردى . تاتارلر اول چاغىدە نورلى ياققە
 طارالوب ، طرىوماق چىارغە طوتونغانلر ايدى . قاسم ، تاتارلر ايلە اوچراشوب ،
 قايسىلرىنى قردى ، قايسىلرىنى ايسە طوتقون ايتدى . بو باصقونلىق تاتارلر

اوچون اول چاقلى فائدهلى بولوب چقمادى. شوندىن سوڭ تاتارلار قايتوب كيتدىلر (۱). واسىلى نڭ ۱۴۵۰ نچى يىلنىڭ غنوارى شىماقا اوستىنە بولغان سفىرىندە ھم، قاسم ايله يعقوب، اوزلرى ايىدەرچىلرى ايله بار ايدى. شولوق يانى واسىلى، تاتار اولوغلىرىدىن مولام - بىردى اوغلان نڭ كوب عسكرايله روسىيە اوستىنە ~~س~~يىلگانلىكىدىن خبر آلدى. شول خېرىنى آلووى ايله آنلرغە قارشى عسكەر يباردى. شوشى عسكەر، قاسم ايله قونستانتىن اسملى روس قول آستوندى ايدى. بونلر، تاتارلار ايله اوچراشقاچ، آنلرنىڭ خىلى سىنى قوردىلر، قايسىلرى ايسە قاچوب قوتولدىلر. واسىلى، ۱۴۵۳ نچى يىلدە، اوزىنىڭ اوغلى ايوان ايله يعقوبنى شىماقا اوستىنە يباردى. بونلرنىڭ كىلووېنى ايشتوب (شىماقا) نووغوردغە قاچقان ايدى. شونلقدن ايكى آرادە اوروش بولمادى شولاي بولسەدە، ايوان ايله قاسم، شىماقاغە قاراغان شەر ھم اوللرنى طالب، آندەغى كشىلرنى طوتقون ايتدىلر. شول قاچووندىن سوڭ شىماقا ياشكان قايتا آلمادى اول، ۱۴۵۳ نچى يىلنىڭ ۱۷ نچى ايووندى، نووغورد شەرىندە وفات بولدى (۲). مونڭ ئولووېنى قايسى برەولر واسىلى نڭ شىماقانى آغولاتووى ايله بولدى دىلر (۳). ۱۴۵۳ نچى يىلدىن سوڭ يعقوب اسمى تارىخلردن يوغالادر. قاسم اسمى ايسە، آناردن سوڭ بايتاق يىلرغە چاقلى ذكر ايتولوب كىلە. قاسم ايله يعقوب، واسىلىغە شاقى خىمتلر كورسەتكەنلىكلرى اوچون، آنلرنىڭ ماسقاودە درجەلرى ظور ايدى. تاتارلرغە قارشى بولغان سفىرلرنىڭ كوبىسىندە آنارظور خىمت كورسەتكەنلىكلرى كىي، باشقى اورونلردەدە اولوغ خىمتلر كورسەتەر ايدى. شوڭا كورە واسىلى، ۱۴۵۲ نچى يىلدە، قاسمغە اوقا يىخەسى بويندىغى Городецъ شەرىنى باشلادى. شوندىن سوڭ تىگى شەر، «قاسم» اسمى ايله آتالوب يورتولە باغشلادىغى ايله برابر، ووس بىرىنىڭ اورطەسىندە قاسم خانلىغى آتالغان كچككە بر تاتار خانلىغى پىدا بولدى. بو خانلىق، اوزىنىڭ ۲۰۰ يىلدىن آرتق بولغان ياشاوندە، تاتارلردن بىگرەك، روسلر اوچون خىمت ايتدى. قاسم نڭ خانلىغى ۱۷ يىل چاماسى بولوب، ئولووى ۱۴۶۹ نچى يىلدە بولغانلىغى

۱) Вскр. л. т. 2. стр. 122. Никон. л. т. 4. стр. 75. Симеон. л. стр. 204. Ермол. л. стр. 154.

۲) Твер. л. стр. 495. Новгород. л. 2. стр. 53.

۳) Арцыбашевъ т. 3. стр. 210.

اويلانادر (۱). واسيلى ايسه، ۶۲ ۱۴ نچى يلنڭ ۲۷ نچى مارتندە، وفات بولوب، اورنيەنە اوغلى ايوان اولوغ كناز بولدى. ديمككە واسيلى، محمودك خاندىن ايكى يل چاماسى ئلوك ئولگان بولا.

۱۱

خليل خان

محمودك خاننڭ ايكى اوغلى بولوب، آنلرنڭ برسى خليل، ايكنچى سى ابراهيم ايدى (۲). آتاسينڭ وفاتىدىن سوڭ، خليل، قزان خانى بولدى. روس روز نامەلرى محمودك خاندىن سوڭ خليل اسمينى ذكر ايتماينچە، طوب طوغرى ابراهيمنى يازا باشلىلار. قايسلرى محمودك دن سوڭ قزان دە خانلق ايتوچى ابراهيم بولدى، ديوب، خليلنڭ بتونلاي خان بولماوينى دە آڭلاتالار. لکن محمودك ايله ابراهيم آراسندە خليلنڭ خان بولووندە هيچ شەبە يوقدر. بورونغى يازمەلردە آنى قزان خانينڭ ۵ نچى سى ديوب سانالديغى (۳) ككى، تاتار خانلرينڭ اوروغلرينى يازغان روسچە اوروغلق لردە دە، خليلنى خان ايتولوب سانالادر (۴). يات ييرلك يازوچيلرنڭ سوزلردن هم، خليلنڭ قزان خانى بولغانلىغى بلونەدر. «قزانتيلرنڭ» «Chelealek» (خايل) اسملى خانلرى بولوب بالاسز وفات بولدى. آنڭ نور - سلطان اسملى خاتونى، قالوب، شوڭا ابراهيم نكاحلاندى. ابراهيمنڭ نور - سلطاندىن ايكى اوغلى بولوب، آنلرنڭ برسى محمد امين، ايكنچى سى عبداللطيف ايدى (۵)، ديگان سوزدن، خليلنڭ قزان خانى بولغانلىغى آچىق بلونەدر. روسچە اوروغلق لردە هم، ابراهيمنڭ بالالرى ذكر ايتولديگى دلە، خليلنڭ هيچ بر بالاسى ذكر ايتولميدىر. بو حقدە مرجانى

۱) Энци. Брок. и Ефр. т. 28, стр. 664. Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 58.

۲) Бархатная книга т. 1. стр. 26.

۳) چارم ممتك. پنجم خليل، ششم ابراهيم. جزأ جنك ص. ۲

۴) Улу Махметовъ сынъ Мамотякъ, а Мамотяковы дѣти; Халиль царь, да Бреимъ.

۵) Герберштейнъ стр. 145. Щербатовъ т. 4. стр. 448—249.

حضرتلری «ثم ابنه خلیل خان بن محمود خان. والدی بعدند، قزان تختینه جلوس ایدب خان بولدی. ولکن سنه اثنتین وسبعین، برادری ابراهیم غلبه قلب، مدتی آز اولدغندن بزگا معتدبه خبری واصل اولمادی» (۱) دیدر.

هجری ایله ۸۷۲نجی ییل، میلادی ایله ۱۴۶۷نجی ییلغه طوغری کیلگانلکدن، خلیل ننگ خانلغی ۳ ییل چاماسیغنه بولغانلغی بلوندر. خلیل ننگ خانلغی ۱۴۶۷نجی ییلدن تلوک توگالماگان بولووینی اولارغه بولسهده، آننگ شول ییلدن صوگفه قالماغانلغی آجیق بیلگولیدر (۲). ابراهیم خان ننگ ترجمه حالنده یازولاچق واقعه لر، اشنگ شولای ایدیگینی بلدیره چک بولغانغه کوره، بز بو اورونده آننگ طوشماسنده سوزنی اوزونغه یباره سمز کیلمیدر. خلیل خاندن طول قالوب، صوگره ابراهیم خانغه نکاحلانغان نور-سلطان بیکه اوزون عمرلی بر خاتون بولدی. آننگ اسمی بزنگ تاریخده بایتاق ذکر ایتوله چک بولغانغه کوره، بز بویولی آننگ حقنده آرتق نرسه لر سویلی سمز کیلمیدر. آلایده آننگ اسمی خصوصنده بر آز سویلهب کیتونی تیوشلی دیوب بلهمز. اولوغ اوروغلردن بولغان خاتونلر ننگ اسمینه «سلطان» سوزینی قوشوب یورتو ویاخود شونی قوشوب اسم ایتو بورونغی تاتار خاتونلریننگ اسملرنده اوچراشتورغالیدر. ابراهیم خان ننگ قارت خاتونی هم، فاطمه-سلطان اسملی بولوب، اسمیننگ آراغینه «سلطان» سوزی قوشولغان ایدی (۳). قاسم خانلریننگ صوگنی سی بولغان خانشا هم فاطمه-سلطان اسملی ایدی (۴) قاسم ننگ آتاقلی خاتونلری آراسنده ماه-سلطان-خانکه، خان-سلطان-خانکه، نقل-سلطان-بیکه اسملی خاتونلار بار ایدی.

(۱) مستفاد الاخبار ج. ۱. ص. ۱۲۵-۱۲۶.

(۲) Воскр. л. т. 2. стр. 152. Софійск. л. т. 2. стр. 187. Никон. л. т. 4. стр. 118. Львов. л. т. 1. стр. 278. Симеон. л. т. 217. Ермол, стр. 158.

(۳) Герберштейнъ стр. 145.

(۴) Исслѣд. о касиж. цар. и царев. т. 3. стр. 461.

بوروئغى يازمەلردە (۱) «خانەكە - سلطان» اسملى بىر بېكەنڭ، دشمان قولينە طوتقون توشكانلىكى يازولادىر. آنڭ سويلەكان جىرولرىنە (۲) قاراغاندە، اول بېكەنڭ خان قىزى وياخود تانار اولوغلرىدىن بىرسىنڭ قىزى بولغانلىقى آڭلاشولادىر. بو بېكەنڭ جىرولرىدىن «سلطان» سوزىنڭ آڭا اسم بولماينچە، قوشامتەغنە بولغانلىغىنى آڭلارغە مەمكن در.

VIII

ابراهيم خان.

خليل خاندىن سوڭ قزان خانلىغىنە، محمود خاننڭ ايكنچى اوغلى بولغان، ابراهيم خان بولدى. بو كىشى، خليل ئولگاندىن سوڭ، آنڭ نور-سلطان اسملى

(۱) بو يازمەنڭ قولمىزدەغى نىسخەسى ھىجرىدىن ۱۱۴۵۵ نچى يىلە يازولمىشدر.

الھى پرو

يازغە چقسە تورلانور.	ياغە توشكان خورلانور.	عمرلە يىگت بولاگى	ياراسون يىگت يورەگى.	خانەكە سلطان آتلى ايدىم	چاباتا تابماي بارامىن.	خانەكە سلطان آتلى ايدىم	سوخارى تابماي بارامىن.	خانەكە ساطان آتلى ايدىم	تورگون طوتوب بارامىن.	سرايم باشون قان آلدى	خانەكە بېكەم ياي آلدى.	مىن بويىردە كوب تورمان	كىركەدە چاقىدە من بولمان.	اورماي كىتىم انكاچاي	يتماي لا كىتەم انكاچاي.	آرتولا قردە اولتورور	ياقالا كوتە اولتورور.
آغاچ باشى بورلانور	قوياشلار چقسە نورلانور	آق چورطالى كولماگم	مىن كىتىكان سوڭ قابىلە	عثمان برحافظ قىزى ايدىم	ساختيان كىماس ناز ايدىم	عثمان برحافظ قىزى ايدىم	شىكىرلە قابماس ناز ايدىم	عثمان برحافظ قىزى ايدىم	جفاكەدە طوتماز ناز ايدىم	كىچەلر ياتوب توش كوردىم	آلتى قىزىنڭ اچىندە	آغاچ باشى كوڭ تومان	اوت كىتىرمن سو بىرمن	اوزون اوزون يورلارنى	ايتە طورغان نىتىمە	خانەكەنڭ «ضباسى»	خانەكەنى صورصاڭىز

سوئغى يولەغى «ضباسى» سوزىنى ايكنچى تورلىدە اوڧورغە مەمكن.

طول قالغان خاتونىنى نەكاحلانىوب، خانلىق ايتە باشلادى (۱). آنڭ اسمى نارىغلىرىدە
ايڭ اوّل اولارەق ۱۴۶۷ نچى يىلنڭ صوڭغى يارتىسىندە ذكر ايتولە باشلىدىر (۲).
يوغارىدە اسمى ذكر ايتولونگان قاسم، ايواننڭ قوشووى بويىچە، ۱۴۶۷ نچى
يىلنڭ ۱۴ نچى سىنتە بىرنەدە، قزان اوستىنە يوردى. آنڭ ايله بىرگە اولوغ كىناز
ايوان واسىلىويىچ نڭ ايوان يورويويچ ھەمدە ايوان آبالىنسكى لىر قول استونىدە
قاسمغە ياردەم ايتەر اوچون يىبارگان بىك كوب عسكىرى ھەم بىبار ايدى.
قاسم نڭ قزان اوستىنە بولغان شوشى سفرى آنە خان بولمىق اويى ايله ايدى.
قزان بىكرىدىن نىچە لەب كشىلەر، باشلىرىدە عبدالمؤمن بولدىغى حالدە، قاسمغە
خبر يىباروب، آنڭ قزان خانلىغىنە كىلوب اولطورووينى تەڭگانلر ايدى. بو
خبر قاسمغە ايرىشكچ، اول آڭا بىك شادلاندى. شول ھەمدە ايوانغەدە خبر
بىروب، آناردن قزان اوستىنە يورور اوچون ياردەم ايتوووينى اوتوندى قزان
خانلىغىنڭ قاسمغە تەڭگووى، آنڭ اوزى اوچون نەچاقلى فائىدەلى بولسە ايوان
اوچونىدە شول چاقلى فائىدەلى ايدى. شوڭا كورە ايوان، قاسم نڭ سوزىنى طىكلاپ،
آڭا اوزىنڭ بايارلىرى قول استونىدە كوب عسكىر بىردى. عبدالمؤمن لىر نڭ سوزلىرى
قاسمىنى بتونلاي شادلاندىرىغان بولسەدە، چىلاب قاراغاندە شادلانورلىق اش بوق
ايدى. آنلرنڭ قاسمىنى چاقورولرى، خان ايتەر اوچون بولماينچە، آنى آلداب
چاقورغانلر ايدى (۳). تىكى لىر نڭ آلدالرى قاسمغە بىلگولى بولماغانلىقدن، اول،
خان بولو اويى ايله، قزانغە يورگان ايدى. مىنم اويلاومچە عبدالمؤمن لىر نڭ
قاسمىنى چاقورولرى، خىلىل خان ئولسگچ بولورغە تىوش. شولاي بولسەدە آنلرنڭ
آلداب چاقورولرىنى انكار ايتوب بولمى. قاسم، وولغە يانينە يىتىكچ، قزان
ياغىنە چىغارغە اويلادى. قاسم نڭ قزان خانى بولورغە اويى بىك كوچلى ايدى

۱) Герберштейнъ стр. 145.

۲) Воскр. л. т. 2 стр. 152. Никон. л. т. 4. стр. 118. Софійск. л. т. 2. стр. 187. Львов. л. т. 1. стр. 278. Симеон. л. т. 217. Ермол. л. т. 158. Кн. степенная т. 2. стр. 529. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 469.

۳) Воскр. л. т. 2. стр. 152. Софійск. л. т. 2. стр. 187. Никон. л. т. 4, стр. 118. Львов. л. т. 1. стр. 278. Симеон. л. т. 217. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 469.

کنازلگنده دائمی عسکر بوق ایدی، بیلگولی بر اورونغه عسکرلرک جبولووی
ایله پادشاهنک بویروغی بولغاچغه تگی لر شونده جبولالر ایدی. چیرمشلر
اوستینه یورگاندده شولای بولدی. بونلر، گالیچ شهرینه جبولدقن صوگره،
۶نجی دیکابرده، یولغه چقدیلر. روسلرغه اورمان آرقلسی یورورگه وشونک
ایله برار قش بیگ صالحون بولغانغه کوره، یورو بیگ چیتون بولدی.
آنلر بر آی یوردکن صوگره، ۱۴۶۸نجی یلنک ۶نجی غینوارنده، چیرمش
بیرینه کیلوب یتدیلر. کشی قولندن کیله طورغان نه چاقلسی یامانلق لار
بار ایسه، بارسنده قیلورغه باشلادیلر. چیرمش لرنک قایسیلرینی قره لار،
قایسیلرینی طوتقون ایتهلر، قایسیلرینی ایسه اوت ایله یاندیره لار ایدی (۱).
آنلرنک نه چاقلی تورلوق — طوارلاری بار ایسه، شونلرنی اوزلرینه آلار،
قالغانلرینی صویوب کیتلر، اشکه یارارلق نوسه لرنک بارچه سینی طالیلر
ایدی. روسلر، قورالسز خلق ایله اش ایتکانلک لری اوچون، کوکللری
تله گان نوسه لرنک هر برسینی قیلالر ایدی. روسلر قزانغه بز تهولک یول
قالغانچهغه چاقلی باصقونلق ایتوب، اول ییرلرنی بتونله ی خراب ایتدکن
صوگره، ماسقاوغه قایتوب کیتدیلر. شوچاغنده اولوغ کناز ایوان، موروم،
نیزنی — نوؤغورود خلقلرینه ؤولغه بویندهغی یات خلق لرنک اورونلرنده
باصقونلق ایتهرگه بو یورغان ایدی. آنلر، ایواننک سوزینی بیرینه
یتکوروب، ؤولغنک هر ایکی یاغنده باصقونلق ایتدیلر. آندهغی خلقلرنی
قروپ طالادیلر. روسلرنک بو یرتقچلقلری تاتارلرنک کیفینی یباردی.
آنلرده روسلردن ئوچ آلو اویننه کیلدی. ۱۴۶۸نجی یلنک یاز باشنده،
قزان تاتارلری «کیچمه نگو» نی آلوب یاندردیلار (۲). ایوان، بونلرنک
کیلووینی ایشوتکاچده، اوستلرینه عسکر یباردی. شوچاغنده تاتارلرنک بر
تورکومی کاستراما تیره سینه هجوم ایتوب، اول یاقده باصقونلق ایتدک لری
کبی، ایکنچی بر بولوگی موروم تیره سینه هجوم ایتکانلر ایدی. تاتارلرنک

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 153. Софійск. л. т. 2. стр. 187.
Никон. л. т. 4. стр. 118. Львов. л. т. 1. стр. 279. Симеон.
л. стр. 218. Кн. степенная т, 2. стр. 529. Русскій хроно-
графъ ч. 1. стр. 469.

۲) Львов. л. т. 1. стр. 279. Симеон. л. стр. 218.

برنجی یوروشلری کوکلی بولدی ایسه ده، بو سوکھی سی تاتارلر اوچون کوکلسز بولوب چقدی. موروم دهغی دانیلو خولمسکی دیگان باشلق، عسکر ایله چغوب، تاتارلر اوستینه هجوم ایتدی. تاتارلرنڭ آرتلرندن قاولاب، آلونغان طویوملق هم طوتقولرنی کیری آلدی (۱). تاتارلر اورمانغه قاجوب قوتولماغان بولسلر ایدی، کوبسی نڭ دانیلو طرفندن قرولوب بتروله چگی یاقین ایدی (۲). شولوق ۱۷۶۸نجی یلنڭ یاز باشنده، اولوغ کناز ایوان واسیلیویچ طاغیده قزان یورتی اوستینه یورمکچی بولدی. برگه لهب باصقولوق ایتهر اوچون، تورلی اوروندهغی عسکرلرگه بیوروک طاراتدی. ماسقاودن «رونا» اسملی باشلقی، قزاقلر ایله، گالیچغه یباردی. گالیچ دن ایسه، غلیب، ایوان، واسیلی سیمونف لرغه سفر ایتهرگه قوشدی. بونلر ئلیگی «رونا» ایله برگه لهب، والوغدا شهرینه یوری باشلادیار. ۹نجی مایده ایسه، آندن اوستیوغغه یوردیلر. بونلرنڭ سفری کیمه ده بولوب، یانلرنده والوغدا کشیلریده بار ایدی. اوستیوغ دن کناز ایوان زوینیتس اوستیوغلیلر ایله، ایوان ایغنا تیویچ ایسه کیچمه نگولیلر ایله برگه یورمکده ایدی. بونلرنڭ بارچه سی واتکه صووی بویندهغی قوتیلنیچ شهری یاننده جیولدیلر. شول چاغنده واتکه کشیلرندن بایناق کشی کیلوب، بونلرغه قوشلکیلر. واتکه کشیلری قزان اوستینه یورمکچی بولغان ایدیلر ایسه ده، قزان تاتارلرنیڭ واتکه اوستینه یورولری آنلرنی قورقوتدی. شونلقدن، روسلر ایله برگه قزانغه بارورغه قیوچیلیق ایته آلماینجه، کیری واتکه گه قایتوب کیتدیلر. آلایده آرالارندن ۳۰۰ کشی ایوان عسکری ایله قزانغه یوردی.

شول چاغنده قزانلیلر واتکه ییرینه کیلوب، اول تیگره ده باصقولوق ایته باشلاغانلر ایدی. قزان یاوی شاقطی کوب بولغانلغی اوچون، واتکه لیلر قورقوغه توشدیلر. آنلرنڭ تاتارلرغه قارشى طورورلق کوچلوی بولماغانغه کوره، قزان خانى ابراهیم قول آستونده بولمقچی بولوب، آڭا باغوندیلر. روس عسکری واتکه بویندهغی چیرمش لرنڭ اوطراقلرینی طالب، آندن قاماغه

۱) Арцыбашевъ т. 4. стр. 5. Щербатовъ т. 4. ч. 2. стр. 17.

۲) Щербатовъ т. 4. ч. 2. стр. 18.

يوردى. بونلر، «طاملوفا» (۱) غە چاقلى يوروب، يول بويىندە اوچراغان ساتوچىلارنى طاليلر، قورلر ايدى. روسلر، قزان يورتى اوستىنە يورورگە تىوشاى ايدى ايسە لردە، قزانغە ياقىنلاشورغە باطر چىلىق قىلالا امدىلار. تاتارلارنىڭ قاما آرقىلى چغوب يورى طورغان اورونلرىنە (۲) بتد كىدن سوكرە. كىرى قايتورغە باشلادىلار. روسلارنىڭ بارتلە گانى تاتارلارنى طالالو هم قرو بولغانلقلارى اوچون. آنلر قايتوشلرىندە قاما بويىندەغى تاتار اوللارىنى طالب، آنلرغە كوب ضرر كىلتوردىلار. روسلارنىڭ بو باصقونلقلر ايله گنە كوكللرى بولوب يتما گان ايدى. آنلر، قاما بويىنچە Бѣлая Воложка اسملى يىلغىغە چاقلى منوب، شول اورونلردە باصقونلق ايتە باشلادىلر. روسلر ايله تاتارلارغە قزان يىرىندە اوروشورغە طوغرى كىلماسدە، قاما بويىندە اويلانماغان بر اوروش بولدى. آنڭ بولوى مونه شولاي ايدى: قزان تاتارلرىندىن ۲۰۰ كشى تگى يىلغىغە چاقلى مىنگانلر، آندهغى چىرىشلردە آنلارنى قالدىروب، اوزلرى كىمە ايله قاما بويىنچە يوغارى طابا كىتكانلر ايدى. روسلر، شوشى چىرىمىشلرنىڭ اوستلرىنە هجوم ايتوب، آنلرنى قىلچىن كىچوردىلر. نە چاقلى تورلوك - طووارلرى بار ايسە، بارسىنى قردىلر. تاتارلار قالدىروب كىتكان آنلرىندە قروب يوق ايتدىلر. شوندىن سوڭ اوزلرى تاتارلارنىڭ آرتىدىن يوغارى طابا يورى باشلادىلر. تاتارلار ايله روسلر آراسى يراق توگل ايدى. روسلر، تاتارلارنىڭ ياقىن ايدىكارىنى بىلگىچدە، تاتارلار اوستىنە هجوم ايتەرگە بولدىلر. روس باشلقلارى اوز آرا كىنگاشوب، ايوان رونا قول آستوندى تاتارلار اوستىنە عسكىر يباردىلر. بونلارنىڭ سانى شاقلى كوب بولوب، يىدى كىمە گە اورونلاشقانلر ايدى. روسلارنىڭ كىلووى تاتارلارنى قورقوتدى. ايركونلەب باصقونلىق ايتىمكە بولغان تاتارلار، روسلرنى كورگىچ شاشوب قالدى. بونلر، روسلرغە قارشى طورا آلمايا قىلرىنى بلوب، يار قىرىنى چقىدىلر. رونا اوزىنىڭ عسكىرىنە يار قىرىنە چغوب تاتارلار ايله صوغوشورغە قوشدى.

(۱) بو اوروننىڭ اسمىنى روس روزنامەلرىنىڭ بارچەسى Тамлуга دىو ضبط ايتوب، آنڭ بر شەر وياخود آوول اسمى بولدىغىنى بىلدەرلر. مىنم بلوومچە، بوسوز بر نرسەنىڭ اسمى بولماينچە، тамъ-луга سوزلرىندىن قوشلوب ياسالغان جعلى بر اسمدر. بولاي بولغاندە روسلر ۋولغەنىڭ بولونلىق ياغىنى محاربه ايتىكانلر بولا.

(۲) بو «كىچو» نىڭ لايىش اويازىندەگى «شوران» آوولى ياندى بولغانلىغى اويلانولادىر.

تاتارلارنىڭ روسلر ايله صوغوشورلىق كىمەلىرى بولمادىغى كىبى ، آنلارنى قورقوتورلىق قوراللارىدە يوق ايدى . شوڭا كورە صاقلانوب اش ايتە رگە تىوش ايدى . تاتارلار روسلرنىڭ يار قىرىنە چغولرىنى كورگاچدە ، كچكنە بىرلنەنىڭ آرغى باغىنە كىتوب ، يلغە آر قىلى روسلر ايله آتوشا باشلاديلر . روسلر هر ياقىن تاتارارغە اوستون بولغانلىقلىرى اوچون ، تاتارلر ايله ياقىندىن اوروشورغە تىلار ايدى . شوڭا كورە يلغەنىڭ آرغى باغىنە چغوب ، ايكى آرادە ياقىندىن صوغوش باشلاندى . روسلر تاتارلارغە قاراغاندە كىوب وشونىڭ ايله برابرلىق قوراللانغان بولغانلىقلىرى سىبىلى ، بو اوروش تاتارلار اوچون خىرسز بولوب چقدى . آنلرنىڭ بارچەسى روسلر طرفىدىن قىرولوب ، آنچق «طولازى» ، «بىردش» اسملى باشلقارى صاغ قالدى . بونلردە روسارغە طوتقون ايتولدى . روسلردن ايسە بو اوروشدە ۲ كشى ئولوب ، ۶۰ كشى يارالاندى (۱) . شوندىن صوڭ روسلر ، پىزم هم اوستىووغ آر قىلى اولوغ كىناز ايوان يانينە قايتوب كىتىدىلر . روسلر ايله تاتارلار آراسىدە غى دشمانلىق بىك نق تامور جاىگان بولغانغە كورە ، آنى تىزگنە بتورورگە يول يوق ايدى . روسلرنىڭ تله گانى قزان يورتىنى طوز دىرو بولدىغى كىبى ، تاتارلرنىڭ تله گانيدە روس يورتىنە باصقونلىق ايتوايدى . شولوق ۶۸ : ۱۱ نچى يلنىڭ ۱۱ نچى ايوونىدە ، كىناز فىئودر خرىپون نيژنى-نوگوروددىن قزان اوستىنە يوردى . آنىڭ ايله ماسقاو عىسكىرى بولونوب ، بونلرۇلغە بوينچە كىمە ايله يورگانلر ايدى . تىگى سفر روسلر اوچون كوڭللى بولوب چقدىغى كىبى ، مونسىدە كوڭللى بولدى . روسلر ، قزان تاتارلارى ايله اوچراشوب ، آنلرنىڭ خىلى سىنى قوردىلر . شوشى قىرولغانلر آراسىدە خاننىڭ ياقىنلىرى ، اوشانداق قزاننىڭ اولوغ كىشىلىرى بار ايدى . تاتارلرنىڭ آناقلى كىشىلردىن بولغان «قولوپاي» بىك بو اوروشدە ئولتورولوب ، خواجەم-بىردى بىك طوتقون ايتولدى (۲) . بو صوڭغىسىنى روسلر ماسقاو غە آلوب كىتىدىلر . ۶۹ : ۱۴ نچى يلنىڭ ياز باشىدە ، اولوغ كىناز ايوان واسىلىويچ قزان اوستىنە يورورگە بولوب ، فونستانتىن

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 153—154. Никон. л. т. 4. стр. 119—120. Софійск. л. т. 2. стр. 188. Львов. л. т. 1. стр. 279. Симеон. л. стр. 219. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 470.

۲) Симеон. л. стр. 219. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 470.

بیززوبتسفی قول آستونده کیمه لر ایله کوچلی عسکر یباردی. بونلر آراسنده روس بیرینک هرئوشندن جیولمان بایار بالالری بولدینی کبی، پادشاهنک اوز عسکریده بار ایدی. ماسقاودن ایسه، صوغوشقه یارارلق بار کشینی، پیتر آبالینسکی قول آستونده بارورغه بویوردی.

بونلر ماسقاو یلغسی ایله توشوب، نیژنی - نووگورودغه کیلدیلر. بو چاقلرده روس بیرنده کی اتاقلی یلغلرنگ اوستی قزان بیرینه باصقونلق ایتمرگه باروچی روس عسکری ایله طولغان ایدی. عسکرنگ فایسیلری قلیازما یلغسی ایله توشکانلر ایدی. موروم هم قالومنا کشیلری اوقایلمه سی بوینچه، ولادیمیر، صوزدال کشیلری قلیازما بوینچه، دمیترف، اوغلیچ، یاراصلاف، روستوف، کاستروما کشیلری وولغه بوینچه نیژنی - نووگورودغه کیلدیلر. بونلر، روس یورتینک تورلی بیرندن کیلگانلر ایدی ایسه ده، جیولولری برچاقده بولدی. دانیلو واسیلیویچ قول آستونده فی بایار بالالری ایله ایواننک اوز عسکری اوستیوغدن قزانغه یورورگه تیوشیلر ایدی ایوان، کناز سیمون صابوروفغه، والوغدا کشیلری ایله برگه لهب، والوغدادن قزانغه یورورگه بویوردی. بونلر اوستیوغغه یتککچ، کیمه لر ایله واتککگه کیلوب، آنده فی خلقلرغه، اولوغ کناز عسکری ایله برابر قزان خانی اوستینه یورورگه تیوشلی لکنی سویله دیلر. روسلرنگ بو سوزی واتککلیلرنی یومشارتمادی. آنلر، «بزی بیت خان ایرکسز ایتدی. قزان خانی ایله اولوغ کناز آراسنده اوروش بولغانده، آنلرنگ هیچ برسینه یاردهم ایتماسک بولوب، بز آشکا سوز بیرگان ایدک» دیو اولوغ کناز عسکری ایله قزان خانی اوستینه بارا آلمایاچقلرینی بلدیردیلر. شواچاغنده واتککده قزان خانینک ایلچیسى بار ایدی. اول، روسلرنگ قزان اوستینه یورمکده بولدقلرینی قزانغه خبر ایتدی. قونستانتین بیززوبتسفی قول آستونده بولغان روس عسکری قزانغه کیمه رگه طورغانده، اولوغ کناز ایواندن بیززوبتسفیغه خبر کیلدی ایوان آکانیزنیده قالورغه بویوروب، عسکرنگ تله گانلرینی قزان اوستینه یبارورگه قوشقان ایدی. بیززوبتسفی پادشاهنک بو یروغینی آلاچده، قول آستونده فی باشقلرنی چاقوروب، آنارغه اولوغ کنازنگ بو یروغینی بلدیردی. «میگما منده قالورغه، اما سزنگ اوروشنی تله گانلرنگگه قزان پیری اوستینه باروب، وولغننگ هر

ایکی یاغنده بولغان اورونلارنى محاربه ايتەرگه قوشولغان. سز بارگز! شولای بولسده قزاننڭ اوزینه قاغولماگز» دیدی. نگی لرایسه، «بز بارمزه، ایزگو چیرکاو، اولوغ کناز ایوان همده پراواصلاونی دیننڭ اولوغخی اوچون، قارغالغان تاتارلر اوستینه بارورغه تلیمز» دیوب قچقردیلر.

شوندن صولڭ روس عسکری یولغہ چغوب، قزان اوستینه یوری باشلادی. بیز زوبتسفی نیرئینده قالغانغی سببلی، آنلرنڭ باشقلىرى یوق ایدی. شوگا کوره، اوز آرالرندن برهونی باشلق ایتوب صایلارغه کیرهك بولدی. کوب اویلاغاچ ایوان رونانی باشلق ایتدیلر، بوکشی اوزینڭ باتورلیغی ایله روسلر آراسنده یاخشی طانولغان ایدی. بونلر نیرئیندن چقان کونلرنده ۶۰ چاقروم یول کیتوب کیچلیدی. ایرته کيسون طاغیده یوروب، کیچ برله چاباقسارغه کیلوب یئدیلر. آنده بر کیچ کیچلپ، ایرتهنگی کوننی طاغیده یوری باشلادیلر. بونلر، شول کوننی هم توننی طوقتاوسز یوروب، طاڭ آتقاندہ قزان یائینه کیلوب طوقتادیلر (۱). روسلر، قزانغه کیلگانده ماینڭ ۲۱ نچی کونی ایدی. شولچاغنده قزان تاتارلری طاتلی اویقوده بولغانلقلری اوچون، آنلر اوستینه باصقونلق ایتو روسلرغه بیک اوڭغایلی ایدی. کیلوب یئولری ایله روسلر کیمه لرنندن چغوب، قزان یانندهغی قالاچق «Посадъ» غه کیتدیلر. یوقلاغان تاتارلر اوستینه هجوم ایتوب، آنارنی تله گانچه کيسه باشلادیلر. قایسیلرینی ایسه طوتقون ایتدیلر. روسلر، تاتارلرنڭ اوزلرینی طوتقون ایتدکلری ایله برابر، آنلر قولنده بولغان روس طوتقونلرینی ده قوتقاردیلر. قالاچقنی تله گانچه طالب، آندهغی کشیلرنی قردقدن صوگره، شهرنڭ تورلی یاغینه اوت تورتوب، آنی یاندردیلر. تاتارلرنڭ کوبسی روسلر قولینه توشه سیلری کیلماينچه، تله نه چاقلی قیمتلی نرسه لری، اوشانداق خاتونلری هم بالالری ایله مسجدرگه بیکله نوب اوتده یاندىلر. شوندن صولڭ روسلر، کیمه لرینه قایتوب، اوزانده طورماينچه Коровничъ (۲) آتاوینه کیتدیلر.

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 156. Софійск. л. т. 2. стр. 189. Кн. степенная т. 2. стр. 529. Симеон. л. стр. 221 Ермол. л. стр. 158. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 472.

۲) بو آتاو، وولغهنك قای بیرنده ایدیکی آچیق بلونماسه ده، قزانن یاقین بولغانغی آڭلاشلولادر.

آنندە ۷ ڪون (ماي نڻڱ ۲۸ نچي ڪونينە چاڦلي) طور ديلو . شولچاغندە بونلرنڻڱ يانينە قزان دە طوتقون بولوب ياشامقده بولغان برروس قاچقيني كيلوب، ابراهيم خان نڻڱ روسلر اوستينە هجوم ايتەرگه حاضرلەنمکده بولديغندن خبر بپردی . هجومنڻڱ کيمەلر دە هم آتار دە اولارەق، ايرتە برلەن بولاچق ايدیگيني سويلەدی . بو خبر روسلر اوچون بيگ قووانچلي بولدی شونی ايشونەکاچدە روس باشقارلی روسلر آراسندن ياشەرەك كشيلىرنی صايلاپ، آنلرنی ظور کيمەلر ایلە **Ирыховъ** (۱) آتاوينە ڪيتەرگه قوشدیلر . بارغان چاغندە ولغەنڻڱ طار اورونلرينە کرماينچە، کيکەرەك ييرلرنەن بارورغە تيوشلی لکنی آڭلاتدیلر . اوزلری ايسە يار قرييندە قالوب، تگی لرنی صاقلامقچي بولدیلر . کيمەدە کيتوچيلر اوزلرينڻڱ اعتبار سزلغی سببلی، ولغەنڻڱ طار اورنينە ڪروب، آنلرغە تاتارلر آتا باشلادیلر . روسلرغە هجوم ايتوچي شوشی عسکر، تاتارلرنڻڱ آنلی عسکری ایدی . تاتارلر روسلر اوستينە آتدقلرې کبی، روسلر دە تاتارلرغە آتمقده لر ایدی . نيچوڪ بولسەدە روسلر اوزلرينی قوتقارديلر . **Коровничъ** آتاوی يانندە قالغان روسلرنڻڱ آزلغيني کورگاچدە، ابراهيم خان نڻڱ کيمەدەگی عسکری تگی لرنڻڱ اوستلرينە هجوم ايتدی . خان نڻڱ بو عسکری : بکلردن، ميرزالردن عبارت ایدی . روسلر، آز بولا طور و بدە، تاتارلرغە بيگ نق قارشی طور ديلر . بسو اوروش شاقطی صوزولوب، تاتارلرنڻڱ آرتقە چيگولری ایلە توگالدى . روسلرنڻڱ تاتارلرنی قاچورو ایلە گنە كوڭلورى بولماينچە، آرتلردن قووب، قزانغە چاڦلي باردیلر . شوندىن صوڭ روسلر **Ирыховъ** آتاوينە قايتوب، تگی عسکرلری ایلە برگه قوشولدیلر . شول چاغندە روسلر يانينە نيژنی - نووغوروددن ئليگی قونستانتين بيززوبتسفى كیلدی . اول اوزينڻڱ كيلووی ایلە اولوغ کناز اسمندن واتکە ليلرگه خبر يباروب، قزان اوستينە يورورگه قوشدی . شول اشنی تاملاو اوچون، آنلرغە ۳ آطنە ياروم مهلت بپردی . لکن واتکە ليلر بيززوبتسفى نڻڱ سوزيني طڭگلامادیلر . « اولوغ کناز نڻڱ اوز طوغانلری قاي وقت قزانغە كيلسەلر، بزده شول چاغندە بارورمز » دیدیلر . بيززوبتسفى نه چاڦلي کوتسەدە، واتکە ليلردن هيچ بر آلا آمادی .

(۱) بو آتانڻڱ قزاندىن ۲۰ چاقروم يراقلقده، مارقوواش آوولی قارشوسندە بولوييني اويلا نولادر .

اول ياقدن كېلىمكده بولغان دانيانو واسيايوپچ هم آنڭ يولداشارى حقتىدە دە
 ھېچ بىر خىر يوق ايدى. بو چاغنىدە روس عسكىرى آراسىندە آچلىق ھىكم سورورگە
 باشلاغانلىقى سىببى، روسلارغە قزان ياتىدە طورو قىيونلاشدى. بىز زوبتسىف،
 اوزىنىڭ عسكىرى ايله، نىرئى - نوو غورودغە قايتماقچى بولوب، وولغە بويىنچە
 يوغارى طابا يورى باشلادى. ايكنچى كوننى بونلارغە، قزانغە قايتوب بارمقده
 بولغان، قاسم خاننىڭ بېكەسى اوچرادى. بويىكە قاسم خاننىڭ خاتونى، قزان
 خانى ابراھىمنىڭ ايسە آناسى ايدى. اول، روس باشلىقلىرى ايله اوچراشقاچ
 «اولوغ كىناز مېنى كىوب حرمىت هم صى ايله اوغام يانېنە يباردى. موندن
 صوڭ آنلر آراسىدە ھېچ بىر ناچارلىق بولماينچە، گل ياخشىلىقغە بولور» ديدى.
 شوندىن صوڭ بېكە، توبەن، روسلر ايسە يوغارى طابا سفرلارنىدە دوام ايتدىلر.
 بونلارنىڭ اوچراشوى بىز زوبتسىفنىڭ Ирыховъ آناوندن كىتكاننىڭ ايكنچى
 كوندە بولدى. اوچنچى كون توشكى آشنى آشارغە طورغاندە غنە، روسلر،
 اوزلرنىڭ اوستلرېنە قزان تاتارلرېنىڭ كېلىمكە بولدىلرېنى كوردىلر. تاتارلرنىڭ
 قايسىلىرى كېمەدە، قايسىلىرى ايسە آتلردە ايدى. روسلر، تىزگنە جيونوب
 كېمەلرېنە اولطورغاچ، تاتارلر ايله صوغوشورغە كروشدىلر. تاتارلر ايسە
 چىگولگان بولوب يار قىرىنە چىقىدىلر. روسلر آنلرنى قولاب، يار قىرىنە
 چاقلى كىلگىچ، تاتارلرنىڭ آتلى عسكىرى روسلر اوستېنە آتا باشلادى.
 روسلر، تاتارلرنىڭ آتولرېنە چىدى آلمى، كىرى چىگوندىلر، تاتار كېمەلرى
 طاغىدە روسلرنى قولاب كىتدى. شولاي ايتوب نېچە قات قولاشو بولدى.
 صوڭىدىن روسلر اوزى باقلىرىنە چىغوب، تاتارلر ايله آتوشورغە طوتوندىلر.
 بو اوروش، ئوبەدەن كىچكە چاقلى صوزولدى (۱). صوڭىدىن ھر ايكى ياق
 اوزلرېنىڭ اورونلرېنە قايتوب كىتدى. شولوق ۱۷۶۹ نچى يىلنىڭ جايىدە،
 قاما يىلغەسىنىڭ ايدىلگە قىيە طورغان اورىندە، اوستېنوغ كىشىلىرى ايله
 تاتارلر آراسىدە بېك تىق صوغوش بولوب، ھر ايكى ياقدىن بايتاق كىشىلر
 قىرولدى. بو اوروش شاقلى قانلى بولوب، ھر ايكى ياقدىن قىرولۇچىلر بولدى.
 صوڭىدىن تاتارلر روسلرنى جىگوب، آنلرنىڭ كوبسىنى قىردىلر، خىلى سېنى

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 155—157. Никон. л. т. 4. стр. 121—123. Львов. л. т. 1. стр. 280—281. Симеон. л. т. 222. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 473.

طوتقون ايتدىلر. ئولوچىلر آراسىندە اولوغ كىشىلردىن نىكىتا قونستانتىنويچ بولونوب، طوتقون ايتولوچىلر آراسىندە يورلاپلەشچىنى ھەم آنڭ ايتداشلىرى بار ايدى. روسلرنڭ صاغ قالغانلىرى نيژنى-نووفورودغە قاچوب قوتولدىلر (۱). مۇنە شوشى سوڭخى واقىنى يازودە روس روزنامەلىرى آراسىندە اختلاف بولوب، آنلرنڭ قايسىلىرى تاتارلرنڭ روسلرايە قاما تاماغىندە بولغان شوشى اوروشلىرىنى خەلق تەن ۶۹۶۸ نچى يىلنڭ جايندە ايتوب كورسەتەلر (۲). بو ايسە، مىلادى ايلە ۱۴۷۰ نچى يىلغە طوغرى كېلەدر. قايسىلىرى ايسە، بىزنىڭ ۱۴۶۹ نچى يىلغە بولغانلىغىنى يازدىغىز اوروشلرنڭ بارچەسىنى، ۶۹۷۸ نچى يىلنڭ جايندە و بنا ئۈە ۱۴۷۰ نچى يىلغە ايتوب كورسەتەلر (۳). بىز، بو اوروشلرنڭ بارچەسىنى خەلق تەن ۶۹۷۷ نچى يىلنڭ جايندە و بنا ئۈە مىلادى ايلە ۱۴۶۹ نچى يىلغە بولغان دىمىز. اىڭ اوشانچىلى سانالغان «Воскр. Лѣтопись» نڭ تاتارلر ايلە اوستيوغ كىشىلىرى آراسىندە بولغان قاما تاماغىندە شوشى اوروشنى، ۱۴۷۰ نچى يىلغە دىوب كورسەتتوى نىسخەلرنى يازوچىلرنڭ ياڭلشووئىدىن كىلىگان بىر نرسە بولدىغى كىي، شولوق يىلغە روس عىسكىرنڭ ۲۱ نچى مايدە قزان اوستىنە ھجوم ايتوب، آنى آلو واقىسىدە يازوچىلرنڭ ياڭلشووئىدىن بولورغە تىوش. طوغرىسى، بىر اوروش ايكى يىلنڭ جايندە قاتلانوب ياڭلشلىق ايتولمىشدر. روزنامەدەكى عبارەلرنڭ تىزولولىرى ھەم بىر واقىدە نڭ ايكى يىلغە قاتلانغان ايدىگىنى آچىق آڭلاتادر. بىزنىڭ آڭلاوومىزچە، قاما تاماغىندە تاتارلر ايلە اوچراشوب صوغوشقان رەسلر، كىناز دانىلو واسىلىويچ قول آستونىدە، ۱۴۶۹ نچى يىلغە، اوستيوغ دىن قزان اوستىنە بىبارولگان عىسكىردىر. قايسى بىر تارىخلىردە (۴)، تاتارلر طرفىدىن ئولتورولوچىلر آراسىندە كىناز دانىلو واسىلىويچ نڭ اسمى بولوى، بىزنىڭ تىلە گىنمىزگە آچىق دىلىدر. قاما ايلە اوستيوغ دىن كىلىگان روسلرنڭ تاتارلر ايلە اوروشلىرى قزان قارشوسىدە بولوى، اوشانداق كىناز دانىلو واسىلىويچ ھەم نىكىتا قونستانتىنويچ لرنڭ

۱) Никон. л. т. 4. стр. 123. Щербатовъ т. 4. ч. 2. стр. 40.

۲) Воскр. л. т. 21 стр. 157.

۳) Софійск. л. т. 2. стр. 188 - 190. Татищевъ т. 5. стр. 6-10.

۴) Арцыбашевъ т. 4. стр. 10. Полевой т. 5. стр. 454.

ئولتورولولار بىدە شوندى بولغانلىقى طوشماسىدە تارىخلىرىدە سوز بولسىدە، اوشانچاي روزنامەلرنىڭ سوزلرىنى قاراغاندا، اوروش قاما تاماغاندا بولوب، تىگىلرنىڭ تاتارلار طرفىدىن ئولتورولولار بىدە شوندى بولدى. بو اوروشنىڭ قايسى يىلدە بولغانلىقى خىسسىدە روزنامەلرنىڭ سوزلرى آراسىدە (بىرلىق قىلىندە) اختلاف بولسىدە، صوغوشونىڭ قاما تاماغاندا بولوى، نىكىتاقونستان تىنىوويچ لرنىڭ شوندى ئولتورولولار بولولرى طوشماسىدە روزنامەلر بىر سوزدە (۱) در. بو صوغوشدا يارانغان ھم ئولگان روسلرنىڭ سانى ۳۰ كىشى ايدى. نىچە مرتبە قزان اوستىنە يوروبىدە ھىچ بىرنى كوكل بولولرى اش كورولماگانلىقى سىبىلى، ۱۶۶۹ نچى يىلنىڭ كوزىدە، ايوان قورىدىن ھم صون قزان اوستىنە عىسكىر يىباردى. بو عىسكىر، اوزىنىڭ طوغانلرى «يورى» ھم آندىرىلر ايلە، واسىلى مېخايلوويچ قول آستوندى ايدى. بونلر ايلە بىرگە قاسم خاننىڭ اوغوللرىدىن بىرەو بولوب (۲)، بونىڭ «دانيار» بولووى آڭلاشلادى. روس عىسكىرى ۱ نچى سىنتابردە قزان يىانىنە يتوب، شەر يىانىنە يوردى، آنلرغە شەردن تاتارلرنىڭ آتلى عىسكىرى قارشى چىغوب، ايكى آرادە صوغوش باشلاندى. بىر آز صوغوشقاندىن سوڭ، تاتارلر شەرگە چىگوب، روسلر آنلرنىڭ آرتلردىن قولاب كىتىلر. شەرنى قاماب، تاتارلر فائىدەلەنە طورغان صونى قزانغە يىبارماس بولدىلر. بىردىن شەرنىڭ قامالانوى ايكىنچى لىب صونىڭ شەرگە يىبارولماوى، ابراھىم خاننى قاينغە توشوردى. اول، ايكىنچى تورلى اش كورورگە تىوشلى بولدى. كىز يورىغە ايلچىلر يىباروب، اوزىنىڭ اولوغ كىز ايوان دىگانچە اش قىلاچىنە سوز بىردى (۳). ابراھىم خاننىڭ روسلرنى چىكارلىك كوچى بولماغىچ، آڭا شوندىن باشقە ايكىنچى تورلى يول يوق ايدى. يورى، ابراھىم خاندىن اولوغ كىز ايوان ايلە دوست طوروچىلغىنە سوز آلدىدىن سوڭرە،

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 157—158. Никон. л. т. 4. стр. 123. Татищевъ т. 5. стр. 9—10. Щербатовъ т. 4. час. 2. стр. 40. Ермол. л. стр. 158—159.

۲) Твер. л. стр. 497.

۳) Воскр. л. т. 2. стр. 158. Никон. л. т. 4. стр. 123. Твер. л. стр. 497. Ермол. л. стр. 159. Кн. степенная т. 2. стр. 530.

بتون عسكرى ايله، ماسقاوغه قايتوب كىتىدى. بو اوروش قزانلىلر اوچون بىك آغىر بولوب چقىدى. خان طرفىدىن بىرولگان سوز بويىچە قزانده ۱۰۰۰ يىل آراسىدا جىولوب كىلگان روس طوتقونلارنىڭ بارچەسى آزاد ايتولدى. شوشى واقعه دن صوڭ، قزان اسمى روس روز نامه لىرىدا نىچە يىللار ذكر ايتولمى طورا. بو چاقلىرىدا ابراهيم خاننىڭ نىچوك تركلك ايتكانلىكى بىلگىلى توغلى. شولاي بولسىدا مرتضى اسمى برهه، قزان خانى مصطفى اوغلى ديولوب، نىچە اوروندى ذكر ايتولدى. اولوغ كىناز ايوان، اوزىنىڭ ۱۷۱۰ نچى يىلدا نوو غورود اوستىنى يورگان چاغىدا، نىكىتايىكلا مىش اسمى برهه نى، مرتضى مصطفى اوغلىنى ئىلگىرگە بىباروب، ئنى اوزىنى خىدمت ايتىر اوچون ماسقاوغه آلوب كىلورگە قوشىدى. نىكىتا، مرتضى نى طابوب، ئنى، ايواننىڭ اوغلى ياننىه آلوب قايتىدى. مونه شوشى مرتضى نى، قزان خانى مصطفى اوغلى ايدى ديولدى (۱). ۱۴۷۲ نچى يىلدا، آلتون اوردا خانلىرىدا احمدخان روسىه اوستىنى باسقونلوق ايتىدى. شولچاغىدا آننىڭ ايله اوروشقى اوچون يورگان روس عسكرىنى يازغاندا، روز نامه لىرىدا «شاهزاده دانىار قاسم اوغلى، تاتارلار ايله برابر، قالمىغاندا ايدى. كىناز آندىرى ايسه سىرپوخوفى ياننىدا بولوب. آننىڭ ايله برگە قزان پادىشاهسى مصطفى نىڭ اوغلى مرتضى بار ايدى (۲)» دىگان سوزلرى، اوشانداق «شول قشنى (۱۴۷۳ يىل) ۳۱ نچى دىكابىردا، قزان پادىشاهسى مصطفى نىڭ اوغلى مرتضى، اولوغ كىناز ايوان واسىلىو بىچە خىدمت ايتىمكى بولوب كىلدى. اولوغ كىناز آتكا كىوب ئلوشلار ايله اوقا يىلغىسى بويىنىدىغى ياشا شىرنى، باغشلادى (۳)» دىولگان سوز، مصطفى نىڭ قزان خانى ايكانلىغىنى بىك آچىق بىلدىرىدى. شوشى مرتضى نىڭ اسمى تارىخلىرىدا طاغىدا ۱۴۷۵ نى يىل ايله ۱۴۷۰ نچى يىلدا ذكر ايتولوب، آندىن صوڭ اول، تارىخ بىتلىرىدىن يوغالدى. مرتضى نىڭ قزان خانى بولغان مصطفى اوغلى ديوب كورس، تولووى، شولچاقلىرىدا وياخود آندىن ئلوك مصطفى نىڭ قزانده خان بولوب طورغانلىغىنى آڭلاتسىدا، بىز،

۱) Кн. степенная т. 2. стр. 552. Симеон. л. стр. 234. Русский хронографъ ч. 1. стр. 483, 492.

۲) Софійск. л. т. 2. стр. 195. Львов. л. т. 1. стр. 298.

۳) Воскр. л. т. 2. стр. 178. Никон. л. т. 4. стр. 154. Симеон. л. стр. 247. Русский хронографъ ч. 1. стр. 492.

مصطفی ننگ قزان خانى بولوچيلغينه اوشانا آلمبمز. آنڭ قزان خانى ايتولوب ذكر ايتولووى بر ياڭكشلىق ايله گنه بولغان ديه سمز كيله در. توب نسنخده «قازاق» سوزى بولوب، شوشى سوز، صوڭغى رەق يازوچيلرنڭ اعتبار سزلىغى سببلى، «قازان» ديوب يازولغان بولووى و بناه عليه قازاق خانلرنى بولغان مصطفى نى قزان خانلىرى جملە سندن سانالووى بىك ممكن در. مونڭ كىك اشلىر، آز بولسە دە اوچرىدر. ۱۴۳۳ نچى يلدە، تاتار شاهزادە لردن مصطفى اسملى برەو، بىك كوپ تاتارلر ايله، روسيە غە كيلوب، رەزان تيگرە لرنده باصقونلىق ايتكان ايدى. مصطفى اوزى يالانده طوقتاب، طوقونلر ينى سانار اوچون، رەزان شەرىنە كشىلر يباردى. رەزان خلقى اوزلر ينڭ طوقونلر ينى تاتارلردن ساتوب آلدىلر. بو چاغنده قش يتكان بولغانغە كورە، مصطفى غە قايتوب كيتو قيون بولاچق ايدى. شوڭا كورە اول، روسلر ايله كيلوشوب، قشنى شەردە اوتكار مچى بولدى. شولچاغنده اولوغ كناز واسىلى واسىليويچ، مصطفى نڭ روس ييرنده باصقونلىق ايتوب يورمكە بولغانلغندن خبر آلدى. واسىلى نڭ بو أشكە آچووى كيلوب، مصطفى اوستينە عسكەر يباردى. بونلر، كناز واسىلى آبالينسكى ھمدە آندرى غولنايف اسملى باشلقلر قول آستونده ايدى. روس عسكەرى رەزان شەرى ياننده مصطفى ايله اوچراشوب، ابكى آرادە بىك نق اوروش باشلاندى. بو صوغشده تاتارلر چىكەن طش باتور چىلىق كورسە توب، روسلر ايله بىك نق صوغوشسە لردە، صوڭندن چىكولدىلر. تاتارلر رەزانده بولوندىلرلى وقت قش كونى ايدى. آنلرنڭ بخت سزلىگينە قارشى قش بىك قاتى صالتون بولوب، تاتارلرنڭ آتلىرى آز وقسزلقدن قروغانلر، اوزلرى ايسە قوللرى ايله اوقلر ينى طوتا آلماي نچە، روسلر غە كىرە گنچە تيگى بىرە آلمىلر ايدى. آنلرنڭ قرولولرى، كونڭ صالقونلغى تاتارلر اوچون چىكەن طش ضرورلى بولدى. آنلرنى چاقلى باتور چىلىق ايله صوغشسە لردە، روسلرنى چىكەن آما دىلر. مصطفى اوزينڭ يانده غى بىكلرنى نچە سى ايله برابر ئولتورولوب، احمد ھم حاجى - بىردى اسملى ميرزالر، خىلى تاتارلر ايله، روسلر قولينە اسىر توشدىلر (۱). قزان خانى بولووى اويلانولغان مصطفى نڭ، موزە شوشى مصطفى

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 111. Софійск. л. т. 2. стр. 170.
 Никон. л. т. 4. стр. 61—62. Львов. л. т. 1. стр. 256.
 Симеон. л. стр. 192. Ермол. л. стр. 151.

بولووی بیک یاقیندر. مرتضی ایسه، ۱۴۴۳نجی یلغی واقعهده، احمد هم حاجی - بیردی میرزالر ایله برابر روسلر طرفندن طوتقون ایتولگان، اوسکاج روسیه خدمتده یورگان بولورغه کیرهک. روسلر تاتارلرنی طالاودن طوقتامادقلری کبی، تاتارلرده روسلرنی طالاودن طوقتامیلر، اوچراغان روس ساتوچیلرنی صاغ بیارمیلر ایدی. ۱۴۷۵نجی یلده، تومهنگه ساتو ایتهر اوچون قاما بوینچه یارمقده بولغان اوستیوغلیلردن ۲۰ کیشینی قزان تاتارلری اوچراتوب، آنلرنی قردیلر (۱).

۱۴۷۷نجی یلنڭ ۹نجی اوکتابرنده، اولوغ کناز ایوان واسیایویچ نووگورود اوستینه یوروب، آنڭ بو سفری ۵آی چاماسی صوزولغان ایدی. ایواننڭ شوشی سفری وقتنده قزانلیلر آراستنده «ایوان نووگورودنی آلا آماغان. نووگورودلیلر آنی جیگگانلر؛ اوزینی ایسه نق یارالاب. اول آندن قاجوب کیتکان ایکان» دیویالغان خبر طارالیدی. بوخبر ابراهیم خانغه یورهک بیردی. ایواننڭ شوشی جیگلولوندن فائدهلهنوب، روس یورقی اوستینه یورورگه اویلادی. ۱۴۷۸نجی یلنڭ قش آزاغنده، وانکه اوستینه عسکر ییروب، اول یاقده باصقونلق ایتهرگه بویوردی. اوشانچلی روزنامه لرنڭ سوزلرینه قاراغانده، ابراهیم خان بو سفرده اوزیده بار ایدی. تاتارلرنڭ وانکه اوستینه هجوم ایتولری سیسکارتاسدن بولغانلغی اوچون، اول یاقدهغی روسلرغه تاتارلردن بیک کوب ضرر کیلیدی وانکه تیگره سندهگی اوللر طالانوب، آندهغی کشیلرنڭ قایسیلری ئوتتورولدی، کوبسی ایسه طوتقون ایتولدی. شولای بولسه ده تاتارلر هیچ بر شهرنی آلا آمادیلر. تاتارلرنڭ بوباصقونلقلری مای (ماسلینتسه) ده بولوب، آندن کیتولاری اولوغ روزنهنڭ دورتنچی آطنه سنده بولدی. دیمکه تاتارلر بر آی چاماسی شول یاقلرده باصقونلق ایتوب، روسلرغه پایتاق ضرر کیتوردیلر. تاتارلرنڭ بو آشی ایواننڭ آچووینی کیتوردی. یاز باشی بولو ایله، اول، قزان اوستینه کوچلی عسکر ییاردی. بو عسکر، واسیلی فیئودورویچ اسملی باشلق قول آستونک ایدی بونلر، نیزنی-نووگوروددن کیمه لرگه اولطوروب، ماینڭ ۲۶نجی کوننده قزانغه سفر ایتدیلر. یولده

كىلىكلىرى وقت وولغە بويىندەغى تاتار آووللىرىنى طاليلر، آندەغى كشىلرنىڭ قايسىلىرىنى قرەلر، قايسىلىرىنى ايسە طوتقون ايتەلر ايدى. نىچە كوندن صوڭ، روس عسكىرى قزان يانينە كىلوب طوتقانىدى. بوسفر روسلر اوچون كوڭلى بومادى. كوچلى داوول هم ياغمور چغوب، روسلرغە قومماچاولق ايتدى. شوڭا كورە روسلر قزاننىڭ اوزىنىڭ هجوم ايتەرگە بولدىرە آلمادىلر. آنلر، وولغە يانينە كىرى قايتوب كىتىدىلر. شولچاغندە واتكە هم اوستىوغ كشىلرى قاما بويىندەغى تاتارلار اوستينە هجوم ايتدىلر. آنلرنىڭ قايسىلىرىنى طوتقون، كوبىسىنى ايسە قردىلر. روسلرنىڭ ايككى ياقدن بولغان شوشى هجوملىرى، ابراهيم خانغە بىك آغىر طمولدى. اولوغ كناز ايوان واسىليويچغە باش اوروب، اول تلەگانچە كىلوشورگە بولدى. روس عسكىرىنىڭ باشقلىرى قزاندىن كوب بولەكلر آلوب، آندەغى روس طوتقونلىرىنى قوتقارغاندىن صوڭ كىرى ماسقاوغە قايتوب كىتىدىلر (۱). بوواقەدن صوڭ، ابراهيم خان اوزاق طورماينچە وفات بولدى. ابراهيمنىڭ قايسى يىلدە وفات بولغانلىغى روزنامەلردە آچىق بىلگولى توگل ايسەدە، آننىڭ ئولووى ۱۷۸۱^{۱۷۸۰}نچى يىلدە بولغانلىغى اوبلانولادر (۲). بولاي بولغاندە آننىڭ خانلىغى ۱۱ يىل بولوب، ۱۶۶۷نچى يىلدىن ۱۶۷۸نچى يىلغىچە سوزولغان بولا. ابراهيمنىڭ نورسلطان اسملى خاتونىدىن ايككى اوغلى بولوب، آنلرنىڭ برسى محمد امين، ايككىسى عبداللطيف در. فاطمە سلطان اسملى خاتونىدىن ايسە اوچ اوغلى بولوب، آنلرنىڭ برسى الهام، ايككىسى خد ايقل، اوچونچىسى مىڭلى طاهر در. خد ايقل چوقونوب، پىتر اسمىنى آلدى، صوڭدىن آڭا واسىلى پادشاه اوزىنىڭ سوڭلوسىنى نىكاھلاندىردى. مىڭلى طاهر آخر عمرىنە چاقلى اسلام دىنىدە قالمش ايسەدە، اوزىدىن صوڭ خاتونى هم بالالىرى بارىدە چوقوندى (۳). شونىڭ بالالىرىدىن فىئودر اسملى سندن باشقەسى

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 199 – 200. Софійск. л. т. 2. стр. 221. Львов. л. т. 1. стр. 335. Ермол. л. стр. 178. Никон. л. т. 4. стр. 189. Татищевъ т. 5. стр. 75—76.

۲) Энц. Брок. Ефр. т. 24. стр. 745. Карамзинъ. т. 6. стр. 117. Родословіе монгольскихъ и татарскихъ хановъ.

۳) Герберштейнъ стр. 145—146.

بارچەسى ئولوب، تىگى فىئودر ايسە ۱۶ نچى عصرىڭ اۆلگى يارتىسىندە ساغ بولمىشدر. خدايقلنىڭ چوقونغان وقتىدە واسىلى ايوانوويچغە بىرگان يازووينى بواورونىدە كوچوروب كىتەسىز كىلەدر. «مىن شازادە پىتر، ابراهيم خان اوغلى، اوزمنىڭ طوغانم الهام ايله، بتون روسيەنىڭ اولوغ كنازى بولغان ايوان واسىليوچ قولىنە توشكان ايدىك. حاضرندە ايسە مىنم پادشاهم اولوغ كناز واسىلى ايهانوويچ مىنى طوتقونلقدن يبارەدر. مىن اوزمنىڭ پادشاهم، آنام، بتون روسيەنىڭ ميتروپالىتى بولغان سىمونغە باغونوب، آنڭ باغشلاوينى اوتوندىم. ھەك مىن اوزمنىڭ پادشاهم اولوغ كناز واسىلى ايوانوويچغە باغونوب، آنڭ مىنى چوقوندىرورغە قوشووينى اوتونىگان ايدىم. مىنم پادشاهم، بتون روسيەنىڭ ايسە اولوغ كنازى واسىلى ايوانوويچ ميتروپاليت سىمونغە مىنى چوقوندىرورغە قوشدى. سىمون ھم مرحمت ايتوب، مىنى چوقوندىردى. مىن شازادە پىتر، شوشى حق بولغان پراۋاصلاونى دىندە بىك نى بولوب، آخر عمرەچە آناردن كوچماسكە، اوزمنىڭ پادشاهم، بتون روسيەنىڭ اولوغ كنازى بولغان واسىلى ايوانوويچغە ھەك آنڭ بالالرىنە خدمت ايتوب، آنلرغە ياخشىلىق تلەرگە، اوشانداق آنلرنىڭ يىرلىرىنە ھراشە طوغرى بولوب، ھىچ برناچارلىق تلەماسكە، قىلماسقە، اويلاماسقە، ھىچ كىم ايله اولحقە خىبرلەشماسكە، پادشاهلىق ضررىنە طرشوچىلرنىڭ ھىچ برى ايله دوستلاشماسقە، پادشاهلىقغە يامانلىق تلەكوچىلرنىڭ ھىچ برسىنە، قزانغە. لىتواغە ھىچ بر وقت اوزمنىڭ پادشاهم اولوغ كناز واسىلىنى طاشلاب، آخر عمرەچە كىتماسكە، اوزمنىڭ پادشاهم حقندە خرىستىياندىن، تاتاردن ھم لىتوا كشى سندن ياخشى وياخود يامان برخىبر ايشوتسەم، شونى طوغرىلىق ايله اوزمنىڭ پادشاهم اولوغ كناز واسىلىغە ھەدە آنڭ بالالرىنە ھىچ برحىلەسىز اىروشتورورگە، آنى ھىچ بر وقت ياشورماسكە، قزان پادشاهسى بولغان مىنم طوغانم وياخود آندهغى ايكىنچى پادشاه، اوشانداق قزان كشى لرىدىن كمدە بولسە برەو، يايسە لىتوالىردن مىڭا بر كشى نى نىدە بولسە بر نرسە ايله وياخود برەونى يارلىق ايله يبارسەلر، مىڭا شول كشىنى طوتوب، اوزىنىڭ يارلىغى ايله، سز پادشاهم اولوغ كنازگە ھەدە آنڭ بالالرىنە طابشورورغە، كمدە بولسە مىڭا برسوز ايتسە، شونى اوزمنىڭ پادشاهم اولوغ

کناز واسیلیوغه همدە آنڭ بالالرينه طوغريلق ايله سويلەرگه، هيچ بر اشنى
 آنلردن ياشورماسکه، ميگا اوزمنڭ پادشاهم اولوغ کناز واسیلی همدە آنڭ
 بالالرى ياننده هر اشده اولوغ کناز قوشقانچه بولورغه، اولوغ کناز واسیلی،
 اوشانداق آنڭ بالالرينه خدمت ايتوب، آنلرغه ياخشىلىق تله رگه، ييرلرينه هم
 هر اشده طوغرى بولورغه، اوزمنڭ پادشاهم دن همدە آنڭ بالالردن، شوشى
 يارلىقده يازولغان نوسهلرنىڭ بارچه سندن آخر عمره چاقلى آيورولماسقه،
 ميگا، ئولگانچه گه چاقلى، حق بولغان پراو اصالونى دینده بيك نق بولورغه،
 اوزمنڭ پادشاهم، بتون روسيه نڭ اولوغ کنازى بولغان واسیلی ايوانوويچ غه
 همدە آنڭ بالالرينه خدمت ايتوب، هر اشده شول يارلىق ده يازولغانچه اش
 ايتەرگه، اگرده مين شوشى يارلىق ده يازولغانچه اش ايتماسه م، اول چاغنده
 الله نڭ، آنڭ صاف بولغان آناسينڭ، اوشانداق اولوغ كرامت لاراييه سى پيتر،
 آليکسى ميتروپاليت لرنڭ، لبيونتى، سيرگى، كيريل، وارلام لرنڭ وحاضرگى
 ميتروپاليت سيمون نڭ اوزمنڭ بولغان چاغنده هم كيله چكده ميگا مرحمتلرى
 بولماسون! بويارلىق غه مينم آتام سيمون ميتروپاليت اوزينڭ قولينى همدە
 بلگورمه (Печатъ) سىنى باصدى. مينم آتام نيقونت صور دالسىكى اوزينڭ
 قولينى قويدى. ۷۰۱۴ نچى يل، ديكابر نڭ ۲۸ نچى كوني (۱). خاقت عالم دن
 ۷۰۱۴ نچى يل، ميلادى ايله ۱۵۰۵ نچى ياغە طوغرى كيله در. يوغازنده بيان
 ايتولگانچه، نور-سلطان خاتون، خليل خان ئولگاچ، ابراهيم خان غه نكاحلانمش
 ايدى. ابراهيم خان نڭ وفاتندن صوڭ ايسه، قريم خانى ميگلى گراى خانغه
 نكاحلاندى. شولاي ايتوب، قزان خانلرى ايله قريم خانلرى آراسنده ياقينلىق
 باشلاندى. لىكن بوياقينلىق نڭ اسلام دينى، تورك ماتى اوچون هيچ بر
 فائەسى بولماينچه، اوز آرا قدا-قداغى بولوب اوز ديرودن باشقه غه ياراغانلىغى
 كورونمادى. بو خانلرنڭ هيچ برسندە كيره گنچه ايزگو طويغولر بولماغانلىغى
 اوچون، آنار، طور تورك خانلىغى وجود كه كېلتوره آلمادقلىرى كېي، اسلام
 اوچونده كوزگه كورونورلك فائده لى اش اشلى آلماديلار. بونلرنڭ اوزلرى
 ئولديگى كېي، خانلقلريده بتوب يوق بولدى.

VIII

الهام خان .

بو كشي ابراهيم خان نڭ اوغلى بولوب، آناسى فاطمه - سلطان اسملى خاتون ايدى. الهام نڭ آناسىنى مرجانى حضرتلرى «صوفيه نام خاتون ايدى» ديسه ده، اول سوز درست بولماسه كيرهك. بيك اوشانچلى كىتابلارده اول خاتوننى فاطمه - سلطان ديوپورتوله در (۱). نور - سلطان بيكه ابراهيم نڭ ياش خاتونى، فاطمه - سلطان ايسه قارت خاتونى بولغانغى سببلى، ابراهيم نڭ وفاتندن سوڭ، آنڭ ظور اوغلى بولغان الهام قزان خانى بولدى. قايسى برتارىخلار نڭ سوزلر يته قاراغانده، ابراهيم خان وفات بولقدن سوڭره، قزان تاتارلارى آراسنده خان قويو مسئله سنده اختلاف بولدى. قايسلرى الهامنى خان ايتو ياغنده بولدىلرى حالده، ايكنچى لرى ابراهيم نڭ كچوك خاتونى بولغان نور - سلطان بيكه دن طوغان محمد امين نى قويو ياغنده ايدىلر. خان قويو نزاغى قزان تاتارلار نڭ اوز آرالارنده غنه قالماينچه، آڭا قريم خانى ميگلى گراى ايله نوغايلارده قاتناشدىلار. بونلار نڭ اولگى سى محمد امين ياغنده بولدىغى حالده، سوڭغى لارى الهامنى خان ايتو طرفنده ايدىلر. محمد گراى خان نور - سلطان بيكه نى نكا حالغا نلغى سببلى، محمد امين آنڭ اوگى اوغلى ايدى. شوڭا كوره، اول. قزان خانلغينه محمد امين نى خان ايتو ياغنده بولدى. شولاي بولسه ده، ميگلى گراى خان نڭ تله گانى بولمادى. قزانغه خان ايتولوب الهام بيلگوله ندى. تاتار خانلرى ايله تاتار بكلىرى بورونغىدىن بيولى برخانلق اچينه سيوشه آلميلار، اوز آرا طالاشوب، چقروشوب كون ايتىلر ايدى.

بو عادت تاتارلارده غنه بولماينچه، تورك اوروغلار نڭ بارچه سنده اش شولاي ايدى. محمد امين ايله الهام خانده طنچلق ايله عمر ايتىلدىلار. نيچه يللار برگه طور دقدن سوڭره، ۱۴۸۵ نچى يىل نڭ جاينده، محمد امين روسيه غه كيتدى. اول چاغنده ماسقاوده ايوان واسيلويچ پادشاهلىق ايتىلدى.

اول خصوصه قايسى بر روزنامه لرده «شولىنى (۱۴۸۵) قزان پادشاهسى نڭ

۱) Герберштейнъ стр. 145.

اوغلى، تيمورنىڭ ايسه طورونى اولوغ كىناز يانينە كىلدى. اول اوزى كچكەنىدى. اولوغ كىناز آنى آچىقلىق ايلە قىبول ايتىدى (۲) «ديولەدر. بو عبارەدە ذكر ايتولگان تيمور، محمداميننىڭ آناسى ياغىندىن بولغان باباسى بولماينچە، آناسى ياغىندەغى باباسى در (۲). شولوق ۸۵؛ نچى يىلدە قىزان تاتارلارى ايوان واسىليويچ كە ايلچى يباروب، «بىز سىنىڭ يانينگە شاھزادە (محمدامين) نى شونىڭ اوچون يبار دىكى: اگىردە بىزنىڭ پادشاھمىزنىڭ ھەمدە كچوك خاتوننىڭ اوغلى بولغان شاھزادەمىز (الھام) بىزگە ناچارلىق قىلماشلاسه، شول چاغىندە سىن بىزگە اوزمىزنىڭ شاھزادەمىز (محمدامين) نى كىرى يبار ورسىن. حاضرندە كچكەنە خاتوننىڭ اوغلى بولغان شاھزادەمىز (الھام) واقىعەنى ايشوتوب، بىزنى قىرمق نىتى ايلە، اوزىنىڭ يانينە صىغە چاقوردى. لىكن بىز قىرغە قاچدىق. اول شىھىرگە كىروب، آنى نغوتىقدىن صوگىرە، بىزنى ئىزلەر اوچون قىرغە چىقىدى» دىو قىزان خانلىغىنىڭ اچىندە نىندى طالاشلار بولغانلىقىدىن خىبر بىردىلەر. موندە ذكر ايتولونگان «كچكەنە خاتون» دىن مراد، الھامنىڭ آناسى بولغان فاطمە سىلطان در. اول اوزى ابراھىم خاننىڭ قارىت خاتونى بولوبدە، كچكەنە آتالونى بىر تىرولوب، آنىڭ آتاقلى اوروغىدىن بولماغانلىغى اوچوندر. قىزان تاتارلارنىڭ اوز آرا طالاشلارنى وشونىڭ ايلە برابر شوشى طالاشلارنى اوزلرىنىڭ دىشانلارنى بىلدىروب طورولرى، اول چاقىلدە آنلاردا اىزگو طويغولار كىبىمىگىنە بولغان ايكانلىگىنى آچىق بىلدىرەدر. بورونى تىوركلىردە «اوكماس يورتنىڭ نىشانى بوتورور: اوز يورتىن يامانلەر، كشى يورتىن ماقتار (۳)» «اوز يورتىن يامانلاغان، اوزگە يورتىدە سو كوش ولور (۴)» «آناسون يامانلاغان يات دىشانغە طوتقون بولور. اوز كشى سون يامانلاغان يات دىشانغە خور بولور (۵)» دىگان سوز بار ايدى. قىزان تاتارلارنىڭ اشلارىدە شولاي بولدى. تىگى سوزلر بىك ماتور ايدى ايسەلدە، آنلارنىڭ

۱) СоФійск. л. т. 2. стр. 237. Львов. л. т. 1. стр. 352.

Ермол. л. стр. 185.

۲) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 52.

۳) داستان چنگىز خان ص. ۹

۴) سو كوش: ايت كىمىكلردىن قاينايوب صوبولمىش، تىرىسى آلونمىش. لغت

چىغانى ص. ۱۹۲

۵) داستان چنگىز خان ص. ۱۲

معناسینى چنلاب آشکارلاق باش، اوز آرا اوروش-طلاشلا ايله كشي لكدن چغوب بتكان قزان تاتارلارنده بوق ايدى. ۳نچى ايوان ديوب آتاقلى بولغان شوشى ايوان، روس كنازلريناڭ اياڭ بولدقليلرندن بولوب، آناڭ محمد امين آرقىلى كوب نرسه لر اشله يه چكى بيلگولى ايدى. شوڭا كوره، اول، محمد امين نى خوش قبول ايتوب، آڭا روسيه ده طورورغه رخصت ايتدى. قايسى بر تاريخلرناڭ سوزينه قاراغانه، «كشبرا» شهرينى ده باغشلادى (۱). قايسى بر روزنامه لر «ايران، شوشى ۱۴۸۵نچى يلدوق محمد امين نى قزان اوستينه يباردى. محمد امين ايله برگه روس باشقلىرى قول آستونده بايتاغنه روس عسكرى بار ايدى (۲)» ديسه لرده، ايوانناڭ قزان اوستينه عسكرى بار ووى ۱۴۸۵نچى يلك بولماينچه، آنندن ايكى يلدوڭكتر، اننى ات ايله طالاتونه چاقلى قزلى ايسه، اوزيناڭ مڭگولك دشمانلىرى بولغان تاتار خانلريناڭ برسيني ايكنچى سى ايله طالاشتور و هم ايوان اوچون شولچاقلى قزلى ايدى. شوڭا كوره، اول، ۱۴۸۷نچى يلناڭ ياز باشنده، قزان اوستينه کوچلى عسكرى يباردى. بونلرناڭ قايسىلىرى كيمه لرده، قايسىلىرى ايسه آتلرده اولاروق قوريدن سفر ايتدى (۳). ايوانناڭ قزان اوستينه عسكرى يبار ووى، شهبه سز، محمد امينناڭ قوتقوسى شوملوغنده ايدى. دانيلوخولمسكى، «آلكساندر آبالينسكى، سيمون رىاپولوفسكى، سيمون رمانوويچ اسملى كنازلر قول آستونده بولغان روس عسكرى، آپريلناڭ ۱۱نچى كوننه، قزان اوستينه يورى باشلادى. بوسفرده محمد امين ده بار (۴) ايدى. لكن اول تگى لر ايله برگه كينماينچه، آنى ايوان ايكى آطنه چاماسى صوڭ، ۲۴نچى آپريلده يباردى. روس عسكرى بر آى چاماسى يولده بولوندىن صوڭره، ماينناڭ ۱۸نچى كوننده قزانغه كيلوب يتدى. شهرنى قاماب، آڭا هجوم ايتهرگه باشلادى. الهامخان بونلرغه قارشى چغوب، ايكى

۱) Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 22. Истор. о казан. цар. (сп. Румянц. музея) стр. 227. Щербатовъ т. 4. ч. 2. стр. 249. Карамзинъ т. 6. стр. 117. Боженоевъ ч. 1. стр. 43. Перетятковичъ т. 1. стр. 152.

۲) Софійск. л. т. 2. стр. 237. Ермол. л. стр. 158. Кн. степенная т. 2. стр. 566. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 504.

۳) Софійск. л. т. 2. стр. 237. Львов. л. т. 1. стр. 352.

۴) Воскр. л. т. 2. стр. 217. Никон. л. т. 4. стр. 218. Симеон. л. стр. 271—272. Львов. л. т. 1. стр. 352.

آرادە صوغوش باشلاندى. قزان عسكرىنىڭ قايسى بولوكرى قالانڭ اچنە بولوب، قايسىلىرى شەرنڭ طشىنە پوصتورولغان ايدى. شوشى صوڭغى بولوك، آلغازى اسملى ميرزا قول آستوندا ايدى. اول سىسكار تىماسدن روسلرغە ھجوم ايتىمكە، آنلرغە كوب ضرر كىلتورمكە ايدى. آلغازى ميرزا باشدە رەق روسلرغە ھجوم ايتىكالدى ايسەدە، صوڭندىن آنى روسلر قاما يىلغە سىنە چاقلى قاولاب طنچلادىبار. آلغازىنىڭ قاووانوى روسلر اوچون نە چاقلى فائىدەلى بولسە، قزان اوچون شولچاقلى ضررى بولدى. الھام خان اوزى روسلر ايلە صوغوشقالا-سەدە، آناردا دشماننى قاولاب يبارورلك كوچ يوق ايدى قايسى بىر مؤرخلر الھام خان ايلە روس عسكرى آراسىندا بولغان صوغوشنى «زويە يىلغەسى بويندا بولدى» (۱) ديسەلر، اول سوز، شېھەسز، ياڭكلىشدر. روز نامەلرنىڭ عبارەلرنىدن، اوروشنىڭ قزان ياندا بولغانى بىك آچىق آڭلاشولادر. اولچاغندا تاتارلرنىڭ ايدىل آرغى ياغىنە چغوب صوغوشورلق كوچارى بولو بىر يىقادە طورسون، شەردە طوروبىدە اوروشورلق كوچارى يوق ايدى. روسلر، قزاننى ۵۲ كون قاماب طوردقدن صوڭرە، ۹نچى ايبولدا آنى آلدىلر. كوچنىڭ آزىغى، اوز آرادە بىرلكنىڭ يوقى سىببى قزان حالدىن طايغان ايدى. تاتارلر بىر آي ۳ آطفە چاماسى روسلر ايلە اوروشوب قاراسەلر، صوڭندىن جىڭولدىلر.

رىچقوفنىڭ بو صوغوشنى «زويە بويندا بولدى» دىيىوى ياڭكلىش بولدىغى كىبى، خاقتىدن ۱۶۹۵نچى، مىلاددىن ايسە ۱۶۷۷نچى يىك بولدى (۲) دىيويە يالغاندر. اول صوغوشنىڭ بولووى خاقتىدن ۱۶۹۵نچى يىك بولوب، اول يىل، مىلادى ايلە ۱۶۸۷گە طوغرى كىلەدر (۳). موندىن اولگى اوروشاردا، روسلر قزاننىڭ اوزىنى آلا آلماينچە، آنىڭ تىگرە ياغىنى قنە طالاب كىتەلر ايدى. بو يولى ايسە، قزاننى آلدىلر ايلە بىرلەر، الھام خاننىڭ اوزىنى، آناسىنى، خاتونىنى، ايكى طوغانىنى، سوڭلوسىنى، اوشانداق بىك كوب قزان بىكلىرىنى طوتقون ايتدىبار. دىمكە خانلىقنىڭ يورەگى بولغان قزان شەرى

۱) مستفاد الاخبار ج. ۱. ص. ۱۲۶. (۱۲۶). Опыт казан. истор. стр. 84.

۲) Опыт казан. истор. стр. 85.

۳) Львов. л. т. 1. стр. 352. Симеон. л. стр. 271 - 272. Воскр. л. т. 2. стр. 217. Никон. л. т. 4. стр. 218. Татищевъ т. 5. стр. 92. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 462.

دشمن قولینه کیندیگی کبی، آنڭ خانیده روسلر طرفندن طوتقون ایتولوب، بتون خانلقنڭ یازمشی روسلر ایرکنده بلوب قالدی. اوشانچلی خبرلرگه قاراغانده، ماسقاو کنازلری قزان خانلرینڭ نرسه قیلغانقلرینی بلوب طورور اوچون، قزانده اوزلرینڭ شومچی لرینی (۱) طوتالر ایدی. الهامخان، ایرکلی خانلر چه اش ایتوب، ماسقاو کنازلرینڭ اویلاغاننچه، یورمیدر ایدی. شونلرینڭ یازووینه قاراغانده، برچاغنده قزانده طور مجاس بولدی. شونده الهامخان همه روسلر طرفندن قویولغان شومچیلرده بار ایدی. مجلسده تورلی آشامقلر بولدینی کبی، اچملکلرده بار ایدی. شومچیلر الهامخاننی بایتاغنه اچورتوب ایسورتکاج آلوب کیتەرگه بولدیلر. سرایینه اوزاتامز دیوب، آرباغه سالوب کیتدکن صوگره، شول کیچنی ماسقاوغه اوزاتدیلر (۲). ۱۸۷۰نجی یلنڭ ۹نجی اییولنده بولغان اوروشده الهام خاننڭ طوتقون ایتولووی تاریخا ثابت بولغان بر نرسه ایسهده، آنڭ طوتقون ایتولووینه تگی ایسروکلنڭ قانتاشی بولووی ممکندر. قزاننڭ آلونووی، الهام خاننڭ طوتقون ایتولووی روسلرغه چیکدن طش قووانچ بولدی. شونی ایوانغه بلدیروور اوچون فیئودر ریپولووفسکی اسمای کناز ماسقاوغه یوردی. اول، ۲۰نجی اییولده ماسقاوغه قایتوب، ایوانغه قزاننڭ آلونغانلغینی، خاننڭ ایسه طوتقون ایتولگانلغینی بلدیردی بوخبر ایواننی بیک قوواندیردی. شادلغندن میتروپالیتغه تلک تلرگه بو یوردی. بوچاغنده ماسقاو چیرکولرینڭ قالا قوللری شادلقدن شگفردی لر ایدی (۳). الهام خاننڭ طوتقون ایتولووندن صوگ، قزان خانسز قالغان یولسهده، اول اوزاقغه بارمادی. ۱۴نجی اییولده (۴) اولوغ کناز ایوان، محمد امیننی قزانغه خان ایتوب بیلگولهدی. مونی یازغانده روس روز نامه لری «اولوغ کناز ایوان واسیلیویچ محمد امین پادشاهنی اوز قولندن قزان پادشاهلغینه

(۱) شومچی: بورونھی تورکچهده جاسوس шпионъ معناسندهدر. «بر آنچه کونلاردن صوگ جدای خان اوزی چیرون جیبوب کلادر دیوب آقساق تیمورگه خبر دوشدی. آنده آقساق تیمور بلورگه شمچی یباردی. جدای خان کلامو ایکان دیوب اول شمچی باروب کوردی. جدای خن کلادر دیدی». داستان آقساق تیمور ص. ۲۷.

۲) Герберштейнъ стр. 145.

۳) Львов. л. т. 1. стр. 352. Ермол. л. стр. 185.

۴) Твер. л. стр. 500

اولطورتدی» دیار (۱). «اوز قولندن اولطورتدی» دیگان سوز، طشقی یاقدن قاراغانده بیک یات بولوب کورونماسه، ده، چنلاب اویلاغانده آنڭ معناسی «شول زماندن باشلاب قزان خانلغی نڭ استقلالی بتدی. آنی روس پادشاه لری تله گانچه اداره اйте باشلادی» دیگان سوز ایله بردر. ایوان قزان خانلغینه اوزی تله گان محمد امین نی خان ایتووی ایله گنه قناعته نماینچه، دمیتری واسیلیویچ اسملی بر کنازنی قزانغه قالغای (НАМЪВСТНИКЪ) ایتوب قویدی (۲) محمد امین نڭ خان ایتولووی ۱۴ نچی اییولده بولدیغی کبی، فیئودرنڭ قالغای ایتولوویده شول کوننی بولدی. اول کون، خریستیان لرنڭ ایزگولرندن صانالغان «آقیل» کونی بولغانلغی سببایی؛ آڭا صاغونمالق بولسون اوچون، محمد امین نڭ خان، فیئودرنڭ ایسه قالغای ایتولووی شول کونده ایتولدی. آوغوست نڭ ۹ نچی کوننده (۳)، الهام خان، اوزینڭ ایوجماعتلری همده بکلری ایله، مسقاوغه کیتورولدی. ایوان، طوتقون ایتولگان بکلرنی هم اوغلانلرنی (۴) ئولتورتوب، الهام خان نڭ اوزینی، حاتونلرینی والوغدا شهرینه، آناسینی، اوشانداق الهام نڭ ایکی ایر طوغانی ایله بر فز طوغانینی بیلا- اوزیرغه بیاروب یابتورتدی (۵). الهام خانغه روسیه ده یاشاو چیکدن طش آغیر بولدی. آنڭ اوزینه ئله نیندی آغیرلقار طارتورغه طوغری کیلیگی کبی، طوغانلری ایله آناسینه ده شونلرنی طارتورغه طوغری کیلیدی.

بونلرنڭ باریسیده چیتون ترکک ایله یاشاب، ئولولریده آغیر ئولوم ایله بولدی (۶). الهام خان نڭ آغیرلقده ئولگانلگی اوزاق زمانغه چاقلی اونوتولمادی. آنڭ شولای ئولگانلگینی صوڭغی بووندغی بالالرده بله ایدی. ۴ نچی ایوان

۱) Симеон. л. стр. 272. Кн. степенная т. 2. стр. 566. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 504.

۲) Твер. л. стр. 500.

۳) Арцыбашевъ т. 4. стр. 57.

۴) Мағол шаһзадәләрінڭ عنوانیدر.

۵) Воскр. л. т. 2. стр. 217. Никон. л. т. 4. стр. 219. Софійск. л. т. 2. стр. 238. Симеон. л. стр. 272. Львов. л. т. 1. стр. 353. Ермол. л. стр. 186. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 504—505.

۶) Продолж. древ. рос. вивліюэ т. 9. стр. 120—121, 128—129.

۱۵۵۴نجى يىلە يوسىف مىرزاغە يازغان يارلىغىندە «بىزنىڭ بابامىز قزاننى آلۇب،
 آنىڭ خانى بولغان ھامىنى، اوزىنىڭ آناسى ھەم خاتونى ايله، طوتقون ايتكانلىكى،
 آڭا نوسەلەر قىلغانلىقى سىنىڭ اوزىڭە، اوشانداق سىزنىڭ قارتلىرىڭىزغە بىلگۈلى.
 آنلارنىڭ بارسىدە آغىرلىقىدە ئولدى توڭلىمۇ؟» دىيۇب يازغان ايدى (۱). روز
 نامەلدە ھامىنىڭ طوتقون ايتولگان اير طوغانلىرى كەلەر بولغانلىقى آتاب
 يازولماغان بولسىدە، آنلار، خىدايقىل ايله مىڭلى — طاھر بولورغە كىرەك.
 بونلارنىڭ ايكىسى، اوشانداق ھامىخان، ابراھىمنىڭ قارت خاتونى بولغان فاطمە —
 سلطاننىڭ بالالىرى بولغانلىقى ارى اوچون، اوچىسىدە طوتقون ايتولگان، آنالرىدە
 آنلار ايله بىرگە بولغان بولورغە تىوش. يوغارىدە يازولغانچە، خىدايقىل ۱۵۰۵
 نچى يىلە چوقونوب، پىتر آتالمىش، سوڭىدىن ايسە اولوغ كىناز واسىلى آڭا
 اوزىنىڭ يەودوكيا اسملى سوڭلوسىنىنى نىكاھلاندىرىمىشدر. چوقونىچى خىدايقىلنىڭ
 ايكى قىزى بولۇپ، آنلارنىڭ بىرى كىناز فىئودور مىخايلوويچ مستىسلافسكى،
 ايكىنچىسى ايسە كىناز واسىلى واسىليويچ شويسكى نىكاھىدە ايدى. شوشى
 فىئودور، ۱۵۲۷ نچى يىلە، اوقا يىغەسى بويىدە قىرىم تاتارلىرىنى، ۱۵۳۵ نچى
 يىلە ايسە قزان تاتارلىرىنى جىڭكووى ايله آتاقلىدىر. پىتر، چوقونىدە قىدىن سوڭرە،
 بتون ەمرىنى روسىدە اوزدىردى. اولوغ كىناز واسىلى ايوانوويچ ۱۵۲۲ نچى
 يىلە، قىرىم يورتى اوستىنە يورگانىدە پىترنى اوز اورنىنە ماسقاودە قالدردى.
 آنىڭ ئولگان يلىنى قايسىلار ۱۵۰۹ نچى يىلە دىسەلدە، اول سوزىياڭلىشىدر.
 درىستەرەك سوزگە قاراغاندە، آنىڭ ئولووى ۱۵۲۳ نچى يىلنىڭ مارت اىنىدەدر.
 خاتونى يەودوكيا ۱۵۱۳ نچى يىلە وفات بولۇپ، ماسقاودە كومولدى. پىترنىڭ
 «يەودوكيا» غە اويلەنووى ۱۵۰۶ نچى يىلە بولغانلىقى اوچون، آنلارنىڭ بىرگە
 طورولرى ۷ يىلغىنە بولادىر. پىترنىڭ ھەرايكى قىزى آناستاسىيا اسملى بولۇپ،
 بىرىنچىسى ۱۵۲۹ نچى يىلە فىئودورغە نىكاھلانوب، ۱۵۴۰ نچى يىلنىڭ ۱۷ نچى
 دىكابرىدە وفات بولغان. شوشى آناستاسىيانىڭ فىئودور ايله بولغان نىكاھىدىن
 طوغمىش ايواننىڭ قىزى آناستاسىيا، قاسم خانى بولۇپ سوڭىدىن چوقونىغان ساين —
 بولات نىكاھىدە ايدى. پىترنىڭ ايكىنچى قىزى بولغان آناستاسىيانىڭ واسىلى
 شويسكىغە نىكاھلانۇوى ۱۵۳۸ نچى يىلە بولۇپ، آنلارنىڭ بىرگە ياشاولرى

آزغنه بولمىشدر. ميگلى طاهر اوزى مسلمان بولوب ئولسەدە، اوزىدىن سوڭرە بالالرى ھم خاتونى چوقوندىلر. آنڭ چوقونغان اوغوللردىن واسىلى، فيئودر اسمىلورى بىلگولى بولوب، سوڭغىسى گىربىرشتەيننڭ ۱۶ نچى عصر باشىدە ماسقاوغە كىلىدىگى وقت صاغ ايدى.

آنڭ ۱۵۴۱ نچى يىلدە نوو غورود قالغاي بولغانلىقى بىلىكولى ايسەدە، آندىن سوڭغىسى ھالى معلوم توگىلدر. بزيوغارىدە الھام خاننڭ ايكى خاتونى بولغانلىغىنى بىلدىروب كىتكەن ايدىك. روزنامەلرنڭ كوبرەگىدىن آنڭ بىرگنە خاتونى بولغانلىقى آڭلاشولسەدە، قايسىلارنىڭ سوزلردىن الھامنڭ ايكى خاتونى بولغانلىقى بلونەدر (۱). الھام خان آخىر عمرىدە چاقلى والوغدادە قالدى. ئولووى ھم شونەدە بولغانلىقى آڭلاشولادر (۲). تاتار خانلىرى بربولوب باشى آلمادقلىرى سىبىلى، اوزلرىنڭ باشلىرىدە ساناب بتورگىسىز بلائىر آلمدقلىرى كىبى، شولوق طالاشولرى شوملوغىدە ايگى ھم چىگى بولماغان كىڭ ئولسكەلرنى ياتلر قولىنە ميراث ايتىدىلر. شول زمانلردە يازولغان روس كىتاپلىرىنىڭ يارلىقلىرى ايلە تاتار خانلىرىنىڭ يارلىقلىرى آراسىنى چاغوشدىروب قاراغاندە، اولگىلردىن دىنى ھم مىلى طويغولر سىزولوب طوردىنى ھالەدە، سوڭغىسى لردىن شىخسى قومسزلىق ايلە يورتقە طوزان چاقلى فائىدەسى بولماغان طويومسزلىق رىغىنە آڭقوب طور. مونە شوشى طويغوسزلىق شوملوغىدە تاتار خانلىرى اوزلرىنڭ تىختلرىنى بوغالىتقلىرى كىبى، كىڭ تاتار ئولسكەلرىنىدە بوغالىتدىلر. روس كىتاپلىرى ايسە اوزلرىنڭ يورت ياقلى بولولرى، اوشانداق ايل فائىدەسىنى كوزەتولرى آرقاسىدە كىچىكە ئولسكەلرىنى قوش اوچوب يتماسدى ھالگە كىلتوردىلر. سوڭىدىن ايسە اولگىلرنىڭ بار كىڭ نرسەلرىنى ضبط ايتىدىلر. الھامنڭ خانلىقى ۱۴۷۸ نچى يىلدىن ۱۴۸۷ نچى يىلغە چاقلى بولوب، نە بارىسى ۹ يىل بولادر.

۱) Приведоша же и матеръ его и двѣ жены его. Софійск. л. т. 2. стр. 238.

۲) Герберштейнъ стр 145. Истор. о взят. казан. гл. 12. Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 22. Истор. о казан. цар. (сп. Румянц. музея) стр. 227—228.

محمد امین خان

یوغاریده ئهیتولگانچه، بوکشی ابراهیم خاننڭ نور - سلطان اسملی خاتونندن طوغمش ایدی. اول، الهام ایله آنا بر، آنا باشقه طوغانلر ایدی. ابراهیم خاننڭ وفاتندن سوڭره، خان قویو خصوصنده قزانده اخلاف بولوب، قزان تاتارلارینڭ قایسیلری محمد امیننی قویو طرفنده ایدی ایسه لرده، اول یاق جیگولوب، محمد امین، خان بولا آلمی قالغان، الهام ایسه خان ایتولگان ایدی. بواش، محمد امیننڭ کیفینی بیاردی. اول، اوزینڭ آغاسی الهام ایله طنچ طوراً آلمایاچقلغینی بلیگاچ، قزانندن ماسقاوغه کیتوب، ایوان واسیلیویچ یانینه یولوشدی. محمد امیننڭ ماسقاوغه بارووی ۱۴۸۵نجی یلده ایدی (۱). اول چاغنده روسیه، آزغون تاتار شاهزاده لری ایله باشباشناق تاتار بکلرینڭ قاقاچق اورونلری بولوب ئهوروولگانگه کوره، آڭاھر یاقندن بولوقسز تاتار قاقونلری چیولار ایدی. محمد امیننڭ کیلووندن ۵ یلغنه ئلگاری، قریم خانلردن حاجی گرای خاننڭ میر - دولت، حیدر اسملی اوغوللری، ایوان واسیلیویچ یانینه قاقوب کیلگانلر ایدی. میر - دولتنڭ اوزی ایله برابر، بیر - دولت اسملی اوغلی همبار ایدی. بو کیلومشهك تاتارلار آراسنده اوزلرینڭ دینلرینی طاشلا وچیلرینڭ صانی بیک کوب ایدی. بونلرینڭ هیچ برنده تورکک طویغوسی بولمادیغی کبی، دینی طویغولرده یوق ایدی. بونلر، اوزلری اوچون یاراقلی اشلر اشلهرگه بولدیره آلماسه لارده، روس کنازلرینڭ بو یروقلرینی اشله وده یالقاوق قیلمیلر ایدی. «طوغان قانینه صوصاو» جولاسی تورک اوروغلاری آراسنده بیک نق طامور جایگان بولغانغی اوچون، آنلر ماسقاوغه کیلگاچه شول جولانی طاشلاب بتوره آملیلر، آنهده قرولوشقالیلر ایدی. ئلیگی میر - دولتنڭ اوغلی بیر - دولتنی شولوق میر - دولتنڭ اوزی ایله برگه قریم دن کیلگان کشی سی ئولتوروب؛ میر - دولت ایسه تگی تاتارنڭ باشینی کیستورگان ایدی. بو قاقونلرنڭ هیچ برسنده ایدگو

۱) Софійск. л. т. 2. стр. 237. Карамзинъ т. 6. пр. 298. Полевой т. 5. стр. 589.

طويغو بولماينچە، آنارنڭ بارچەسى قورساق قلى ايدى. بزنڭ محمد امين دە شونلرنڭ برسى بولدى. اول، روسيەغە بارغاچدە، ايوان آڭكا «كاشيرا» شەرىنى باغشلادى. محمد امين آنده طنج طوراً آلمادى. آنڭ قزانغە قايتوب خان بولاسى كېلەدر ايدى. يوغاريدە يازولغانچە ۱۴۸۷نجى يلنڭ جايندە، محمد امين قزان اوستينە يوردى. ۴ آينغە ياقين آنى قاماب طور دقەن سوڭرە، روس عسكرى قزان شەرىنى آلدى. محمد اميننڭ كونداشى بولغان الهام خان طوتقون ايتولىگى كېي، آناسينڭ كونداشى بولغان فاطمە - سلطان دە طوتقون ايتولدى. شوشى ۱۴۸۷نجى يلنڭ ۱۴نجى ايوولندە، محمد امين، ايوان طرفندىن قزان خانى ايتولوب بيلگولەندى. مونه شول زماندىن بىرلى قزان خانلىغىنڭ يازمىشى، تاتار خانلرى قولدىن چغا باشلاب، روس كنازلرى قولندە اوينى باشلادى. ايوان، محمد امينگە طشقى ياقدىن اوشانغانصمان بولوب، آنى اوزى تەلگانچە يوروتسەدە، چنلابندە آڭكا اوشانمىدر ايدى، شوڭا كورە اول، قزان خانلىغىنى محمد اميننڭ اوز قولينەغەنە طابشوراسى كىلماينچە، آنده دمىترى واسىليويچ شىين اسملى بايارنى فالغاي ايتوب بيلگولەدى. اوستكى ياقدىن محمد امين خان قزاننى اداره ايتوچى بولوب كورنەدە اچكى ياقدىن قاراغاندە قزاننى اداره ايتودە روس بارماغينڭ ياخشوق قاتناشى بار ايدى. شوڭا كورە شول اوچنچى ايواننى بتون روسيەنڭ هم قزان خانلىغىنڭ پادشاهسى بولغانلىغى بلدىرولەدر (۱). ۱۴۸۹نجى يلنڭ ۱۱نجى ايوولندە، اولوغ كناز ايوان، واتكە اوستينە عسكەر يباردى. بو عسكەر، دانىلو واسىليويچ، گريگورى موروزف لىر قول آستونە ايدى. واتكە لىلر قاي چاغندە قزانغە، قاي چاغندە ايسە ماسقاوغە باغوندىقارى سببلى، ايواننڭ آڭكا اچى پوشادر ايدى. تىگى عسكەر واتكەگە كىلدى. واتكە لىلرنڭ روسلر ايله اوروشورلىق كوچلرى يوق ايدى. روس عسكرى آندهغى خلقنڭ قايسىلرىنى طوتقون ايتوب، قايسىلرىنى ايوانغە باغوندىردى. بو سوڭغىيار آندا ايتدىرولوب واتكەدە قالدىرولدى. مونه شوندىن سوڭ واتكە ماسقاوغە قاراب، قزانلىلرنڭ آندىن اميدى

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 222. Никон. л. т. 4. стр. 230.

کيسولدى. ۱۴۹۱نجى يىلنىڭ مايندە، ايوان، آلتون اوردا خانلردىن سىد - احمد ايله شىخ - احمدنىڭ كوچلى عسكىر ايله قريم خانى مىنگلى گراى اوستينه بورگانىلردىن خبر آلدى. اول چاغنده ايوان مىنگلى گراى خان ايله بارشلقدە بولغانلىقى اوچون، ايوان آتكار دەم ايتەرگە بولدى. شول خبرنى ايشوتىكچدە، مىنگلى گراى خانغە بولوشلق ايتەر اوچون، پىتر آبالىنسكى، ايوان مىخايلىويچ آبالىنسكى اسملى كىنازار قول آستوندى عسكىر يباردى. بونلر ايله برابر قاسم خانلردىن «صاتلغان» (۱) سلطان ھم، اوزىنىڭ اوغلانلىرى، ميرزالرى ايله برگە بار ایدی. شول چاغنده ايوان، محمد امين خانغەدە خبر يباروب، مىنگلى گراى خانغە بولوشورغە بويوردى. محمد امين اوچون ايواننىڭ بويروغى بىك اولوغ صانالغانلىقى سببلى، «آباش» اوغلان، بوراش - سىد اسملى باشلقر قول آستوندى قزان يايونى يباردى كىناز آبالىنسكى ار قول آستوندىغى روس عسكىرى، قزان عسكىرى ايله اوچراشوب، سىد-احمد ايله شىخ-احمدلر اوستينه يورى باشلادى. روس عسكىرى ايله قزان يايونىڭ كىلووى، سىد-احمد ايله شىخ-احمدنى قورقوتدى. آنلر تگىلرنىڭ كىلورنى سىز ونگاچدە، آشوغولق ايله قريمىن كىتىدىلر. روس عسكىرى ھم شوندىن صولڭ روسىغە - قايتوب كىتىدى (۲). ۱۴۹۶نجى يىلنىڭ ماى آيندە، اولوغ كىناز ايوان، قزان خانى محمد امين اوستينه شىيان خانلردىن ماموق اسملى خاننىڭ. كوب ياي ايله، يورمىكە بولدىغىدىن خبر آلدى. محمد امين ايوان قول آستوندىغى كىشى بولغانلىقى ئوچون، قزانغە ھجوم ايتولو آننىڭ اوز يورتىغە ھجوم قىلونو ايله برابر ایدی. قزان كىشىلرنىڭ اولوغلردىن «كالىمەت» «اوراق» «صادر» «آغىش» اسملى بىلر، محمد امين دن كوڭللىرى قايتوب، ماموق خان طرفىنى قوتلەمىكە ار ایدی. بواش، ايواننىڭ

(۱) بوكشى قاسم خانلرنىڭ دورتنجىسى بولوب، آنلرى كىبك آنىكە روسلرغە كوب ياردهملرى تىگمىشلىرى. آننىڭ حقىندە كوب بلەسى كىلگان كىشى ار وىلپامىنى - زىرنوفنىڭ قاراسونلر. (ت. 1. стр. 149—204.)

(۲) Воскр. л. т. 2. стр. 223. Никон. л. т. 4. стр. 228—229. Симеон. л. стр. 274. Львов. л. т. 1. стр. 356. Ермол. л. стр. 188. Кн. степенная т. 2. стр. 570. Татищевъ т. 5. стр. 111.

بيگره كده كيفيني بوزدى شوڭا كوره، اول، محمد امين خانغه بولوشلق اوچون،
سيمون ريبولوفسكى اسلى كناز قول آستونده، قزان يورتينه عسكر يباردى.
بونلر آراسنده بايار بالالرى، ايوان نڭ اوز عسكرى، نووغورود هم مورود
كشيلرى، اوشانداق توبه نڭى شهرلردن چيولغان بايار بالالرى بار ايدى.
يوغاريده اسلمرى ذكر ايتولگان قزان بكلى كوچلى روس عسكرينڭ قزان
بيرينه يورمكده بولديغندن خبر آغاچده. قزاندىن چغوب، ماموق خان يانينه
كيتدىلر. ماموق ايسه، قزانده اولوغ كناز ايوان نڭ بايتاق عسكرى بار
ايدىگىنى بىلگچده، كبرى قايتوب كيتدى. آنڭ كيتووى محمد امين اوچون
بيك شادلقلى اش بولدى. محمد امين خان ماموق نڭ ياڭدان قزان اوستينه
كيلووينى اوبلاماغانلى اوچون، ۱۴۹۶ نچى يىل نڭ ۱ نچى سىنتابرنده، روس
عسكرىنى كبرى ماسقاوغه قايتاروب يباردى. روس عسكرينڭ قزاندىن
كيتووى محمد امين خاننى ياراتماوچىلارغه ياڭدان يورهك بىردى. بونلر،
ماموق خانغه روس عسكرينڭ قزاندىن كيتووينى بىلدىرىلر. شوندىن سوڭ
ماموق ياڭدان قزان اوستينه يورى باشلادى. آنڭ ايله برگه بيك كىوب
نوفاى عسكرى، اوشانداق ماموق يانينه قاچوب بارغان قزان بكلى بار
ايدى. محمد امين نڭ ماموقغه قارشى طورورلىق عسكرى بولمادىنى كىي،
آنڭ قزان خلقى قارشوسنده ده اعتبارى يوق ايدى. شوڭا كوره، اول، قزانلار نڭ
ماموق خانغه قارشى صوغوشاچقلىرىنه اوشانمىدر ايدى. ماموق خان قزان
يانينه يتكاچده، محمد امين خانغه قاچوب كيتودن باشقه چاره قالمادى. محمد
امين خان، ۱۴۹۶ نچى يىل نڭ نويابرنده. خاتونى، اوشانداق اوزينه قاراغان
قزان بكلى ايله برابر، ماسقاوغه قاچدى. ايوان محمد اميننى آچىلق ايله
قارشوآلوب، آڭا كيره گنجه صيار قويدى. بىردن ماموقغه قارشى طورورلىق
كوچ قزانده بولماغانلى، ايكنچى دن قزان خلقى محمد امين خان دن
طويغانلىقلى سببلى، ماموقغه قزاننى آلو بىيكل بولدى. آنڭ ياوى شاقلى
كوچ ايدى ايسه ده، آڭا قزانلار ايله اوروشورغ، طوغرى كىلمادى، ماموق
خان قزانغه كرگاچ، آندىنى خلق نڭ كوڭلىنى طابار اوچون، خانلرچه اش
قىلورغه تيوشلى ايدى ايسه ده، اول بتونلاي كىرىسنىچه اشكه كوشدى. اوزينڭ
يانينه قاچقان، اوشانداق ماموق نڭ خان بولسويىنه طور ياردهملىرى تيگان

«كالمهت» «اوراق» «صادر» «آغیش» بكارنى اوزلرنيڭ طوغانلىرى ايله برابر
طوتدېروب يابتوردى. اول، بونڭ ايله گنه قالمادى. قزانغه ساتو - آلو ايله
كيلگان كشى لرنى، اوشانداق قزان نڭ اوز ساتوچيلر ينى بارسىنى طالادى.
شولاي ايتوب قزانغه ماموق دنه راحت كورورگه طوغرى كيلمادى. ماموق خان نڭ
تگى بكارنى يابتورووى بيك يات طبولسه ده، آندى اشلرنڭ اوخشاشىنى
تارىخ كورگانى بار ايدى. «دارا» ايله بيوك اسكندر آراسنده، آردبيل شھرى
ياننده، بولغان اوروشده «دارا» جيڭلولوب، بلخ شھرى يانينه قاچقان ايدى.
اورطه آسيا والى لرنى «بھزوس» اسملى برھو اسكندرگه يسارار اوچون،
اوزينڭ پادشاهسى بولغان «دارا» نى ئولتورمىش ايدى. اسكندر «بھزوس» نى
بوله كليسى اورونده، آنى ئولوم ايله جزالادى (۱). ماموق نڭ تگيلرنى يابتورووى
«ايكھ گىنى آشاغان محمد امين گه خيانت ايتوچيلر، ميڭاده خيانت ايتودن
طارتونماسلر» ديوب بولسه كيرهك. شولاي بولسه ده ماموق آنلرنى آزاد
ايتدى. شوندىن صوڭ ماموق خان اوزينڭ ياي، ھمدە تگى بكار ايله برگە لەب
«آرچە» قالاسىنى آلورغە كيتدى. ماموق خان قزان نى بيك ييڭل آلغان ايدى
ايسە دە، «آرچە» نى آلو آڭا ييڭل بولمادى. آندە غى بكار تيزگنە ماموق
خانغە بيروولەسىلرى كيلماينچە، آنڭ ايله بيك نق اوروشقە باشلادىلر. شول
چاغنده قزان بكارى دە ماموق نى طاشلاب، قزانغە كيتدىلر. بونلر ماموق نڭ
نيمىدى كشى ايكانلگىنى بلوب يتكانگە كورە، آناردن اميدلى اش كوتميار
ايدى. شوڭا كورە، قزانغە قايتوب، قالانى نغوتورغە طوتونديار. ماموق خان
«آرچە» قالاسى ياندىن قايتوب، ياڭادن قزانغە كورورگە مانشوب قاراسە دە،
كرە آلمادى. قزانلير آڭا «بكارنى يابتورتدڭ، ساتوچيلرنى طالادڭ» دېوب
شھرگە كرتمايدىلر (۲). بو كونگى كوندە تاتارلر اوزلرنيڭ خاتونلرى ايله
نيچوك اش ايتسەلر، بورونغيە آنلر اوزلرنيڭ خانلرى ايلە دە شولاي اش
ايتەلر ايدى. روسلر دە كئازنڭ بو يروغى بيك اولوغ سانالدىغى حال دە،

(۱) تاريخ عمومى ج. ۱. ص. ۳۴۲. بيوك تاريخ عمومى ج. ۲. ص. ۲۳۵-۲۳۶.

(۲) Воскр. л. т. 2. стр. 231—232. Никон. л. т. 4. стр. 242—243. Татищевъ т. 5. стр. 125—127. Львов. л. т. 1. стр. 364. Кн. степенная т. 2. стр. 566. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 512.

تاتارلرده خان بویروغی کیره گنچه صانغه صانالمی، آشکا اولوغ ایتوب قارالمی ایدی. شوکا کوره، تاتارلر، خان ایله کوکلاری تله گنچه اش قیلودن طارتونمیلر ایدی. بو بوزوق جولاً قزان تاتارلرنده بتون توبی وطار ماقلری ایله بار بولغانغه کوره، آنار اوزلرینک خانلرینه کیره گنچه بوی صنمیلر، آنلرنک، بویروقلرینی بیورینه يتكوزمیلر ایدی. محمد امیننی یسار اتماینچه، ماموقنی خانلقغه چاقورولری، نیچه گنه آیلر اوتکاج آنی طاغیده خانلق دن قاولاب یبارولری بارسیده شوشی یامان جولاً شوملوغنده ایدی. «چله گینه کوره قابقاچی» قبیلمدن: قزانلیرنک خانلریده اوزلری توسای بولوب، اوکغایلی چاقورده خلقنی طالیلر، خانولرینی اوز ایتلر، ایندی اوکغایسزلقغه توشلر ایسکان، اول چاغنده هیچ طوقتاوسز ماسقاوغه قاجالر، جای کیلسه چوقونودنده طارتونمیلر ایدی. مونه بو اشلر بارسیده قزان خانلغینک نیچوک بولاچغینی، آنک یا شاوی کوبموگنه قالغان ایکانچیلگینی بیک آچیق آشکلاتالر ایدی. شولای بولسه ده، کوز آلدنغی شوشی آچی واقعهلردن عبرت آلوچی، خانلقنک یا شاووینه چن کوکلدن طروشوچی کشی قزانه یوق ایدی. مونه شوندی کشیلرنک یوقلغی قزان خانلغینی کوچسز قالدیروب، آنک بتون یازمشینی روسلر قولینه طابشوردی. محمد امین خان ماسقاوغه قاققانلغی، ماموقنی ایسه یا کادن قزانغه کرتما گانلکلری سببای، قزان خانسز قالغان ایدی. شوکا کوره، قزانلیر، اوز آرا کیکاشوب، خان صورار اوچون ماسقاوغه ایلچی یبارورگه بولدیار. «باراش - سید» اسمای کشینی اولوغ کناز ایوان واسیلمیویچ یانینه یباروب، آنارغه بتون قزان خلقی ایله قزان یورتی اسمندن ایوانغه باغونورغه، محمد امین خانغه، اوشانداق اولوغ کناز ایواننک اوزینه خیانت ایتوب، ماموق خانغه باش بیرگانلکلری اوچون ایواندن قزانلیرنک گناهلرینی یارلیقاونی صورارغه، اوشانداق «اولوغ پادشاه! سین بزرگه خان یبارسه ک ایدی، آلایده محمد امیننی یبارماسه ک ایدی اول بزرگه طور کوچله ولر، خانولرمزغه اولوغ اوباتسزلقا قیلدی. شونک اوچون بز آشکا خیانت ایتکان، همه ماموق خانغه باغونغان ایدک» دیو اوزلرینه یا کادن بر خان یبارونی اوتونورگه بویوردیلر (۱). «باراش - سید» ماسقاوغه کیلوب، قزانلیر

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 232. Никон. л. т. 4. стр. 243. Софійск. л. т. 1. стр. 41. Татищевъ т. 5. стр. 126—127. Львов. л. т. 1. стр. 364. Кн. степенная т. 2. стр. 566.

اسمندن غفواتوندى. ايوان، آنلارنىڭ گناھلارنى يارلىقاپ، قزانلارنىڭ محمد اميننى ياشقان خان ايتوب يبارماو خصوصندە بولغان اوتونچلارنى قبول ايتدى. آنىڭ اورنىنە عبداللطيفنى خان ايتوب يبارورگە بولدى. عبداللطيف، ابراهيم خاننىڭ اوغلى بولوب، محمد اميننىڭ كچوك طوغانى ايدى. ماموق خان ايوان طرفندن قزان خانغاغىنە عبداللطيفنىڭ بيلگولەنگانلىگىنى بىلگچدە، قزان يورتىدىن اوز ايلينە كوچوب كيتدى. لىكن اول، يورتىنە قايتوب يتكازچەگە چاقلى يولده ئولدى. عبداللطيفنىڭ قزان خانى ايتولوب بيلگولەنووى ۱۴۹۷نجى يىلنىڭ آپرىلدى بولدى. محمد امين خان قشنى ماسقاوده اوتكار دىكن صوكرە، ۱۴۹۷نجى يىلنىڭ ۹نجى مايندە، اوزىنە ايوان واسىليويچ طرفىدىن باغشلانغان كاشىرا، سىرپوخوف، خوتون (۱) اتالغان اورونارغە كيتدى. شول اورونلردىن جىولاچق آلوملر محمد امينگە بيلگولەنگان بولغانلىغى سىببلى، آشا ياشا قيون بولاچق توگل ايدى. محمد امين خان، هيچ شېھەسز، مالى طويغوسى بولماغان وشونىڭ ايله برابر طويداقسز هم بوزوق برخان ايدى. قزانلارنىڭ «باراش - سىد» آرقىلى ايوانغە «اول بزگە طور كوچلور، خاتونلرمزغە اولوغ اوياتسزلقر قىلدى» ديوب محمد اميندىن شكايىت ايتولدى، آنىڭ خان بولغان چاغىدە قزانلار ايله نيچولك اش ايتكانلىگىنى بىك آچىق آكلاتادىر. محمد امين خانلىغىنى يوغالتوب، سورگوندى يورمىكە ايدى ايسەدە، آنىڭ قومسزلىغى اوزى ايله برگە ايدى. سورگوندى چاغىدە محمد اميننىڭ نيچولك ياشاغانلىغى آچىق بيلگولى بولماسەدە، اول هماندى چن قزان خانى بولوب، طويومسزلىغى ايله قومسزلىغى بتماگان ايدى. محمد امين خصوصندە روزنامەلرنىڭ «اول آندە هم، اوزىنىڭ عادتلرىنى هيچ بىر اوزگارتماينچە، كوچلور، ھەدە كىوب كىشىلرگە ظام ايله ياشادى (۲)» ديولدى، آنىڭ نىندى

(۱) كاشىرا، طولا غوبىرناسىندەغى اوبازدى شەر بولوب، اوقا يلغەسىنىڭ اوڭ قىرىندەدۇر. سىرپوخوف، ماسقاو غوبىرناسىندەغى اوبازدى بىر شەر بولوب، ناروا يلغەسىنىڭ اوقا يلغەسىنە قىيە طورغان ظاماغىدىن چاقروم يوغارىدۇر. خوتون، سىرپوخوف اوبازىندەگى طور بر اولدۇر.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 232. Никон. л. т. 4. стр. 244. Софійсь. л. т. 1. стр. 41. Львов. л. т. 1. стр. 364. Кн. степенная т. 2. стр. 566. Татищевъ т. 5. стр. 127.

كشى بولغانلىغىنى، اوشانداق خانلىقى ھم سورگۈندە چاقلرنىدە نىچوك ياشاغانلىغىنى بىك آچىق بلدىرەر. قزان خانلىرىنىڭ اوزلرىنە آغىرلىق بولغان كۈنلۈندە روسىيەگە قاچولرى، اوشانداق قزانلىرىنىڭ «بىزگە خان بىرسىڭز ايدى» دىو ايوانغە باروب يالونولرى، اول چاغىدە قزان خانلىقىنىڭ استقلالى كۈبۈگۈنە قالغان، روسلرنىڭ ايسە قزاندى كۈبۈ قاتناشلرى بولغان ايكازلىغىنى آچىق آڭلاتار. قزان خانلىقى اوزىنىڭ بتونلىغىنى ھام خان زمانە سىندوق يوغالتورغە باشلاب (۱)، محمد امين خان زمانە سىندە اول طاغىدە نغزەق يوغالتورغە طوتوندى. محمد امين ^{۱۷۹۵} ۱۷۹۷ نچى يىلدىن ۱۵۰۲ نچى يىلغە چاقلى روسىيەدە طوردى. صوڭرە ايوان انى ياڭدان قزان خانى ايتوب بىاردى. آنڭ ايكىنچى قات خان بولغان چاغىدە غى اشارىنى بىز حاضرندە يازماينچە، انارنى عبد اللطيف خاننىڭ ترجمە ھالى آزاغىدە يازارغە قالدىروب، محمد امين حقىدە بولغان سوزمىنى بر آزغە كىسوب طورامز.

عبد اللطيف خان.

يوغارىدە يازولغانچە، عبد اللطيف خان ابراهيم خاننىڭ نور-سلطان اسملى خاتوندىن طوغمىش، محمد امين ايله بر طوغمە قارىنداش ايدى. ابراهيم ئولگاچ نور-سلطان بىكە قىرىم خانلىرىدىن محمد گراى خانغە نىكاھلانمىش ايدى. آنڭ بونىكاھى ۱۷۸۵ نچى يىللىر چاماسىندە بولورغە كىرەك. اول، ابراهيم دىن ئلوك، خىلىل خان نىكاھىدە بولغانلىغى سىببلى، محمد گراى خان آنڭ اوچىنچى ايرى بولدى. ابراهيم خان ئولگاچ، آنڭ قارىت خاتونى بولغان فاطمە-سلطان دىن طوغمىش، طور اوغلى ھام قزان خانى بولغان ايدى. ابراهيمنىڭ ايكى خاتونى آراسىدە نە چاقلى كۈنچىلىك بولسە، آنڭ ايكى خاتونىنىڭ بالالىرى آراسىدە شولچاقلى كۈنچىلىك بار، شوڭا كۈرە، آنلرنىڭ طىچ طورا آلماياچقلىرى بىلىگۈلى ايدى. ۱۷۸۵ نچى يىلدە، محمد امين خان، اوزىنىڭ كچوك طوغانى عبد اللطيف ايله برابر، قزاندىن ماسقاوغە كىلوب، اولوغ كىناز ايوانغە خىدمت ايتەر اوچون كىلىگانلىكارىنى بلدىردى.

۱) Извѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 189. Продолж. древ. росс. вивлію. т. 9. стр. 119—120. 128—129.

ایوان آنلرنی یاخشلیق ایله قبول ایتوب، محمد امین گه کاشیرا شهرینی، عبداللطیف غه ایسه باشقه شهرلرنی باغشلا دی (۱). بونلر، ۱۷/۱۴۱۷نجی یلنڭ جایینه چاقلی آندە طور دقن صوگره، شول یلنی روس عسکری ایله برابر قزان اوستینه یوردیلر. قزانلیر ایله روسلر آراسنده بولغان اوروشده الهام خان طرتقون ایتولوب، اوزینڭ طوغانلری ایله برابر ماسقاوغه یبارولدی. قایسی بریازوچیلار (۲) شوشی طوتقونلر آراسنده عبداللطیف نڭمه بولغانلغینی یازسه لرده، بو سوز درست توگلدر. عبداللطیف ایله برابر بیارولوب، بیلا اوزیرده طوتولغان کاشیلر آراسنده محمد امین ایله آنڭ آناسی ده بولغانلغینی یازو، اول سوزنڭ درست توگلگینه اوزی بر دلیل در. «الهام ایله برابر عبداللطیف ده طوتقون ایتولدی» دیگان سوز نه چاقلی یاڭلش ایسه «الهام دن صوڭ عبداللطیف قزان خانی بولدی» (۳) دیوده شوچاقلی یاڭلشدر. طوغریسی الهام خان ایله برابر طوتقون ایتولوچی عبداللطیف بولمادیغی کبی، آناردن صوڭ خان بولوچیده عبداللطیف توگلدر. ۱۷۹۳نجی یلنڭ ۱۱نجی غنوارنده عبداللطیف، اولوغ کناز ایواننڭ ایلچیسی لوبان قالچوف ایله برابر، قریمدن ماسقاوغه کیلدی. عبداللطیف نڭ آناسی قریمده بولغانلغی سببلی، اول، آناسی ایله کوروشمک اوچون قریمغه بارغان، صوگره ماسقاودن قایتقان بولورغه تیوش. ماسقاوغه کیلووی قریم ویاخود قزان خانلرندن ایلچی الک ایله بولماینچه، اول، اولوغ کنازنڭ خدمتنده بولونمق اوچون کیلگان ایدی. ۱۷۹۷نجی یلنڭ آپریلنده، اولوغ کناز ایوان واسیلیویچ عبداللطیفنی قزان خانی ایتوب بیلگوله دی. خان ایتولگان چاغنده عبداللطیف ماسقاوده ایدی.

اولوغ کناز ایوان، سیمون خولمسکی ایله فیئودر پالیتسکی آتالغان کنازلرنی قزانغه یباروب، عبداللطیفنی خانلقغه اوطورتورغه بویوردی. تگیلر مای آینده قزانغه کیلوب، عبداللطیفنی قزان خانلغینه اولطور تدیلر. آنار قزان خلقی نڭ بکلرینی، اوشانداق اوغلان هم ساتوچیلرینی اولوغ کنازگه طوغری

۱) Истор. о взят. казан. гл. 12. Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 22. Истор. о казан. цар. (сп. Румянц. музея) стр. 227.

۲) Герберштейнъ стр. 145.

۳) Герберштейнъ стр. 146.

بولوچىلىقىغا آندايتىدىلەر (۱). محمدامين خان طنچىلىق ايله خانلىق ايتە آلمادىغى كىبى عبداللطيف غەدە طنج اوز دىرورغە، طوغرى كىلمادى. آغاسى محمدامين نى ماموق خان كىلوب بورچودىغى كىبى، عبداللطيف نى ماموق نىڭ قارىنداشى «آغلاق» خان بورچى باشلادى. بو سوڭىنى اوزىگنە بولماينچە، قزان بىكرندن اوراق بىك آنڭ ايله برگە ايدى. بونلر ۱۴۹۹ نىچى يلدە، عبداللطيف اوستينە ھجوم ايتوب، آنى قورقوغە توشوردىلر. عبداللطيف اوزىگنە آغلاق نى جىڭكا آلاچق توگل ايدى. شوڭا كۆرە ماسقاوغە ايلچى يباروب، آغلاق نىڭ قزان اوستينە كىلگانلىگىنى بىلدىردى. ايوان آڭكا بولوشلىق اوچون تىزلىك ايله قزان يورتىنە كوچلى عىسكرىباردى. بونلر كىمەلردە ھم آتلردە ايدى. آتلى عىسكرىنىڭ اولوغ بولوگىنە فىئودر بىلسكى، يورتاوغە سىمون يار اصلافسكى، اوڭ قولغە يورى زاخارىوېچ، صولېنەدمىترى شىين اسملى كىنازلر باشلىق ايتوب بىلگولەندىلر. كىمەلردە يورگانلار ايسە ايوان سوزدالسىكى، ميخائىل بىرزوبتسفى، آندرى صابوروف اسملى باشلىقلار قول آستوندىلار ايدى. «آغلاق» ايله «اوراق» نىڭ ياندىدە عبداللطيف خان نى بورچورلىق ياب بار ايدى ايسەدە، روس عىسكرىنە قارشى طورورلىق كوچ يوق ايدى. بونلر كوچلى روس عىسكرىنىڭ، عبداللطيف خانغە بولوشلىق اوچون، قزان يورتىنە كىمەكدە بولدىغىدىن خبر آلغاچدە، تىزلىك ايله يورتلارنى قايىتوب كىتىدىلر. روس عىسكرى ھم ماسقاوغە قايىتوب كىتىدى. ۱۵۰۰ نىچى يىلنىڭ جايىدە، نوغاي مىرزالردىن موسى، يامغورچى اسملى مىرزالر كوب ياب ايله قزان اوستينە يوردىلر. اويلارى عبداللطيف خان ايله اوروشمق ايدى. شولچاغىدە ميخائىل قوربىسكى، پىتر لوبان اسملى كىنازلر قزاندى طورالار، بونلرنىڭ يانارنىدە آزغىنە روس عىسكرىدە بار ايدى. عبداللطيف خان موسى ايله يامغورچى نىڭ كىلورلردىن خبر آلغاچدە، قزان يانينە قورغانلار ياصارغە بويوردى. اول، شونىڭ آرتىنە اوشوقلانوب نوغايلر ايله ھر كۈننى صوغوشادى ايدى. نوغايلر، قزان نى ۳ آطنە قاماب طورسەلاردە، آنى آلورغە بولدىرە آلمادىلار. شوندىن سوڭ اوز اوردالرىنە قايىتوب كىتىدىلر. ۱۵۰۱ نىچى يىلنىڭ دىكابرىدە، ئەلىگى موسى ايله يامغورچى مىرزالار ماسقاوغە

۱) Востр. л. т. 2. стр. 232. Никол. л. т. 4. стр. 243—244. Софійск. т. 1. стр. 41. Львов. л. т. 1. стр. 364. Татищевъ т. 5. стр. 127. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 512-513.

ایلچی لر یباروب، ایوان ایله دوستلقدہ طورورغہ تلہ دکلرینی بلد بر دیلر. بونلرنڭ برنچی سندن «یاغال» (۱) ایکنچی سندن «اویداش» اسملی بکلر ایلچی بولوب کیلگانلر اییدی. شوچاغنده ماسقاوغہ آلتون اوردان خان شاه احمد خاندن هم ایلچی لر کیلوب، اول، ایوان ایله دوستلقدہ طورورغہ تلہ دیکینی بلیدردی. تاتار خانلری اوز آرا طالاش هم قرولوشلر ایله حالدن طایغانقلری، روسلر ایسه برلک لری آرقاسنده کوچایگان بولغانقلری سببلی، برنچیلر صوغنی لر ایله دوستلاشونی تیوشلی دیوب بله لر. شوکا کوره، هریاقدن تاتار ایلچی لری ماسقاوغہ کیلوب، روس کنازلرینڭ اوزلرینه دوست بولوب طورولارینی تیلر اییدی. عبد اللطیفنی قزان خسانی ایتوچی ایوان اوزی بولسه ده، اول آناردن راضی توگل اییدی. شوکا کوره، ۱۵۰۲نچی بلنڭ غنوارنده، واسیلی «نوزدراواتی»، ایوان تیلیشف اسملی کنازلرنی قزانغہ یباروب، عبد اللطیفنی خانلقدن توشورورگه، صوگره طوتقون ایتهرگه بویوردی. بونلر قزانغہ کیلوب عبد اللطیفنی خانلقدن توشور دیلر. صوگره آتی ماسقاوغہ آلوب کیتدی لر. ایوان عبد اللطیفنی بیلا اوزیرغہ یباروب یابتورتدی. قزانغہ محمد امیننی یاڭدان خان ایتوب بیلگوله دی. اوزاقدہ طور ماینچه، محمد امین ماسقاودن قزانغہ یوردی. ایوان آڭکا، ماسقاودن قزانغہ کیتدیگی وقت، الهام خاننڭ خاتونینی نکاحلاندیردی (۲). بو خاتون ۱۴۸۷نچی یلده ایری الهام ایله برابر طوتقون ایتولوب، والوغداغہ یبارولگان اییدی (۳). ایوان محمد امین ایله برابر سیمون سوزدالسکی، واسیلی نوزدراواتی اسملی کنازلرنی قزانغہ یباردی. شوشی ۵۰۲نچی یلده آستراخاندن یوسف، شیخ اولیار اسملی سلطانلر، ایونغہ خدمت ایتمکچی بولوب، ماسقاوغہ کیلدی لر. بونلرنڭ برنچی سی یعقوب سلطاننڭ، ایکنچی سی بختیار سلطاننڭ اوغلی اییدی. ۱۵۰۵نچی یلنڭ یازنده،

(۱) بوکشی نڭ اسمی روزنامه لرده «یاغال» «یبال» «یایبال» «آبال»، ایکنچی سنکی «اویداش» «اویادام» «یایادام» شکلرندہ تورلیچه یازولار.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 241. Никон. л. т. 4. стр. 255. Софійск. т. 1. стр. 47. Татищевъ т. 5. стр. 141—142. Львов. л. т. 1. стр. 373.

۳) Истор. о взят. казан. гл. 12. Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 22. Истор. о казан. цар. (сп. Румянц. музея) стр. 228.

محمد امين خان شاه-يوسف (۱) اسملى بىككى يارلىق ايله ايوانغە يباردى. اول يارلىق دە نرسە يازولغانغى بىلگولى توگل ايسەدە، آندە محمد امين خان قزانلىرنىڭ ايوانغە باغونغانغى اوچون اوزىنى ياراتماغانلىقىنى، شول سىببى خانلىقن قورى قالو قورقووى بارلىقنى آڭلاتقان بولۇچىلىقى آڭلاشولادر. اولوغ كىناز ايوان، يارلىقنى آلتاچدە، ميخائىل قىلپايىك اسملى كىشىنى اياچى ايتوب قزانغە يباردى. محمد امين گە آندى يوق — بار سوزلرگە اوشانماسقە، آندىلر دىنغە قورقماسقە بويوردى. ايوان محمد اميننى طنپچلاندىرو اويندە ايدى ايسەدە، آنگ اويلاغانى ياڭلىش بولوب چقىدى. ميخائىل قزانغە بارغاچدە، محمد امين خان آنى طوتدىرو ب يابىتوردى. روسيەدن قزانغە ساتو — آلو اوچون كىلگان كىشىلرنگە بارچەسىنى طوتدىرو ب، آنانىڭ قايسىلىرىنى قردىردى، قايسىلىرىنىڭ بار كىك نرسەلىرىنى طالانوب، اوزلىرىنى نوغايارغە بىروب يباردى (۲).

بو واققە ۱۵۰۵ نچى يىلنىڭ ۲۴ نچى ايووندى بولدى. اول چاغندە قزانغە كويىدىن بىرلى بولوب كىلگەن بولغان آتاقلى يارمونىكە بولغانغى سىببى، روسيەنىڭ هر پوچماغىدىن ساتوچىلر قزانغە كىلەر، بويىدە شولاي كىلگانلر ايدى. آڭا كىلوچىلر روسلرغە بولماينچە، يات بىر كىشىلرندە ساتو — آلو اوچون قزانغە كىلوچىلر بولا ايدى (۳). قايسى بر سوزلرگە قاراغاندە، محمد امين خان روس ساتوچىلرنىڭ قىممىتى نرسەلىرىنى اوزىنە آلدى، بونلر

(۱) بو كىشىنىڭ اسمى Воскр. л. Шансубъ دە شىكلندە ضبط ايتولوب آنگ اصلى شاه يوسف بولورغە تىوشلىدر. يوسفنى Исунъ طرژندە يازمىق روز نامەلدە عادت حكمندهدر. قايسى روز نامەلدە تىكى كىشىنىڭ اسمى Шансифа, Шаннуфа شىكلرندە ضبط ايتولدر. يوسفنى تاتىشچىف Шайны-уфа ديو آيوروب يازادر. صوڭغى مؤرخاردن اشچىر باتوف هم كارامزىن شولى سوزلردن уфа سوزىنى چغاروب، تىكى كىشىنىڭ اوفالق بولغانلىقىنى يازالر. لىكن بو سوز شېھسۇز بالغاندر. خصوصىلە اشچىر باتوفنىڭ تىكى اياچىنى اوفاشىرندىن ايدى، ديوونى چن يالغانلردن صانارغە يارىدر.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 244—245. Никон. л. т. 4. стр. 259. Львов. л. т. 1. стр. 375. Кн. степенная т. 2. стр. 566. Русский хронографъ. ч. 1. стр. 515. Софійск. л. т. 1. стр. 50. Татищевъ т. 5. стр. 146—147.

۳) Истор. о взят. казан. гл. 12. Истор. о казан. цар. (Головец. сп.) стр. 23. Истор. о казан. цар. (сп. Румянц. музея) стр. 229—230.

بيك كوپ بولغانلىقى سببلى، آنڭ ايولرى ايده ندىن توبه سينه چاقلى آلتون، كومش لار ايله طولدى. شونلردن اول اوزينه تورلى نرسه لار ياصاتدى قازان هم صاووتلر يينه چاقلى آلتون - كومش دن قيدوروب، باقر قازانلردن آشاماس بولدى. قزانلير هم بو طاللو آرقاسنده بايوب، بورونغيده صارق تيريسندن نكولگان طونلردن باشقەنى كييه اماغان كشي لار، طالاودن صوڭ ئلله نيجه توسده بولغان تورلى كييولر كييه باشلادى (۱). محمدامين خان قزانە بولغان روسلرنى قرووى ايله گنه قناعتلانماي نچه، شوشى ۱۵۰۰ نچى يلنڭ سينتا برنده، نيژنى - نوو غورود شەرى اوستينه يوردى. اويى آڭا هجوم ايتوب ائىق ايدى. قايسى بو سوزلرگه قاراغانده، محمدامين نڭ نيژنى اوستينه يورگان يايوى ۶۰ مڭ بولوب، شونلرنڭ ۲۰ مڭى قزانلير، ۲۰ مڭى نوغاي لار ايدى. بو صرغى لرنى محمد امين خان اوزينه ياردهم گه چاقورغان ايدى (۲). محمد امين نڭ نيژنى اوستينه بولغان بوسفرى، باشقه روز نامه لرده هم يازولغان بولسده، آنلرنڭ هيچ بوسنه تاتار عسكرينڭ سانى كومو بولغانلىقى يازولميدىر. طوغرىسى نيژنى سفرنه قزان عسكرينڭ ۴۰ مڭ، نوغاي لرنڭ ايسه ۲۰ مڭ بولووينه اوشانوب بولميدىر. محمد امين نيژنى گه هجوم ايتكان چاغنده، آنه روسلرنڭ «خا بار» اسملى قالغاي لرى بار ايدى. اول، اوز قول آستونده غى عسكرى ايله شەردن چغوب، تاتار لار ايله اوروشه باشلادى. محمدامين نيژنى تيگره سنده گى اورونلرنى ياندىردى. شەرنى قاماپ، آڭا هجوم ايتەرگه طوتوندى. خان، سېسكار تماسدن هجوم ايتكانلىقى سببلى، ماسقاودن عسكەر كيماگان، شەرنڭ اوزنده ده صوغوش حاضرلكارى كورولماگان ايدى. شول چاغنده ليتوا يورتندن كېلتورولوب، نيژنى ده يابولوب طوتولمقده بولغان ليتوا طونقونلرى قبالده بار ايدى. آنارنڭ كوسى ئولوب، تورمه لرده صاغ قالغانلرى ۴۰ كشى ايدى (۳).

۱) Истор. о взят. казан. гл. 12. Истор. о казан. (сп. Румянц. музея) стр. 229. Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 23—24.

۲) Истор. о взят. казан. гл. 13.

۳) (Истор. о взят. Казани). ده رقم لار اصلاويانچه حرف لار ايله يازلمقده در. شونڭ قايسى بر نسخه لرنده Т حرفى بولوب، اول حرف اصلاويانچه ده ۳۰۰ گه يورگانل ككن، شوندى نسخه چيلر ليتوالي لرنڭ صائينى ۳۰۰ ايدى ديلر. تىكى زوز نامه نڭ بزنڭ قولم زده بولغان نسخه سنده М حرفى بولوب، بو حرف اصلاويانچه ده ۴۰ غه يورگانل ككن و شونڭ ايله برابر ئلله نه چاقلى ئولگاندىن صوڭ قالغان يىغنه ۳۰۰ بولو اوشانوراق بولماغانلىقتن بىز ليتوالي لرنى ۴۰ ديوب يازدق. اول زور نامه نڭ اوز عبارە سېده بزنڭ يازغانمىزنى آڭلاتادر.

مونه شونلر، روسلر ایله برکه له شوب، تاتارلرغه قارشى صوغوشقه كروشديلر.
آنلر صوغوش اشينه اوگره ننگان بانورلر وشونك اييله برابر اوستا او قچيلر
بولغانلقلارى سببلى، تاتارلرغه شاقطى ضرر كىلتورمكده لر ايدى.

اوروشنك اغيرلغى قزانلر اييله نوقايلر آراسىنى بوزوشنوره باشلادى. محمد
امين خانغه بولوشلق اوچون كىلنگان نوقاى ميرزا سىنك ئولووى آرانى بىگره كده
بوزوشتوردى. ايكى آراده برك نك بتووى محمد امين خان اوچون اوغنايسز
بولوب چقدى. اول نه قىلورغه بلماس بولدى. تگى ميرزا، محمد امين نك
قائىنىشى بولوب، آنك اييله برگه محمد امين خان كىكاشوب اولطورغان چاغنده،
لىتوالىلر طرفندن آتولغان بربيه دره آشا كىلوب تىگان، شوناردن ميرزا
ئولنگان ايدى. بو واقعه نوقايلرنك كىفىنى بىباردى. آراده قچقروشلر باشلانوب،
بو قچقروش سوكندن صوغوشقه باروب چقدى. روسلرنى قروورغه كىلنگان
كشىلرنك برسى ايكنچى سىنى قروور بولدى. ايكى آراده بولغان شوشى
اوروشده خىلى كشىلر قرولدى. محمد امين خان نك طرفوشووى آرقاسنده غنه،
اوروش اوزاقغه بارماينچه، طوقتا تولدى (۱). دشمانغه قارشى اوروشمقده
بولغان عسكرنك اوز آرابرلكلى بولماغان چاغنده اش چغارو اغير بولغانلغى
اوچون، محمد امين خان نكده بويور ووندن هېچ بر اش چقمادى. شوگا كوره،
اول، نىرئى دن قزانغه قايتوب كىتدى. آنك نىرئى ياننده طورورى ايكى كون
بولوب، قزانغه كىتووى اوچنچى كونده بولدى (۲). ايواننى بر زمانده
«آتام» ديو آتاغان محمد امين نك، بو چاقلى تىزلك اييله آناردن آيورولووى
اوستدن قاراغانه بىك يات بولوب طوبولسه ده، توبچىلېب قاراغانده آكاسىبلر
يوق توكل ايدى. محمد امين خان نك ماسقاودن قزانغه ايكنچى مرتبه خان
بولوب كىتدىگى وقت الهام خان نك خاتونىنى نكاحلاندىغىنى يوغاربه يازغان
ايدك. اول خاتون دىنانى كوب كورگان، توچىنى هم آچىنى بىك نك طاتوفان
بولغانلغى اييله برابر، روسلرنده ياخشى صناغان ايدى. محمد امين نك اوزنده
ملى طوبىغولر يوق ايدى ايسه ده، تگى خاتونك اول طوبىغولر آزمو-كوبمو

۱) Ист. р. о взят. казан. гл. 13.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 245. Никон. л. т. 4. стр. 259.
Софійск. л. т. 1. стр. 50. Львов. л. т. 1. стр. 376. Русскій
хронографъ ч. 1. стр. 515.

بولسەدە بار ايدى. پادشاه خاتونى بولوبدە ابرى ايله برابىر سورگونده يورولر
 آشا ئلله نيندى يات طويغولر بىرگان، آنى روسلرغە دشمان ايتدىرگان ايدى.
 اول، قزانغە قايتقاچدە، قزان نىڭ روسيەدن آيورولورغە تىوشلى لىگىنى محمد
 امين گە سويلى باشلادى. محمد امين خان آنى بىك ياراتقانلىقى سببلى، بىكە نىڭ
 سوزلرى آشا ياخشوق تائىر ايتلر ايدى. «قزان اولوغ كىزىدن آيورولورغە
 تىوشلى، قزان نىڭ طوتقون بولغان خانى ھىچ بر وقتدە آتاقلى بولا آلماس،
 ديو محمد امين نى روسلردن آيورولورغە دىملەدى. روسلر قولدىن قوتولغان
 چاغندە مسلمەنلرغە شادلىق بولاچىنى، آنلردن قوتولور اوچون قزان يورتندە فى
 روسلرنىڭ بار ھەسەنى ئولتوروب، آنلرنىڭ تامورىنى قوروتو كىرەك ايكانلىگىنى
 بلدىردى. اوزىنىڭ ايتكانلرىنى طوتقان چاغندە محمد امين نىڭ قزاندە كوب
 يللر خانلىق ايتە آلاچىنى، يوقسە ھام باشىنە كىلگان واقەلرنىڭ بارسىدە
 آنىڭ باشىنەدە كىلەچكىنى آڭلاتدى. مونه شوشى اوگوتار محمد امين نىڭ
 قانتان كوڭل لرىنى يوشارتدى. اول، روسلردن آيورولو چىنلابدە تىوشلى
 ايكان ديو اولى باشلادى. ۲۴ نچى ايبون واقەسى، اوشانداق نىژنى-نووغوردغە
 ھجوم ايتولر بارسىدە شوشى اوگوت نىڭ ىمشلرى ايدى. قايسى بر تارىخلرنىڭ
 سوزلرىنە قاراغاندە، ايوان، محمد امين نىڭ نىژنى اوستىنە ھجوم ايتكانلىگىدىن
 خبر آلووى ايله، آشا قارشى ۱۰۰ مىڭ عسكەر يباردى. روس عسكرى شول
 چاقلى كوب بولسەدە، تاتارلر ايله اوروشورغە قىوچىلىق ايتە آلمادى. تاتارلر
 ايسە آنلردن يراقدە بولماغان اورونلردە باسقونلىق ايتوب، روس آوللرىنى
 طالپلر ھم ياندىرەلر ايدى (۱). محمد امين نىڭ نىژنى گە باسقونلىق ايتووندن
 بر آز صوڭ، ۱۵۰۵ نچى يىلنىڭ ۲۷ نچى اوكتا برىندە، اولوغ كىزى ايوان
 واسىليويچ ئولدى. بو كشى روس كىزلىرىنىڭ اياڭ بولدقلىرىدىن بولوب،
 روسيەنى آلتون اوردى قول آستوندىن بتونلەي قوتقارورغە موفق بولدىغى
 كىي، قزان نىدە اوز قول آستىنە آلورغە موفق بولغان ايدى. ۴۳ يىل ۷ آي
 كىزلىگى مدتندە روسيەنى طانولماسلىق درجە گە كىلتوروب، حاضرگى بىوك
 روسيەغە اياڭ نى نىگوزنى شوشى ايوان سالوب قالدىردى. آنىڭ ئولووى
 روسلر اوچون نە چاقلى اولوغ قاينو بولسە، تاتارلر اوچون شول چاقلى

قووانچى بولدى. اول، اوزى صاغ بولسە، ايدى، روسيەدن آيررولورقە تەلەگانلىكى اوچون، محمد اميننى بىك نىق جزالانغان، قزاننى ايسە ياشكان روسيەغە باغوندىرغان بىلور ايدى عمرينىڭ توگونووى آنىڭ تىكى اشلرينە قوماچاواق ايتدى. ايوان اوزى قزان اوستينە يورى آلماسدە، اوغلى واسىلى ۱۷۰۶ نچى يىلنىڭ ياز باشندە، اوزينىڭ قارنداشى دمىترى ايوانوويچ قول آستوندە قزان يورتى اوستينە كوچلى عىسكر بىباردى.

عىسكرنىڭ اولوغ بولوكندە كىناز دمىترى ايوانوويچ بولوب، آنىڭ ايله برگە فيئودر بىلسكى، دمىترى شىين مەمە فيئودر پاليتسكى اسملى باشلقلر بار ايدى. اوروشنىڭ ياراقلىرى (۱) ايله ايوان شقورليا، اندرى صابوروف، دمىترى لاروف اسملى كىنازلر يورمىكلر ايدى. آلغى بولو ككە ايسە، ميخائىل قوربىسكى، داويد پىنتوف؛ اوڭ قولك فيئودر والوتسكى، ميخائىل هم ولاديمير ميكولىنسكى لر؛ صول قولدە ايوان ميخايلوويچ، پىترزىتوف اسملى كىنازلر باشلق بولوب بىلگولەنگانلر ايدى. مونە بۇنلر بارسىدە كىمە ايله قزان اوستينە يورمىكە بولغان عىسكرنىڭ باشلقلىرى ايدى. قوريدىن يورمىكە بولغان آتلى عىسكرنىڭ اولوغ بولوكندە كىناز آلېكساندر استوفسكى، ميخائىل يامزاروف، واسىلى آلېكسىيىف، گريگورى ميشچېرسكى، آلغى بولوكدە پىترر يالوفسكى؛ اوڭ قولدە شامزادە جان على ايله كىناز واسىلى سىمونوويچ؛ صول قولدە كىناز فيئودر سترىغا، اندرى قار وىوف اسملى كىشىلر باشلق ايتەلر ايدى (۲) قزاندىن ۳۰ چاقىروم توبىن، ايدىل آر قىلى كىچولە طورغان اورونغە ايسە، كىناز ايوان سترىغىن، فيئودر يوربويچ، كىناز فيئودر قىبووى لر؛ قاماغا كىناز سىمون قوربىسكى، آلېكساندر آلېنقا، ايوان وىليامينوويچ، ايوان آتومسكى لر بىلگولەنگانلر ايدى. ماىنىڭ ۲۷ نچى كونندە، دمىترى ايوانوويچ، اوزينىڭ يانندەغى باشلقلر ھەدە كىيەلردەگى عىسكر ايله، قزان يانينە كىلەب يىتىدى (۳)، اوزاقدە طورماينچە

(۱) ياراغ-سلاح، آلت لازمە، مناسب، مفيد، شمشير، خنجر وآلات حرب، لغت چىناى ص. ۲۹۱.

(۲) Воскр. л. т. 1. стр. 246. Никон. л. т. 5. стр. 2—3. Львов. л. т. 1. стр. 376—377. Русский хронографъ ч. 1. стр. 516.

(۳) Воскр. л. т. 2, стр. 246. Никон. л. т. 5. стр. 3.

كىمەلردن چىغوب، شەرنىڭ يانېنە بۇرى باشلادى. قزانلىلار واسىلىنىڭ اوزلۇرى اوستىنە يورورگە حاضرلەنگانلىگىنى بىلگانلىكلرى، اوزلۇرىنىمە ايسە آنارغە قارشى طورورلىق كوچ يوقلىغىنى سىزگانلىكلرى اوچون، اشنى حىايە بىرلە باشقاروورغە بولدىلار. روسلارنىڭ قزان اوستىنە يورولۇرى طوربوملىق اوچون بولسەدە، قزانلىلارنىڭ اوروشى ايركونلىك ھم تىركىكلىرى اوچون ايدى. انارنىچوكىككە بولسەدە روسلارغە قارشى طورورغە تىلبار، نەچاقلى كوچ قويوب بولسەدە اوزلۇرىنى ايركلى ايتوب قالدىرەسىلۇرى كىلەدر ايدى. قزانلىلار روسلارنىڭ كوزلۇرىنە كو. ونورلىك بىر طوراق «СТАНЬ» ياسادقلىرى كىبى، روسلار كورماسدى اورونغە ھم بىرنى ياساغانلار ايدى. كوبرەك عسكىرلۇرىنى شوشى طوراقنىڭ آرتىنە پوصتوروب، آزاغىنى روسلارنىڭ آلدىنە بولغان طوراقغە اورناشتورغانلار ايدى. اياڭ ئلوگىگى اوروش مۇنە شۇندە بولورغە تىموشلى ايدى. چىنلامە شولاي بولدى. تاتار عسكىرى ايلە روسلار آراسىدە صوغوش باشلاندى. تاتار ياۋى چىڭگولگان بولوب قاچارغە باشلادى. روسلارنىڭ تاتارلار قورغان حىيلەدن خىبرلۇرى بولماغانغە كورە، قاچۇچى تاتارلارنىڭ آرتىدىن قوۋا باشلادىلار. تاشلانولغان طوراقغە يىتكەچ، شۇندە قالغان نرسەلرنى تالارغە طوتۇندىلار. روسلارنىڭ كوزلۇرى طوزغان، بار كوڭلۇرى تالارغە بىرولگان بولغانلىقى اوچون، آنلارنىڭ كوڭلۇرىدىن تاتارلار چىققان ايدى. تاتارلار اوچون روسلار اوستىنە ھجوم ايتەرگە اياڭ اوڭغايلى چاق بولغانغە كورە، آنلارنىڭ پوصتورمەلرى سىسكار تىماسدىن روسلارغە ھجوم ايتوب، آنلارنى تىلەگانچە طورى باشلادى.

بو چاقلىردە روسلار اوزلۇرىنىڭ آلدانغانلىقى لۇرىنى سىزگان بولسەلردە، سىزونىڭ فائىدەسى بولمادى. روسلارغە قاچۇدىن باشقە چارە قالماغانغە كورە، آنلار بىتون قوراللىرىنى قالدىرۇپ قاچا باشلادى. بار كىك صوغوش قوراللىرى تاتارلار قولىنە توشدى (۱). بو اوروشدە تاتار ياۋى ايلە بىرگە چىرمىشلردە بار ايدى. آنلار اوستا اوڭچىلار بولغانلىقلرى اوچون، روسلارغە چىرمىشلردن شاقىلى ضرر كىلدى. بو واقىئەنى يازغاندە روس روزنامەلرى ھم «بىزنىڭ يازغىز سىبىلى، تاتارلار جاياۋلى عسكىرنىڭ باشلىقلۇرىنى ھمەدە بىك كۆب بايار بالالۇرىنى قروب، قايسىلۇرىنى طوتقون، كۆبسىنى چوروك. كۆلگە بانوردىلار» دىوب، روسلارنىڭ

جېڭولووى بىك نق بولغاناغىنى آڭلاتالار (۱) بو جېڭولۇ روسلارنىڭ كىيىنى يىباردى. واسىلىغە خىر بىرمك اوچون، واسىلى غولىنىن اسملى كىزانى ماسقاوغە يىباردىلر. اول، ايبوننىڭ ۹ نچى كۈنىدە، ماسقاوغە يتوب، قزان يانندە روسلارنىڭ جېڭولساڭلىگىنى واسىلىغە بىلدىردى. واسىلى، شول خىرنى ايشتووى ايلە، ھىچ طوقتاوسىز، كىزان واسىلى خولمىسكىنى ياڭدان قزان اوستىنە يىباردى. دىمىترى ايبونوويچىغە واسىلى خولمىسكى باروب يتىكانچەگە چاقلى قزانغە ھجوم ايتىمى طورورغە قوشوب يازو يىباردى. كىمەلردەگى عىسكىرنىڭ قزان يانينە كىلووندىن بر آى صوڭ، ۱۵۰۶ نچى يىلنىڭ ۲۲ نچى ايبونىدە. قورىدىن يىبارولساڭان عىسكىرلر قزان يانينە كىلوب يتىكانلر ايدى. بونلارنىڭ كىلووى دىمىترىگە ياڭدان امىد بىردى. اول شونلارنىڭ كىلووى ايلە قزانغە ھجوم ايتەرگە بولدى. خولمىسكىنىڭ كىلوب يتىكانىنى كوتماينچوك، ۲۵ نچى ايبونىدە، قزانغە ھجوم ايتدى. آنڭ بو اشى اولوغ كىزاننىڭ قوشووينە خلاف ايدى ايسەدە، اول، قورىدىن كىلگان عىسكىرلر ايلە قزانلارنى جېڭو اويندە ايدى. لىكن آنڭ اوبىلاغانى طوغرى بولوب چىقمادى. اول، بويولىدە تاتارلر طرفىدىن بىك نق جېڭولدى. شوندىن صوڭ دىمىترىنىڭ امىدى كىسولدى. قزاننى تىزگنە آلوب بولاچق توڭلايكانلىگىنە ايركىلى-ايركىسزاوشانورغە تىوشاى بولدى. اول اوزى نىزىنى-نووغوروغە، جان على، فىئودر كىسىلىيىلر مورومغە قايتوب كىتدى. دىمىترىنىڭ سفرى كىمەلردە بولوب، صوڭخىلرنىقى آت ايلە بولدى. بونلارنىڭ يانلرنىدە روسلارنىڭ آتلى عىسكىرىدە بار ايدى.

محمد امين خان روسلارنى قزان يانندە جېڭووى ايلەگنە قىناعتلەنمادى. جان على ھم فىئودر كىسىلىيىف قول آستونىدە قورىدىن قايتوب كىتوچى روس عىسكىرى آرتىدىن قولارغە اوزىنىڭ آتلى عىسكىرىنى يىباردى. بونلر، صورا يىلغەسىنە ۴۰ چاقىروم قالىدى دىگانىدە، روسلارنىڭ آرتارىدىن يتدىلر. ايكى آرادە ياڭدان اوروش باشلاندى. بو اوروش كوتولساڭانچە كوڭللى بولوب چىقمادى. تاتارلرغە نلە كانچە روسلارنى قوروغە طوغرى كىلامادى. اوروشدىن صوڭ جان على ايلە فىئودر قايتوب كىتدىلر. قايسى بىر روزنامەلر شوشى قزان صوغوشى

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 246. Никон. л. т. 5. стр. 3. Софійск. л. т. 1. стр. 51. Татищевъ т. 5. стр. 154,

حقندە شول سوزلارنى يازالر: «خان، قالانك ياقينندە بولغان آرچە قوندە ۱۰۰۰
لەب چانور قوردىرغان، شونلردە اوزىنك ياقينلرى هم بكارى ايله اچوب،
كيفلەنوب اولطورەدر ايدى. شەرنك بارچە ايرلرى هم خاتونلرى، يانلرندە
بالالرى بولدىغى حالدە، شونندە يوريلر، اچەلر؛ يراقدن كيلگان ساتوچيلر
هم، قالا خلقلرى ايله ساتو-آلو ايتەلر، اوزلرينك نرسەلرينى آلماشتوروب،
شونلرغە اچمىك لر آلوب اچەلر ايدى. خاننك دوستدن هم دشماندن خبرى
بولماغانلغى كىبى، بكارنكە هيچ نرسەدن خبرى يوق ايدى. مونە شول چاغندە،
كوكدن اينگان كىك، سيسكار تماسدن، روس عسكرى قزانليلر اوستينە هجوم
ايتدى. روسلر آنلرنك قايسيلرينى قرديلر، قايسيلرينى طوتقون ايتديلر،
قايسيلرى ايسە اورمانغە قاچوب، قايسيلرى خان ايله برگە شەرگە قاچديلر.
طغوزلق سببلى طابتاشوب ئولتوروشكان كشىلردە بار ايدى. روسلر شەر
يانندە اوچ كون طورسەلر، آنى آلغان بولورلر ايدى. لىكن آنلر، خان هم
آنك بكارى طرفندن طاشلانوب قالدىرولغان اورونلردە تورلى آشاملق هم
اچمىك لر ايله صىلانورغە طوئونديلر. اللەدن قورقمىنچە، نفسلرينە بولوشوب،
يارامى طورغان آشار، اچمىك لر استعمال ايتەرگە، اوينارغە، اوشانداق توشكە
چاقلى ئولوك كىك يوقلارغە باشلاديلر. خان ايسە، شەرنك يوغارى اورنندن
روسلرنك بوزوقلقلرينى قاراب طورادر ايدى. آنلرنك بارچەسى ايسروك
ايدىگىنى بىلگەچدە، اوڭخايلى چاقدە اوستلرينە هجوم ايتەرگە اويلادى. روسلرنك
قزان يانندە كيفلەنولرينە اوچنچى كون بولغاندە، ساعت ۲ دە، خان، شەرنك
قاپقالرينى آچارغە قوشوب، شوندىن ۲۰ مك آتلى، ۳۰ مك جاياولى چيرەش
عسكرى ايله چغوب، آينوب يتماگان روسلر اوستينە هجوم ايتدى. بتون
باسو ئولە كسە، آرچە قرى هم خان بولونى كشى قانى ايله طولدى. روسلرنك
ظور باشقلرندن ۵ كشى ئولوب، ۱۰۰ مك عسكلرندن آنچق ۷ مكى گنە
سلامت قالدى. باشقلرى قلچدن، قايسيلرى ايسە صوغە باتوب هلاك بولدى.
ولغە، باتقان ئولوكلر ايله بلچرانوب، قاپان كولى، بولاق، قزان يلغەلرى
روس ئولوكلرى ايله طولغان ايدى. سولر اوچ كونگە چاقلى قان ايله قانتاشوب
آقدى.

تاتارلار کوپر اورنینه روس ئوله کسه لری اوستوندن یور یار اییدی (۱). شول روزنامه ده بو اوروش نڭ یاراتولوش دن ۶۹۷۳ نچی یلده (۲) بولغانغی کورسه تولا در. بویل ایسه میلادی ایله ۱۴۶۵ نچی یلغه طوغری کیلگانلکدن، واقعده ایسه اوروش ۱۵۰۶ نچی یلده بولغانلقدن، آراده غی آیورمه ۴۱ یل بولوب، تگی نڭ یل حقدغه سوزی خطا بولوب چغادر. اول روزنامه نڭ قایسی بر یازمه لرندە، اوروش نڭ یاراتولوش دن ۶۹۶۳ نچی یلده بولغانلغینی کورسه تولگانلگی سببلی بولورغه کیوهک، قایسی بر روس (۳) مؤرخلری شوشی آتاقلی اوروشنی خلقت دن ۶۹۶۳ نچی، میلاد دن ایسه، ۱۴۵۵ نچی یلده دیوصانبلر. بولای بولغانده آیورمه ۵۱ یل بولادر. لیکن بولنر نڭ هر ایکی سی خطا بولوب، درستی، اوروش نڭ یاراتولوش دن ۷۰۱۴ نچی، میلاد دن ایسه ۱۵۰۶ نچی یلده بولویدر. ۱۰۰ مڭ روس عسکرلر دن آنچق ۷ مڭگی گنه سلامت قالغان، ۹۳ مڭی بولگان بولوچیلق غده اوشانوب بولمیدر.

محمد امین بو یولی روس عسکرینی چیڭگان بولسه ده، موندن صوڭ روسار ایله کوره شورلک کوچی یوق ایدیگینی سیزه در ایدی. شوکا کوره، ۱۵۰۷ نچی یلنڭ مارت آینده، عبدالله اسملی کشی سینى، یارلیق ایله، واسیلی غه ییاردی. آناردن اوزینی عفوایتونی اوتونووی ایله برابر، واسیلی ایله دوست بولوب طورور غده تله دیگینی بلدیردی. مارت نڭ ۲۵ نچی کوننده، اولوغ کناز واسیلی عبداللهنی قزانغه قایتاروب ییاردی. آنڭ ایله برکه آلکسی لوقین اسملی ایلچی سینى قزانغه یباروب، آڭکا محمد امین خاندن میحائیل قلیاپیکنی، اوزینڭ اییداشلری ایله برابر، آزاد ایتونی تله رگه قوشدی (۴). بومیحائیل ۱۵۰۷ نچی یلنڭ جاینده ایوان طرفندن قزانغه ایلچی بولوب بارغان، ۲۴ نچی اییونده محمد امین خان طرفندن طوتولوب یابولغان ایدی. محمد امین خان آلکسی ایله برکه اوزینڭ «باخشی (۵)» سی «بوز آق» نی یاشگادن

۱) Истор. о взят. казан. гл. 14. Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 26—28. Истор. о казан. цар. сп. Румянц. музея) стр. 235—236.

۲) شول روزنامه نڭ قایسی نسخه لرندە ۷۰۱۶ بولوب، بو یل میلادی ایله ۱۵۰۸ یلغه طوغری کیله در.

۳) Опытъ казан. истор. стр. 89.

۴) Никон. л. т. 5. стр. 5. Софійск. л. т. 2. стр. 246.

۵) باخشی، بخشى تاتار بكلىرى آراسنده بر درجه اسمى در «قریم یورتینه واول طرفلارغه دائر بولغان یارلیغ وخطاره» ص. ۹۳۶.

يارلىق ايله واسىلىغە يباروب، آناردن اوزىنىڭ ناچارلقرىنى غفو ايتونى اوتوندى. اتاسى ايوان واسىليويچ ايله نىچوك دوست بولوب طورغان بولسە، واسىلى ابلەدە شولاي دوست طورونى تازەگانلىگىنى بلدىردى. «ايلىچى ميخائىل قلياپىكىنى اوزىنىڭ ايبداشلىرى ايله، اوشانداق اوروشدە بىزنىڭ قولمىزغە توشكان كشى لىرى شول ساعىتدە يبارەن» دىدى. محمد امىن دن بو خىبر كىلگىچە، واسىلى اوزىنىڭ طوغانى، اوشانداق بايارلىرى ايله جىولوشوب كىنگاش ايتدى. تاتارلار قولندە طوتقون بولوب ياشامقەدە بولغان خرىستىيانلارنىڭ ايركىلى بولولرى حىرمىتىنە، محمد امىننىڭ قىلغان ناچارلقرىنى غفو ايتەرگە بولدى.

باخشى بوز - آقنى كىرى قزانغە قايتاروب، آنىڭ ايله برگە يلىزار صوقوف اسملى كشىنى محمد امىن گە ايلچى ايتوب يباردى. محمد امىن خانغە تىزىك ايله ميخائىل قلياپىكىنى آزاد ايتەرگە، كىلوشو اوچون، اوشانچىلى بر كشى يبارونى بلدىرورگە قوشدى. بو خىبر كىلووى ايله، محمد امىن خان ميخائىل قلياپىكىنى، اوشانداق آنىڭ ايله قزانده نرسەلىرى طالانوب، اوزلىرى طوتقون ايتولگان كشى لىرى آزاد ايتوب ماسقاوغە يباردى. بونلر ايله برگە خاننىڭ باراش - سىد اسملى ايلچىسى هم بار ايدى. آكشا، اولوغ كىناز واسىلى يانىنە باروب، ايوان واسىليويچ زمانەسندە بولغانغە اوخشاشلى، دوستلق، طوغانلىق، بارىشلىق خصوصلارندە سىرلاشورگە قوشولغان ايدى. باراش - سىد ماسقاوغە ككىلدى. دوستلق، بارىشلىق خصوصلارندە واسىلى ايله سويلەشدى. شوندىن صونك واسىلى سىنتابىزنىڭ ۸ نچى كونندە، باراش - سىدنى كىرى قزانغە قايتاروب يباردى. آنىڭ ايله برگە ايوان پوپلەوين اسملى بايار، آلكىسى لوقىن اسملى يازوچى بولوب، آنلرغە، واسىلى طرفىدىن اتاسى ايوان واسىليويچ زمانندە بولغانغە اوخشاشلى، محمد امىن ايله دوستلق، طوغانلىق حقتندە سوز سويلەرگە قوشولدى. ۱۵۰۸ نچى يىلنىڭ غىوارندە، ايوان پوپلەوين قزاندىن ماسقاوغە قايتىدى. اول، محمد امىن خاندن واسىلىغە آندىلى يارلىق آلوب قايتقان ايدى. خان، اوزىنىڭ شوشى يارلىغىندە، واسىلىغە دوستلق هم طوغانلىق خصوصلارندە آنىد ايتوب، اتاسى ايوان واسىليويچ زمانندە بولغانچە، آنىڭ ايله دوست طورورغە سوز بىردى. (۱) محمد امىن خان قزانده طوتقون

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 248. Никон. л. т. 5. стр. 8. Софійск. л. т. 1. стр. 53. т. 2, стр. 247. Львов. л. т. 1. стр. 379. Ермол. л. стр. 198.

ایتولوب طوتولمقده بولغان روسلرنی آزاد ایتدی. ایوان ایله برگه ماسقاوغه طاغیده ایلچی سینی یباردی. بو طوتقونلار، اوروش وقتنده طوتولوب، قزانده یانقوزولمقده بولغان کیشی لر ایدی. ۱۵۰۸نجی یلنڭ اوکتابرنده، قزیم خان میڭلی گرای یانندن واسیلنڭ قونستانین زابالوتسکی اسملی ایلچی سی قایتدی. اول اوزی ایله برگه خاندن واسیلنڭه آنلی یارلیق آلوب قایتقان ایدی. قونستانین ایله برگه میڭلی گرای خان طرفندن محمد-شاه مامیشفی، «تیت» (۱) عبدالاول شیخ زاده شیخ عبدالخیر اوغلی؛ باخشی قاسم خواجه-محمد اوغلی ایلچی بولوب کیلدیلر. بونلر، عبداللطیف خاننی طوتقونلاردن آزاد ایتونی واسیلنڭ دن صورارغه کیلگانلر ایدی. میڭلی گرای خان نور-سلطان بیکه گه ئویله نگانلگی سببلی، عبداللطیف آنڭ اوگی اوغلی ایدی. نور-سلطاننڭ ایری میڭلی گرای روسلر ایله دوست طورغانلغی سببلی، خاتونینڭ اوتونووی بوینچه، عبداللطیفنی آزاد ایتونی واسیلنڭ دن صوران بولورغه تیوش. عبداللطیف ۱۵۰۲نجی یلدن بیرلی بیلا اوز برده طوتقونلقدن یاندار ایدی. میڭلی گرای خاننڭ اوتونچی اورونسز بولمادی. ۱۵۰۹نجی یلنڭ فنوارنده، واسیلنڭ عبداللطیفنی طوتقونلقدن قوتقاردی. آنڭ بار ناچارلقلرنی عفو ایتوب، آکایورینی شهرینی باغشلادی. عبداللطیف، ۷یل طوتقونلقدن آصرالدقن صوڭره، یاڭدان ایرکلی ایتولدی واسیلنڭ آنی آزاد ایتووی، میڭلی گرای خان ایله خاتونی نور-سلطان بیکه نڭ، اوشانداق خاننڭ ظور اوغلی محمد گراینڭ طروشولری آرقاسنده بولدی. بونلر، عبداللطیف اوچون سوز بیروب، واسیلنڭ دن آنی آزاد ایتدیرگانلر ایدی. محمد شاه بک میڭلی گرای خان اسمندن واسیلنڭه آنلی یارلیق بیردیگی کبی، عبداللطیف اوزیده اولوغ کنار واسیلنڭه هر اشدن طوغری بولوچیلیقغه شوندی یارلیق بیردی. (۲) قزیم ایلچی لری ماسقاوده ۴ آیدن آرتق طوردقن صوڭره، ۱۵۰۹نجی یلنڭ ۱نجی مارتنده، کبیری قزیمغه قایتوب کبتدیلر. بو چاغنده روس یورتی ایله قزیم یورتی آراسنده

(۲) «تیت» تاتار بکلرینڭ درجه اسمیدر. «قزیم یورطینه واول طرفلارغه دائر بولغان یارلیغ وخطار» ص. ۹۳۶.

۱) Никон. л. т. 5. стр. 11. Софійск, л. т. 2. стр. 249.
Татищевъ т. 5. стр. 162. Львов. л. т. 1. стр. 381.

باريشلىق بولغانغە كورە، هر ايكى يورتنن ايلچى لر يوروب طورادر ايدى.
واسيلى قريم ايلچى لرى ايله برگه ميگلى گراى خانغە واسيلى پوپلەوين اسملى
ايلچى سيني يباردى. ۱۵۱۰ نچى يلنڭ ۲۱ نچى ابيولنده، نور - سلطان بيگە،
صاحب گراى اسملى اوغلى ايله، قريم دن ماسقاوغە كىلدى. بو صاحب گراى،
نور - سلطان بيگەنڭ ميگلى گراى ايله بولغان نكاحندن طوغمىش ايدى (۱).
نور - سلطان موندن ئوككە، اوغلى عبداللطيف نى طوتقون چاغندە كورمك
اوچون، ماسقاوغە كىلگان ايدى. اول، شوشى ۱۵۰۴ نچى يلدە، ماسقاودن
قزانغە باروب، آندەغى اوغلى محمد امين خان ايله كوروشكان ايدى (۲).
اول چاغندە قزانلير ماسقاو كنانندن آيورولغانلر، شوڭا كورە، تانارلر
ايله روسلر آراسندە اوروش باشلانغان ايدى. نور - سلطاننڭ صوغى
كيلوشى وقتندە واسيلى آنى بيگ الوغلاب قارشو آلدى. آنلر ايله برگه ميگلى
گراى خان طرفندن واسيلىغە شيخ زادە «شيخ الله» ايله «آلهم بيردى» اسملى
كشى لر ايلچى بولوب كىلگانلر ايدى. نور - سلطاننڭ بو كيلووى، اوغوللرى
عبداللطيف هم محمد امين ايله كوروشمك اوچون ايدى. اول، بر آى چاماسى
ماسقاودە طور دقن صوڭرە، ۲۰ نچى آوغوستدە قزانغە كىتدى. ايلچى لرايسە
ماسقاودە قالدى. واسيلى محمد امين گە ايلچى ايتوب ايوان قوبىياق اسملى
كشى نى يباردى. قش ياقينلاشقانغە كورە نور - سلطان قزانندە قشلادى.
۱۵۱۱ نچى يلنڭ ۲۲ نچى ابيوننده قزانندن ماسقاوغە قايتدى. اوغلى صاحب
گراى هم آنڭ ايله برگه ايدى. اول آندن قريمغە كىتتە چك ايدى. بونلر
ماسقاودە ۵ آيدن آرتق طور دقن صوڭرە، ۱۵۱۱ نچى يلنڭ ۵ نچى ديكابرىندە
قريمغە قايتوب كىتديلر. واسيلى بو بوليدە نور سلطاننى بيگ اولوغلادى.
كىتكان چاغندە آنى «پوتيويل» (۳) گە چاقلى اوزانور اوچون، ميخائيل
اشچينياتوف اسملى كناننى، ميگلى گراى خانغە ايلچى ايتوب ميخائيل طوچقوف
اسملى كشى نى يباردى. شول قشنى محمد امين خان طرفندن ماسقاوغە شاه - حسين

(۱) مستفاد الاخبار ج. ۱. ص. ۱۲۲.

(۲) Герберштейнъ стр. 146.

(۳) «پوتيويل» قورسكى غوبيراسندە، دنپېرنڭ طارماغى بولغان «ديسنا»
يلغە سینه قيوچى «سيم» يلغەسى بويوندىغى اويازدى بر شھر در. بورونغيئە قريم
خانلىق نڭ چىگى شوڭا ياقين ايدى.

اسملى ايلچى كىلدى. بۇ كىشى بىكى اراده غى دوستلق هم بارىشلق خصوصندە سويلەشمىكچى بولوب كىلگان ايدى. واسىلى، اوزىنىڭ بايارلرىنە قزان ايلچىسى ايله سويلەشورگە قوشوب، تىگى لر آنڭ ايله، محمد امين خان اولوغ كزاز واسىلى طوغرىسىندە نىچوك اش قياورغە كىرەكلىكى طوشماسندە سويلەشورگە باشلاديلر. شاه حسين، بايارلر ايله سويلەشكچ، محمد امين نڭ اولوغ كزاز نىچوك بولورغە كىرەكلىكى طوغرىسىندە آندى يارلىق يازدى. آڭقا قاراغاندە واسىلى نڭ ايلچى لرى قزانغە بارغاچ، محمد امين خان بايارلر آلدندە شوڭا آند ايتەچك، اوزىنىڭ آخر عمرىنە جاڭلى شونارغە طوغرى قالاچق ايدى (۱). واسىلى شوندىن صوڭوق ايوان موروزف، آندىرى خارلاموف اسملى بىكى كىشى سىنى قزانغە يباروب، آنلرغە محمد امين خاننى واسىلىغە دوست بولوب طورورغە، اوشانداق بارىشلق دە طور وخصوصندە تىگى يارلىق غە آندا ايتىدورورگە قوشدى. ايلچى لر قزانغە كىلدى. محمد امين خان، واسىلىغە طوغرى بولو خصوصندە، تىگى يارلىق دە يازولغانچە آندا ايتدى. آڭقا اوزىنىڭ بلگور مەسن دە باصدى (۲). ۱۲۰۱۲ نچى يىلنڭ ۸ نچى فېۋرالندە، محمد امين خان بوز - آق باخشىنى واسىلىغە ايلچى ايتوب يباردى. قزانغە طوغرى بولغان بىر كىشى سىنى يبارونى واسىلى دن اوتوندى. اول كىشى ايوان آندىرى بويچ اسملى بايار ايدى. محمد امين خان، بوز - آق آر قىلى، واسىلىغە خط يازوب، اوزىنىڭ اولگى قىلنان ناچارلىقىرى اوچون توبە ايتەرگە تله دىگىنى، موندن صوڭ آندى يامانلقر قىلورغە اوي بولماينچە، اولوغ كزاز ايله مڭگوكەچە بارىشلق دە بولورغە تله گانلىگىنى بلدىردى. واسىلى محمد امين نڭ تله گىنى اورنىنە يتكوزدى. آنڭ صورافان كىشىسى بولغان ايوان آندىرى بويچ ايله يلىزار صوقوفنى قزانغە يباردى (۳). ايوان آندىرى بويچ قزانغە كىلوروى ايله، محمد امين خان آڭقا چن كوڭلدىن توبە ايتدى. موندن صوڭ اوزىنىڭ آندندە نى بولوب مېچ بىر قاقشاماسقە، مڭگولك كەچە اولوغ كزاز ايله بارىشلق،

۱) Никон. л. т. ۵. стр. 14. Татищевъ т. ۵. стр. 166.

۲) Никон. л. т. ۵. стр. 14. Татищевъ т. ۵. стр. 167.

۳) Никон. л. т. ۵. стр. 14—15. Софійск. л. т. 2. стр. 252. Воскр. л. т. 2. стр. 252. Дьбов. л. т. 1. стр. 385. Татищевъ т. ۵. стр. 167.

دوستلىق ھەم سېۋىشودە بولۇۋىش سوز بېرىدى. بۇ اشلىر قزان خانى بولغان بىر كىشى اوچون وافلىق ايدى ايسەدە، محمد امين خانغە شونلارنى قىلودن باشقە چارە قالمىغان ايدى. شوندىن سوڭ ايوان قزان دن ماسقاۋغە قايتوب كېتىدى. آنڭ ماسقاۋغە قايتوۋى ۱۵۱۳ نچى يىلنىڭ مارت آينىدە بولدى (۱). ايوان ايلە بىرگە قزاندىن ماسقاۋغە محمد امين خاننىڭ شاھ حسين اسمىلى ايلچىسى كېلىدى. بۇ كىشى قزاننىڭ سىدارىدىن ايدى. ۱۵۱۳ نچى يىلنىڭ جايىدە، واسىلى عبد اللطيف غە آچولانوب، آنار دن كاشىرا شەرىنى كىرى آلدى (۲). واسىلى نڭ عبد اللطيف غە نە اوچون آچولانغانلىقى بىلگۈلى بولماينچە، اول خصوصە روزنامەلەر «آنڭ طوغرى بولماي اوچون آچولاندى» دېيۈكنە كېتەلەر. شۇل جايىنى مىڭلى گراي خاننىڭ اوغۇللىرىدىن احمد گراي ھەم بورناش، كوب عسكەر ايلە كىيەب، بېلىق، اودايفى، وار اتىنسك، آلكىسېن شەرىلرېنە ھەجۈم ايتكانلار؛ كوب بىرلرېنى طالب، خېلى كىشىنى طوقون ايتوب كېتكانلار ايدى. واسىلى نڭ عبد اللطيف غە آچولانوب، مىڭلى گراي خان اوغۇللىرىنىڭ روسيە اوستېنە يورگانسكارى سېلى بولۇۋى بېك مەكەن در. ۱۵۱۵ نچى يىلدە، محمد امين خان طرفىدىن، اصل خواجه ماجانف غە، اوزىنىڭ اوغۇللىرى حسن ھەم حسين لرايلە، طارخانلق خصوصە يارلىق بىرولدى. بويارلىق ھەرتىدىن ۱۱۱ نچى يىلنىڭ ۲۳ نچى ذوالحججە سىندە يازولمىشدر. اصل خواجه اوروغىدىن طارالمىش كىشىلەر حاضرئىدە «زەي» يىلغەسى بويىدە ياشامقە بولغانلىقلرىدىن، آڭباغىشلانغان بىرلرېنىڭ ھەم شوشى يىلغە بولۇچىلىقى آڭلاشولادر. اصل خواجه بالالرىنە روس پادشاھلىرى طرفىدىن ھەم «بېكك» بىرولوب، آنلرنىڭ اوروغلىرى بو كۈنگە چە باردر. محمد امين خاننىڭ بىرگان توب يارلىقى صاغ بولماسەدە، روسچە يازولغان بىر اوروفلىق دە آنڭ بولغانلىقى آچىق يازولادر. تارىخ اوچون آز بولسەدە فائىدەسى بولغانغە كۈرە، بزائى بواوروندە، صزق آستېنە بولسەدە، يازوب كېتەسىز كېلە (۳).

۱) Софійск. л. т. 2. стр. 252. Львов. л. т. 1. стр. 385.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 15. Софійск. л. т. 2. стр. 252. Львов. л. т. 1. стр. 385.

۳) въ 921 году месеца зельхязя 23-го дня, отъ Абдулатхъ Мухамметъ Аминя хама дана жалованная грамота Асылхузя Мазянову съ сыновьями Хасянкъ и Хусейномъ, что они отъ него жалованы Тарханами и та подлинная грамота имется врукахъ устаръшшии Есуна Надырова, дана при столице Вулгаре и при дворе.

۱۵۱۶نجى يىلنىڭ ايبونىدە، قزاندىن ماسقاوغە شام-حسین سید، شاه-یوسف بک، بوز-آق باخشی ایلچی بولوب كیىلدى. بونلر واسىلى غە محمد امین خاننىڭ خستە ایدىگىنى بىلدىروب، آناردن عبداللطیفنى يارلىقاونى، محمد امین اورنىدە قزانغە خان ایتوب بياروونى اوتوندیلر. محمد امین خان، اوشانداق بارچە قزان كشى لرى اولوغ كىناز تىلەگىچە سوز بىروب، آنىڭ قاراشدىن باشقە قزانغە خان الماياققرىنى بىلدىردیلر. شول حقدە شاه-حسین اوز قولى ايله يارلىق يازوب، شوڭا خان هم بارچە كشى لرنىڭ آنىد ايتەچكلىرىنى سويلەدى. واسىلى، شاه-حسین سیدنى كىرى قزانغە قايتاروب بىاردى. تىگى آنىدى يارلىق ايله مىخائىل طوچقوف، مىخىتا قارپوف، ايوان تىلىشف اسملى كشى لرنى محمد امین خان يانىدە بياروب، شوڭا آناردن آنىد ايتىدورورگە قوشىدى. اول چاقىردە روس كىنازلىرىنىڭ تىلەگى قزان خانلىرى اوچون تىگى بويروفنى كىك اولوغ سانالادر ایدى.

روس ایلچى لرى قزانغە بارغىچ، محمد امین خان ايله قزان كشىلىرى يارلىق دە يازولغانچە بولۇچىلىق غە آنىد ايتىدیلر. شوندىن سوڭ ايلچىلر كىرى ماسقاوغە قايتوب كىتدى. محمد امین خان آنلر ايله تىلىگى شاه-حسین سیدنى طاغىدە ماسقاوغە بىساروب، واسىلى دن عبداللطیفنىڭ گىناھ لرىنى يارلىقاونى اوتوندى واسىلى، خاننىڭ تىلەگىنى بىرىنە يتكوزوب، عبداللطیفنى غفو ايتىدى. آڭا ياشادىن كاشىراتى باغىلادى (۱). بو باغىشلاو ۱۵۱۶نجى يىلنىڭ نوپابونىدە بولدى (۲). شول واقىدەدن بر يىل سوڭ، ۱۵۱۷نجى يىلنىڭ ۱۹نجى نوپابونىدە، عبداللطیف خان وفات بولدى. عبداللطیف خان، اسمىنىڭ آزاغىدە «خان» سوزىنى طاغوب يورسۇدە، آنىڭ ياشاوى خانارچە بولمايىچە، طوتقونلرچە ایدى. تاتارلارنىڭ اوز آرا طالاشولارى، بلمىزلىك هم آڭسىزلىقلىرى شوڭا سبب بولدى. بو يامان خلقار تاتار خانلىرىنىڭ اوزارنىنى طوتقون ايتوگە سبب بولدىلىرى كىيى، بتون مىسلمان ئولسكە لرىنىڭ هم ياتار قولىدە طويوملىق بولوارىنە سبب بولدى. عبداللطیفنىڭ وفاتىدىن ۱۳ آي سوڭ، ۱۵۱۸نجى يىلنىڭ دىكابرىدە (۳). محمد امین خان وفات بولدى (۴). اول زمانىدە قزان ماسقاوغە ياخشوق نق

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 260. Никон. л. т. 5. стр. 25. Софійск. л. т. 2. стр. 258. Татищевъ т. 5. стр. 178—179.

۲) Софійск. л. т. 2. стр. 258.

۳) Софійск. л. т. 2. стр. 262.

۴) Никон. л. т. 5. стр. 189. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 518.

باغلانغان بولغانغى سببلى، محمد امين خان ئولگاچ قزانلىرنىڭ اوزلىكلرنىن خان صايلى آلماياچقارى وىناغلىه واسىلىغە باغوناچقارى بىلگولى ايدى. چىلابدە شولاي بولوب چىدى. ۱۵۱۸ نچى يىلنىڭ ۲۹ نچى دىكابىرنىدە، قزاننىڭ سىدى، اوغلانلىرى، بىكلرى، قاراچىلىرى، اچكىلىرى، مىرزالىرى، ملالىرى، شىخ زادەلىرى (۱)، اوشانداق بارچە قزان كىشىلىرى اسمىن «قىلدرويش» اسملى سىد، يارلىق ايسلە، ماسقاوغە كىلدى. يارلىق دە واسىلىغە، محمد امين خاننىڭ وفات بولغانغى بىلدىرولوب، «قزان يىرى اللەنى، اوشانداق سىن اولوغ كىزنكى؛ بىز ايسە اللەنىڭ، اوشانداق سىنىڭ قىلرگىز؛ سىن پادىشاھ بىزنىڭ توشمازىدە، اوشانداق بارچە قزان يىرى توشماستىدە اويلاپ، بىزگە پادىشاھ بىرسەڭ، ھەك كىلە چىكە بىزنىڭ اوچون نىچوك بولورغە لىقنى اويلاسهڭ ايدى» دىو يازولغان ايدى (۲). قزانلىرنىڭ بوشى واسىلى اوچون طور قوروانچ بولدى. ۱۵۱۹ نچى يىلنىڭ ۶ نچى غىنوارنىدە مىخائىل يورىويچ، ايوان تلىشىف اسملى كىشىلىرىنى قزانغە يىباروب، قزان كىشىلىرىنىڭ اولوغلىرىدىن سىدكە، اوغلانلىرىغە، بىكلەرگە، قاراچىلىرىغە، مىرزالىرىغە ملالىرىغە اوزىنىڭ آنلىرىنى باغشلاغانلىغىنى، قزانغە پادىشاھ ايتوب شىخ على شىخ اوليار اوغلىنى يىبارورگە بولغانلىغىنى بىلدىرورگە قوشدى. ايلچىلىرى قزانغە كىلدى. واسىلىنىڭ نىرسە تىلەنگىنى قزانلىرىغە بىلدىردى. قزانلىرى واسىلىنىڭ نىرسە تىلەنگىنى بىلگىچ، اوزلىرىنە خان ايتوب شىخ علىنى يىبارونى اوتونور اوچون، واسىلىنىڭ ايلچىسى مىخائىل يورىويچ ايسلە ماسقاوغە حىبب (۳)، بولات، شاھ - يوسىف، بوز - اق - اسملى كىشىلىرىنى يىباردىلار. بولۇرۇپ بىرىنچىسى حاجى، ايكىنچىسى قاراچى، اوچونچىسى بىك، دورتىنچىسى باخشى ايدى. ايلچىلىرى ماسقاوغە باردى. واسىلىدىن قزانغە شىخ علىنى پادىشاھ ايتوب يىبارونى اوتوندى. واسىلى آنلىرنىڭ

(۱) بو سوزلىرى بارسىدە قزاندىغى تاتار اولوغلىرىنىڭ درجە اسملىرىدىر.

(۲) Никои. л. т. 5. стр. 31. Львов. л. т. 1. стр. 398. Ер-мол. л. стр. 202. Кн. стенинная т. 2. стр. 595—597.

(۳) بو كىشىنىڭ اسمى روزنامەلردە Абибазе، Абибазъи، Абибизъи

شكىللىرىدە يازولسىدە. اول اسمنىڭ چىنى حىبب بولوب، حاجى سوزى آخكا قوشام آت بولورغە كىرەك.

تلەولرى بويىنچە. شېخ علىنى قزان خانى ايتوب يباردى. شېخ على نىڭ قزان خانى ايتولووى ۱۵۱۹ نچى يىلنىڭ ۱ نچى مارتىدە بولدى (۱).

II

شېخ على خان

شېخ على، قاسم خانى شېخ اوليارنىڭ اوغلى بولوب، اول ايسە آلتون اوردا خانلىرى نىڭ صوڭى لىرىدىن بولغان احمد خان نىڭ طوغانى بختيار نىڭ اوغلى ايدى. شېخ على نىڭ آناسى شېخ اوليار سلطان، ۲۰ نچى يىلدە، آستراخاندىن ماسقاوغە كىلگەن ايدى. اول، روس كىنازلىرىنە ياخشى خىدمەتلەر كورسەتكەنلىكى اوچون، آڭكا تىگى لىرىدىن قاسم خانلىقى باغشلاندى (۲). شېخ اوليار آندە ۱۵۰۸ نچى يىلدە ۱۵۱۶ نچى يىلغە چاقلى خانلىق ايتىدى (۳). قايسى برەولرنىڭ يازولرىنە قاراغاندە، شېخ على ۱۵۰۶ نچى يىلدە وجودكە كىلمىدىر (۴). شېخ اوليار خاندان صوڭى، ۱۵۱۶ نچى يىلدە باشلاب، شېخ على قاسمدە خانلىق ايتە باشلادى (۵). شېخ على قاسم خانى ايتولدى ايسەدە، آنىڭ قاسم خانى بولووينى قارىم خانى ياراتمادى. ۱۵۱۶ نچى يىلدە، قارىم خانى محمد گراى دن عبد الاول اسملى كىشى واسىلىغە ايلچى بولوب كىلدى. بو چاغندە واسىلى مازايسىك دە ايدى. محمد گراى خان اوزىنىڭ لىتۋا يىرىنە باصقونلىق ايتووى ايلە ماقتانوب، شېخ على قاسم خانى بولوب طوردىغى وقت، واسىلى ايلە دوست بولوب طورغە ميرزالىرى آند ايتەرگە تلەمادىكىرىنى بىلدىردى. شونىڭ ايلە محمد گراى خان واسىلىغە شېخ علىنى قاسم خانى ايتماينچە، اوزىنىڭ اوغوللىرىدىن بوسىنى آندە خان ايتەرگە كىرەكلىگىنى آڭلاتىدى. (۶) ۱۵۱۹ نچى

۱) Воскр. л. т. 2 стр. 266. Никон. л. т. 5. стр. 32. Софійск л. т. 2. стр. 263. Львов. л. т. 1. стр. 399 Ермол. л. стр. 202. Кн. степенная т. 2. стр. 597. Татищевъ т. 5. стр. 186—187.

۲) Изслѣд. о касия. цар. и царев. т. 1. стр. 217—246.

۳) Энци. Брок. и Ефр. т. 28, стр. 662. Изслѣд. т. 1. стр. 222.

۴) Энци. Брок. Ефр. т. 77. стр. 230.

۵) Энци. Брок. Ефр. т. 77. стр. 230.

۶) Карамзинъ. т. 7. стр. 49. пр. 150.

یلنڭ ۸ نچی مارتنده، واسیلی شیخ علی نی قزان خان ایتوب بیلگوله دی. شیخ علی واسیلی ایله دوستلق ده یاشارغه بولوب، شوگا سوز بیردی. واسیلی شیخ علی گه آندی یاریلق یازارغه بویوردی. اول یاریلق ده یازولغان نرسه لر، اوزینه هم آڭما یارارلق بولورغه تیوشلی ایدی. شیخ علی اوچون قزان خان بولودن آرتق نرسه بولماغانلخی سببلی، اول، یاریلق نی واسیلی تله گانچه یازودن طارتونمادی. شیخ علی طاغیده بر یازو یازوب، واسیلی غه بیردی. اوزینڭ قزانده خان بولدیغی وقت واسیلی نڭ اشاریغی صاقلارغه، اوشانداق ئولگانچه گه چاقلی واسیلی دن آیورولماسقه بولدی. تگی یاریلق ایله یازوده یازولغانلرغه طوغری بولوچیلق غه آنده ایتدی. قزان بکریده اوزلرندن یاریلق یازوب، بتون قزان بیوینڭ شیخ علی گه، اوشانداق اولوغ کناز واسیلی غه، طوغری قالاچقارینه، هیچ بر وقت آناردن آیورولما یاچقارینه آند ایتدی لر. بو یاریلق، قزان نڭ سیدلری، بکری، بتون قزان کشی سی اسمندن یازولغان ایدی. ۱۵۱۹ نچی یلنڭ ۸ نچی مارتنده، واسیلی شیخ علی نی قزانغه اوزاتدی. آنڭ یاننده قزان ایلیچیلری، اوشانداق دمیترو بیلسکی، میخائیل یور بویچ، ایوان تیلیشوف اسملی کشیلر بار ایدی. بو صوڭغی لر شیخ علی نی قزان خانلغینه اولطورتوب قایتور اوچون بیارولگانلر ایدی (۱). آنلر قزان غه کیلوب، اولوغ کنازنڭ بویروغی بوینچه، شیخ علی نی قزان تختینه اولطورتدی لر. بو واقعه شوشی یلنڭ آپریل آینده بولدی (۲). شیخ علی بتون قزان بیوی ایله واسیلی غه طوغری بولوب طورووینه سوز بیرگان ایدی ایسه ده، اول سوز اوشانچلی بولوب چقمادی. بوتالورغه اوگره نگان قزان، طاغیده بوتالا باشلادی. قزانلیلر شیخ علی نی یار اتمانچه، ۱۵۲۱ نچی یلده، صاحب گرای نی خان ایتوب آلدیلر. شولای ایتوب قزان طاغیده روسیه دن آیورولدی. شیخ علی اوزی تاتار ایدی ایسه ده، آنڭ روسلرغه محبتی، تاتارلر نقینه قاراغانده آرتق (۳) ایدی. اول، طورغانی روس کنازلرینڭ بویروغنچه یوروب، اوزلگندن بر اش اشلی

۱) Никон. л. т. 5. стр. 32. Львов. л. т. 1. стр. 399. Ермол. л. стр. 202. Кн. степенная т. 2. стр. 597.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 266—267. Никон. л. т. 5. стр. 32. Софійск. л. т. 2. стр. 263. Татищевъ т. 5. стр. 188. Львов. л. т. 1. стр. 399.

۳) Олсарій стр. 370.

المیدر، اشلہ ڈانیدہ تاتارلر اوچون فائده لی بولمیدر ایدی. طشقی یاراتولوش یاغندنده بیک سیوکمسز بولغانلغی اوچون، آنی کورو ایله کشی نڭ آتاردن کوڭلی صوونادر ایدی. ظور قارا یوزی، اوزون سالونقی قولاغی، فسقه آیاغی، ظور قورصاغی، سیره ک صاقالی، کاکری اوکچه سی (۱) ایله کوروچینڭ ککوکلینی بولاندیره در ایدی. آنڭ یاراتولوشی، کورونوشی شیخ علی نڭ یاراقسز کشی ایدی کینی آڭلاتوب طورادر ایدی. شیخ علی نڭ طشی کشی یاراتورلق بولمادیغی کبی، آنڭ اشله گان اشلریده قزان خلقی یاراتورلق بولمادی. شوڭاکوره، آنار قریمغه، چابقون بیاروب، محمد گرای خاندن اوزارینی اغیرلق دن قوتقارونی اوتوندیلر. محمد گرای خان، قزان تاتارلرینڭ اوتونچلرینی اعبارغه آلوب، کوب عسکر ایله قزان اوستینه یوردی. قزانغه کیلوب، شیخ علی نڭ قزانندن قولادی. شیخ علی اوزینڭ محمد گرای گه قارشی طورورلق کوچی یوق ایدی کینی وشونڭ ایله برابر قزانلیرنڭ آنی یاراتماغانلقلرینی بلسگانلگی اوچون، خاتونی هم بالاسی، اوشانداق سیمیر که لری ایله قاچوب ماسقاوغه کیتدی (۲) شوندن صوڭ محمد گرای خان صاحب گرایینی قزانغه خان ایتوب قویدی.

XII

صاحب گرای خان.

قریم خانلرینڭ حاجی گرای خان نسلندن طارالغان بولوچیلق لرنده شبهه بولماسه ده (۳)، شوشی حاجی گرای نڭ آتاسی کم بولغانلغی خصوصنده شاقطی تورلیک بار. قایسیلری آنڭ آتاسی دولت - بیردی اوغلان دیو یازالر (۴). اول ایسه طوقتامش خان نڭ اوغلی در. طوقتامش طوی - خواجه اوغلی، طوی - خواجه توقل - خواجه اوغلی، توقل - خواجه کونچک اوغلی، کونچک ساریچه اوغلی، ساریچه اوز - تیمور اوغلی، اوز - تیمور توقای - تیمور اوغلی،

۱) Герберштейнъ стр. 147. Олеарій стр. 370.

۲) Герберштейнъ стр. 147. Олеарій стр. 370.

۳) تاریخ شجرة ترك ص. ۱۱۷. 26 - 26. Бархатная книга т. 1. стр. 26 - 26.

۴) Бархатная книга т. 1. стр. 25 - 26.

توقای-تیمور جو جی اوغلی، جو جی چینگز اوغلی (۱). قایسی برمؤرخلر حاجی گرای نڭ آناسینی غیاث الدین دیوب، اول ایسه طاش - تیمور اوغلی در. طاش-تیمور محمدخان اوغلی، محمدخان ایچکلی - حسن اوغلی، حسن حبینه اوغلی، حبینه تولک - تیمور - اوغلی، تولک - تیمور کونچک اوغلی، کونچک ساریچه اوغلی، ساریچه اوز - تیمور اوغلی بولوب، یوغاریده غیچه چینگزگه باروب طوتاشادر. حاجی گرای دن یوغاری بولغان قریم خانلرینڭ اوروغلری بیك چوالچق بولغانغه کوره، بز آنی حاضرگه، قالدیروب، حاجی گرای نڭ بالالردن باشلیسمز کیله. حاجی گرای نڭ دولت-یار، نور-دولت، حیدر، قوتلوغ-زمان، کیلدیش، میگلی گرای، یامغورچی، اوز - تیمور اسملرنده ۸ اوغلی بار ایدی (۲). شونلردن میگلی گرای نڭ محمد گرای، احمد گرای، بورناش، فتح گرای، سعادت گرای، مبارک گرای، صاحب گرای اسملرنده ۷ اوغلی بولدی (۳). دیمککه صاحب گرای خان میگلی گرای خان نڭ اوغلی بولوب، حاجی گرای نڭ طورونی در. ایکی روایت که قاراغانده ده توب باباسی چینگز خان بولوب چغادر. قایسی برمؤرخلر (۴)، حاجی گرای نڭ اوروغینی «ساریچه» اسمینی ذکر ایتماینچه چینگزگه طوتاشتوره لر. لکن بو طوغری توکل «کونچک» دن تولک ساریچه نی ذکر اینو تیوشلیدر. ساریچه نڭ بردن بر اوغلی کونچک بولوب (۵) «کونچک» نڭ ذکر ایتموبده آنڭ آناسی بولغان ساریچه نی ذکر ایتماو اوروغنی کیسو بولادر. بولای بولغانده صاحب گرای خان، نیچه بابالر آرقیلی، جو جی خان نڭ اون اوچونچی اوغلی بولغان توقای تیمورگه طوتاشادر (۶). صاحب گرای نڭ نسبی خصوصنده شولچاقلی سوزلر ایله قناعتله نوب، حاضرده بز آنڭ قزانغه کیلگاج بولغان واقعه لرینی یازارغه باشلیمز. محمد گرای خان طوغانی صاحب گرای نی قزان خانلغینه اولطور تقاچ، قریمغه قایتوب کیتدی.

(۱) تاریخ شجرة ترك ص. ۱۱۷.

(۲) تاریخ شجرة ترك ص. ۱۱۷.

(۳) Бархатная книга т. 1. стр. 26.

(۴) ت. ۱. ج. ۱. ص. ۶۵۸. استفاد الاخبار ج ۱. ص. ۶۴۸.

(۵) جامع التواریخ ج. دوم. ص. ۱۳.

(۶) جامع التواریخ، دوم. ص. ۱۲۸.